

ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ

Бо ҳуқуқи дастнавис

ТДУ (УДК) 809.155.0
ТКБ 81. 2 тоҷик
Т - 65

ТОИРЗОДА АБДУСАЛОМИ РАҲИМ

БАРРАСИИ РОҲҶОИ КАЛИМАСОЗИИ
ИСМ ДАР ОСОРИ ШАМСИДДИН ШОҶИН

Диссертатсия
барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD),
доктор аз рӯи ихтисоси 6D020500 – Филология
(6D020502 – Забони тоҷикӣ)

Роҳбари илмӣ: доктори илми
филология, узви вобастаи Академияи
миллии илмҳои Тоҷикистон
Раҳматуллозода Саҳидод Раҳматулло

ДУШАНБЕ – 2023

Мундарича

ФЕҲРИСТИ ИХТИСОРАҲО	3
МУҚАДДИМА	4
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ	9
БОБИ I. ТАҲҚИҚИ ТАРЗИ КАЛИМАСОЗИИ МОРФОЛОГӢ ДАР ОСОРИ ШАМСИДДИН ШОҲИН.....	15
1.1. Матолиби муқаддамотӣ.....	15
1.2. Имкониятҳои калимасозии пешванду пасвандҳо дар воҷасозии исм.....	20
1.2.1. Калимасозии исм бо пешванди ҳам-.....	21
1.2.2. Калимасозии исм бо пасвандҳо.....	30
1.2.2.1. Пасвандҳои сермаҳсули исмсоз.....	30
1.2.2.2. Пасвандҳои каммаҳсули исмсоз.....	68
1.2.2.3. Пасвандҳои бемаҳсули исмсоз.....	80
Хулосаи боби I	96
БОБИ II. КАЛИМАСОЗИИ ИСМ ТАВАССУТИ ДЕРИВАТСИЯИ ДУБОРА, УСУЛИ ПЕШВАНДИЮ ПАСВАНДӢ, ТРАНСПОЗИТСИЯ (СУБСТАНТИВАТСИЯ) ВА ТАРЗИ АФФИКСОИДӢ	99
2.1. Матолиби муқаддамотӣ.....	99
2.2. Дериватсияи дубора.....	104
2.3. Усули пешвандию пасвандии сохта шудани исмҳо.....	106
2.4. Аффиксоидҳои исмсоз	108
2.4.1. Префиксоидҳои исмсоз.....	108
2.4.2. Суффиксоидҳои исмсоз.....	111
2.5. Нақши калимасозии морфологӣ-синтаксисӣ (конверсия) дар калимасозии исм	114
2.5.1. Субстантиватсияи калимаҳои сода.....	115
2.5.2. Субстантиватсияи калимаҳои сохта.....	119
2.5.3. Субстантиватсияи калимаҳои мураккаб	129
Хулосаи боби II.....	137
БОБИ III. КАЛИМАСОЗИИ ИСМҲОИ МУРАККАБ ДАР ОСОРИ ШАМСИДДИН ШОҲИН.....	140
3.1. Матолиби муқаддамотӣ.....	140
3.2. Исмҳои мураккаби пайваст	142
3.3. Исмҳои мураккаби тобеъ.....	149
3.4. Калимасозии исмҳои мураккаби омехта	158
3.5. Исмҳои мураккаби сечузъа.....	164
3.6. Корбурди ибораҳои арабӣ дар осори Шоҳин.....	166
Хулосаи боби III.....	168
Хулосаҳои умумӣ	170
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот	177
Рӯйхати адабиёт.....	179
Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия.....	197

ФЕҲРИСТИ ИХТИСОРАҶО

ГЗАҲТ – Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (1985)

ДА – Девони ашъор (Шамсиддин Шоҳин, 2018)

ЗАҲТ – Забони адабии ҳозираи тоҷик (1973; 1985)

ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь (1990)

Мунт. – Мунтахабот (Шамсиддин Шоҳин, 2016)

ОИЯ – Основы иранского языкознания (1981, 1982)

ФГҶЗТ – Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ (2012)

ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ (Ҷилдҳои 1, 2; 1969)

ФИЗ – Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ (Бобомуродов М., Мухторов З., 2016)

ФОҶ – Фарҳанги осори Ҷомӣ (Ҷилди 2; 1984)

ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ (Ҷилдҳои 1, 2; 2008)

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Масъалаи баррасии паҳлуҳои гуногуни калимасозӣ дар забоншиносии тоҷик бо вучуди ба таъб расидани як қатор қорҳои илмӣ назариявӣ чи дар доираи маводи забони адабии ҳозираи тоҷик ва чи дар заминаи маводи забони адабии классикӣ то ҳол ҳалли пурраи ҳидро наёфтааст. Хусусан, осори адибони марҳалаҳои мухталифи рушди таърихи забонамон бештар ба таҳқиқи амиқ ва системанок ниёз дорад. Чунончи, забони осори Шамсиддин Шохин дорои бисёр махсусияту навғониҳое мебошад, ки омӯзиши он барои нишон додани ривочу раванқи забони тоҷикӣ дар асри XIX ва муносибати луғавию грамматикӣ он бо забони адабии ҳозираи тоҷик басо муҳим аст. Андешаҳои муҳаққиқи осори Шамсиддин Шохин профессор Х. Мирзозода дар ин маврид хеле ҷолиб буда, азми моро ҷиҳати паҷуҳиши вижагиҳои калимасозии исми дар осори ин адиби маъруф дучанд мегардонад: «Шохин бо ифодаҳои тайёри адабиёти классикӣ маҳдуд нашуда, ифодаҳои нави адабро ҳам эҷод намуд, ки барои ба нормаи забони адабӣ даровардани калима ва ибораҳои умумию ҳамафаҳми халқӣ кӯшид ва ба ин восита, аз як тараф, забони адабро ба забони халқ наздик овард, аз тарафи дигар, қисман ҷорҷӯбаи то он вақт шикастанашаванда тасаввуркардаи шоирони асрашро вайрон кард. Аз ҳамаи ин хулоса мебарояд, ки Шохин нисбат ба замони худ шоири навоар ва навэҷод мебошад» [Мирзозода, 2021, 185].

Шохин барои ба ҳадафҳои услубии худ расидан аз роҳу усулҳои зиёди исмсозӣ истифода бурдааст, ки чунин хусусият дар забони осори дигар адибони ҳамасраш камтар ба ҷашм мерасад. Ба ин ниғоҳ накарда, роҳҳои калимасозии исми аз лиҳози талаботи илми забоншиносии имрӯз дар асоси маводи осори Шохин дар шакли як рисолаи мукаммали ҷудогона таҳқиқ нашудааст. Аз ин лиҳоз, рангорангии забон ва фаровонии қолабҳои гуногуни калимасозии исми дар осори Шамсиддин Шохин моро ба таҳқиқи масъалаи мазкур водор сохт.

Таҳқиқи ин мавзӯ барои нишон додани боигарии забон, имконоти калимасозии исми ва маҳорати суҳанварии Шохин дар қорбурди гурӯҳи гуногуни вандҳо, қолабҳои калимаҳои мураккаби пайвасту тобеи исми,

таҳаввулоти маъноии исмҳои сода ва зухуроти субстантиватсия (исмшавӣ)-и калимаҳо ба аҳамияти вижа молик аст.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Аз таҳқиқи ҳамаҷонибаи масоили калимасозӣ бармеояд, ки роҷеъ ба ин масъала дар забоншиносии муосири тоҷик рисолаву мақолаҳои зиёди илмӣ бо фарогири маводи забони адабии тоҷик аз давраҳои забони форсии нав то имрӯз дар соҳаи калимасозии ҳиссаҳои гуногуни нутқ бисёр корҳои назаррасу арзишманда ба анҷом расидааст. Хусусан, муҳаққиқони рус ва аврупоӣ ба ҳалли мушкилоти калимасозӣ барвақттар мароқ зоҳир намудаанд. Дар рушду такомули назарияи калимасозӣ ханӯз дар миёнаҳои асри XX забоншиносони рус В. В. Виноградов (1952, 1975), К. А. Левковская (1954), А. В. Лившиц (1954), Е. А. Земская (1973), Е. С. Кубрякова (1965, 1972), В. В. Лопатин (1977), П. А. Соболева (1959, 1969, 1980), К. А. Тимофеев (1960) ва дигарон низ хизмати назаррас доранд.

Вобаста ба баррасии масъалаҳои калимасозӣ дар забони форсӣ муҳаққиқон Н. А. Ахмедова (1956), Б. Т. Абдуллоев (1964), Т. А. Алескерова (1964), Л. С. Пейсиков (1964, 1973, 1976), Т. Д. Чхеидзе (1969), Ф. Р. Амонова (1982, 1990), Л. Г. Герсенберг, Т. И. Чаҳонгиров (1984), Т. А. Чавчавадзе (1981) ва дигарон дар рисолаву мақолоти худ ибрази андеша кардаанд.

Муҳимтарин тадқиқоте, ки дар доираи маводи забони адабии ҳозираи тоҷик сурат гирифтааст, рӯйи чоп омадани рисолаи Ш. Ниёзӣ «Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ» (1954), мақолаи М. Муҳаммадиев «Принсипҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ» (1967), рисолаҳои Ш. Рустамов «Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1972) ва «Исм (Категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар системаи ҳиссаҳои нутқ)» (1981), рисолаи Ш. Кабиров. «Равобит ва ҳамнишинии воҳидҳои забон дар занҷираи гуфтор» (2021) ва ғ. маҳсуб меёбад.

Аз миёнаҳои асри XX шуруъ карда, дар забоншиносии тоҷик дар шоҳаи услубшиносӣ таҳаввулоти бузург ба вуқӯъ пайваст ва дар ин чода Н. Маъсумӣ «Забон ва услуби повести «Марги судхӯр»-и С. Айнӣ» (1959), «Забон ва услуби Аҳмади Дониш» (1976), Р. Ғафоров «Забон ва услуби романи «Одамони

човид»-и Раҳим Чалил» (1966), Б. Камолиддинов «Забон ва услуби ҳикояҳои Ҳаким Карим» (1967), Х. Ҳусейнов «Забон ва услуби повести «Одина»-и С.Айнӣ» (1972), Г. Камолова «Хусусиятҳои морфологии «Маҷмаъ-ут-таворих» (1984), Р. П. Смирнова «Забони «Таърихи Сиистон» (1959), Г. И. Козлов «Забони насри «Таърихи Байҳақӣ», Б. Шарифов «Хусусиятҳои морфологии «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ» (1985), Н. Насимӣ «Луғати калимасозии феъл дар насри Айнӣ» (1992), Ю. Кенджаев «Лексические и словообразовательные особенности «Таърихи Байҳақӣ» (2004) ва дигарон қорҳои шоистаи илмиро пешкаш кардаанд ва дар баробари бисёр хусусиятҳои забонӣ доир ба маҳорати адибони тоҷик дар қорбурди воситаи имконоти калимасозӣ мулоҳизаронӣ кардаанд.

Қайд кардан лозим аст, ки муҳаққиқони номбурда дар баробари тадқиқи хусусиятҳои забониву услубии асарҳои ҷудогона, инчунин, ба масъалаи вижагиҳои луғавию маъноии унсурҳои лексикӣ, хусусиятҳои сарфию наҳвӣ ва имкониятҳои калимасозии вожаҳо то андозае ҷашмандозӣ намудаанд. Оид ба масъалаи калимасозӣ ва роҳи қолабҳои сохта шудани калимаҳо дар заминаи маводи асарҳои бадеӣ як идда рисолаву мақолаҳои ҷудогона ба вуҷуд омадаанд. Чунончи: С. Ҳалимов «Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик аз рӯйи забони «Гулистон»-и Саъдӣ» (1975), С. Низомова «Калимасозии сарфӣ дар «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ» (2002), Д. Хоҷаев «Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ ва афкори забоншиносии ӯ» (2004), М. Ҳ. Султон «Баъзе вижагиҳои вожасозии вожагузинии форсии Абурайҳони Берунӣ» (2006), О. Қосимов «Деривация в «Шахнаме» Фирдоуси» (2006), Р. Шодиев «Лексикаи феъл ва калимасозии феъл дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ (2010; 2014), А. Амлоев «Калимасозии исм дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев» (2016), С. Раҳматуллозода «Калимасозии исм бо пасвандҳо» (аз рӯйи маводи шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ) (2010), «Калимасозии исм» (2019), М. О. Олимҷонов «Хусусиятҳои сохториву маъноии калимаҳои мураккаб дар назми Бедил» (дар мисоли калимаҳои мураккаби навъи татпуруша) (2022), Ҷ. Валиев «Роҳҳои калимасозии исм дар осори Абдулҳамид Самад» (диссертатсия барои дарёфти

дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD), 2023) ва амсоли инҳоро номбар кардан мумкин аст.

Ҳар як вожа, ки бо роҳи калимасозӣ сохта шудааст, бояд ба сохти грамматикӣ ва қонунҳои дохилии забон пурра мувофиқат кунад. Муҳаққиқи таърихи забони тоҷикӣ профессор А. В. Лившицс ин нуқтаро чунин таъкид кардааст: «Калимасозӣ яке аз воситаҳои асосии бойшавии таркиби луғавӣ ба шумор меравад. Тағйирот ва инкишофу тақоммули калимасозиву шаклсозӣ мувофиқи талаботи қонуниятҳои доимии забон ба амал меояд ва ба сохти грамматикӣ забон алоқаи хеле мустақкам дорад» [Лившицс, 1954, 87].

Ба ин тариқа, калимасозӣ илми ташаккулёфтаи забоншиносӣ маҳсуб меёбад ва аз рӯйи мақом ва нуфузи худ дар байни лексикология ва морфология қарор дошта, омӯзиши махсусиятҳои калимасозӣ дар заминаи маводи забони асарҳои адабию бадеӣ давраи алоҳидаи рушди забонамон ҷиҳати нишон додани вазъи умумии тараққиёти забони адабии тоҷикӣ низ мусоидат мекунад.

Қайд кардан бамаврид аст, ки забони тоҷикӣ яке аз забонҳои пуриктидору қадим ба шумор меравад ва он қодир аст, ки бо истифода аз имкониятҳои дохилӣ бо роҳи калимасозӣ талаботи маънавии соҳибзабонро аз ҷиҳати қорбурди вожаҳои гуногунсохту рангинмаъно қонеъ гардонад.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Омӯзиши забони осори адабиёти бадеии классикони тоҷик барои таҳқиқи ҳарҷонибаи таърихи забони тоҷикӣ, рушди таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик ва қонеъ гардонидани талаботи ҷомеаи имрӯз дар муошират ва иртиботи иҷтимоии расмӣ, илмӣ, фарҳангӣ вобаста ба пешрафти ҷаҳони муосир мусоидат менамояд. Таҳқиқи забони осори гузаштагон дар баробари ба аҳаммияти илмию таърихӣ молик будан, ҳамчунин, ҷиҳати тавсеаи ҷаҳонбинии забонии насли ҷавон ва худшиносии миллии онҳо кумак мерасонад. Чунин масъалагузорӣ дар сатҳи давлату ҳукумат низ роҳандозӣ гашта, таҳқиқи забони осори ниёгон ҳамчун як вазифаи муҳимми аҳли тадқиқ дар «Барномаи рушди забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2020-2030», мунтазам дар суҳанрониҳои Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти

Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон бо зиёиён, бо аҳли ҷомеа дар робита ба чашни забони давлатӣ (5-уми октябр) сурат мегирад. Масалан, дар маросими ботантана кушодани бинои нави таълимӣ дар Донишкадаи давлатии забонҳо ба номи С.Улуғзода дар назди муҳаққиқони соҳаи забоншиносӣ чунин вазифа гузоштанд: «Дар ин раванд (раванди ҷаҳонишавӣ (Т. А.), арзиши маънавию маърифатии забонро баланд бардоштан ва забони адабии гуфтугӯиро тақвият додан низ бисёр муҳим ва зарур мебошад. Аз ин лиҳоз, ҳоло зарурати таҳияи луғати мукаммали забони тоҷикӣ бо фарогирии калимаҳои умумиистеъмолии рӯзмарра, яъне китоби рӯйимизии ҳар як тоҷик ва алоқамандони омӯзиши ин забон пеш омадааст» (Президент ва забон // Маорифи Тоҷикистон, №10, 2022, - С. 8-9). Таҳқиқи хусусиятҳои калимасозӣ дар асоси маводи осори Шамсиддин Шохин барои ҷамъоварии калимаҳои зиёде, ки имрӯзҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик имконияти умумишавӣ доранд ва барои бунёди ҳама гуна фарҳангномаҳои тафсирии мукаммал мавод дода метавонад.

Ҳамчунин, таҳқиқи лингвистии осори адабиёти классикӣ чун масъала ва мавзӯи илмӣ дар кафедраи назария ва амалияи забоншиносӣ, ки он аз рӯйи равияи илмии «Забон дар масири замон» фаъолият дорад, барои таҳқиқ ба ихтиёри ҳаводорони ин соҳаи илм воғузур шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқ. Таҳқиқи лингвистии роҳҳои калимасозии исм дар асоси осори намояндаи адабиёти классикии асри XIX-и тоҷик Шамсиддин Шохин мақсади асосии таҳқиқоти мо маҳсуб меёбад, ки барои расидан ба ин ҳадаф иҷрои вазифаҳои зерин муҳим мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқ:

- таснифоти мавод дар робита ба талаботи роҳи морфологӣ калимасозии исм;

- нишон додани нақши пешванди ҳам- дар калимасозии исм;

- вобаста ба дараҷаи маҳсулнокии пасвандҳои исмсоз: сермаҳсул, каммаҳсул ва бемаҳсул баррасӣ намудани маводи фароҳамомада;

- муқоисаи басомади корбасти аффиксҳои калимасоз дар осори Шамсиддин Шохин, адибони пеш аз Шохин ва баъзе намояндагони адабиёти муосир;

- дериватсияи дубора: **R** (реша)+**P₁** (пасванд)+**P₂** (пасванд) – аз калимаҳои сохта бо корбурди пасвандҳои дуҷум сохта шудани исмҳо;

- бо истифода аз усули пешвандию пасвандии исмсозӣ муайян намудани калимаҳои қолаби **P** (пешванд)+**R** (реша)+**P₁** (пасванд);

- тавассути аффиксоидҳо (вандгунаҳо) – префиксоидҳо (пешвандгунаҳо) ва суффиксоидҳо (пасвандгунаҳо) сохта шудани исмҳо;

- нишон додани нақши роҳи калимасозии морфологӣ-синтаксисӣ ё транспозитсия дар низоми гузариши ҳиссаҳои дигари нутқ ба исм;

- мавқеи исмҳои мураккаби пайваст, тобеъ, сечузъа ва дараҷаи истеъмоли онҳо дар осори Шохин;

- таҳқиқи тарзи сохташавии исмҳои мураккаби омехта бо қолаби **R₁+R₂+P₁**;

- корбурди ибораҳои арабӣ дар забони ашъори Шохин.

Ба василаи таҳқиқи хусусиятҳои калимасозӣ бо истифодаи усули морфологӣ, морфологӣ-синтаксисӣ ва тарзҳои гуногуни калимаҳамроҳкунӣ ва

хамнишинии мантиқии вожаҳо (исмҳои мураккаб) барои нишон додани маҳорати эҷодию забондонӣ кӯшиш ба харҷ дода мешавад.

Объекти таҳқиқот. Калимаҳои исми сохторашон гуногуни аз осори Шамсиддин Шоҳин гирдомада, ки тавассути роҳҳои маъмули калимасозӣ сохта шудаанд, ба ҳайси объекти таҳқиқ дар рисола мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Ба унвони сарчашмаи таҳқиқ осори комили батабърасидаи Ш. Шоҳин: Мунтахабот (2016), Девони ашъор (2018), Шамсиддин Шоҳин (Х. Мирзозода 2021), ки фарогири ғазал, қасида, рубоӣ, маснавиҳои хурд, достони «Лайлӣ ва Мачнун», маснавии нотамоми «Тухфаи дӯстон» ба шумор мераванд.

Предмети таҳқиқ роҳҳои калимасозии исм дар эҷодиёти Шамсиддин Шоҳин буда, фаровонии маводи ҷамъоваришуда барои дар шакли диссертатсия баррасӣ намудани мавзӯи мазкур шароит фароҳам овардааст. Роҳҳои калимасозии исм гуногун буда, дар осори Шоҳин, асосан, роҳи морфологӣ, синтаксисӣ-морфологӣ, морфологӣ-синтаксисӣ, лексикӣ-грамматикӣ ва амсоли инҳо маводи бештаре ҷиҳати таҳияи қор фароҳам омадааст.

Маводи аз осори Шамсиддин Шоҳин ҷамъоваришуда ҳудуди бештар аз 3000 варақчаи шакли ҷопию электрониро дар бар мегирад, ки он тибқи талаботи таҳлили морфологӣ, структурӣ, грамматикӣ ва семантикӣ дар рисола гурӯҳбандӣ ва таҳқиқ шудаанд.

Асосҳои назариявии таҳқиқ. Дар диссертатсия, асосан, таҷрибаи назариявии муҳаққиқони варзидаи хориҷию ватанӣ, аз ҷумла, Эмомалӣ Раҳмон, Е. Э. Бертелс П. Ҳорн, Г. О. Винокур, В. В. Виноградов, Ж. Лазар, Э. Бенвенист, М. Шакӣ, К. А. Левковская, Е. А. Земская, Е. С. Кубрякова, К. Г. Залеман, В. А. Жуковский, В. В. Лопатин, П. А. Соболева, К. А. Тимофеев, Н. А. Ахмедова, Б. Т. Абдуллоев, Т. А. Алескерова, Л. С. Пейсиков, Т. А. Чавчавадзе, Т. Д. Чхеидзе, В. А. Лившиц, Л. Г. Герсенберг, Т. И. Ҷаҳонгиров, П. Н. Хонларӣ, А. Ҳумоюнфаррух, М. Шариат, М. Баҳор, Х. Халилӣ, Ш. Кадқанӣ, Н. Маъсумӣ, Ш. Рустамов, М. Қосимова, Д. Саймиддинов, Р. Ғаффоров, Б. Камолиддинов, Х. Ҳусейнов, Д. Хоҷаев, Ш. Кабилов, О. Муҳаммадҷонзода, Ф. Р. Амонова, А. Ҳасанзода, С. Ҳалимов, С. Низомова, М.

Ҳ. Султон, О. Қосимов, М. Олимҷонов, С. Раҳматуллозода, Р. Шодиев ва дигарон мавриди истифода қарор гирифтаанд. Инчунин, дар навиштани диссертатсия ба сарчашмаҳои дигари илмӣ, ки аз ҷониби донишмандони ватаниву хориҷӣ ба этимологияи калимоти тоҷикӣ-форсӣ бахшида шудаанд, таъя намудем.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Диссертатсия дар асоси методи тадқиқоти лингвистии таҷзияву таҳлил ба анҷом расида, дар ҷараёни таҳқиқ аз методҳои мушоҳида, тасвиру муқоиса, усули муқоисавию таърихӣ, таҳлили морфологӣ, сохторӣ, услубӣ ва монанди инҳо истифода шудааст.

Навгонии илмӣ таҳқиқ аз он иборат аст, ки таҳқиқи калимасозии исм дар осори Шамсиддин Шохин ҳамчун масъалаи илмӣ бори аввал мавриди баррасӣ қарор гирифта, дар диссертатсия ба истиснои роҳҳои анъанавии тадқиқ дар муайян намудани қолибҳои калимасозии исм, инчунин, дар бобати дериватсияи дубораи калимасозӣ, сохтори субстантивҳо (калимаҳои исмшуда) ва таснифоти онҳо вобаста ба дараҷаи исмшавӣ, нақши такрор дар сохтани калимаҳои исмии мураккаби пайваст, мавқеи миёнвандҳо дар сохтани исмҳои мураккаби пайваст ва ҳоказо бо овардани далелҳои асоснок маълумотҳои тозаи илмӣ пешниҳод мегардад. Дараҷаи истеъмоли калимаҳо ба таври муқоиса бо рисолаҳои О. Қосимов (2006), С. Низомова (2002, 2021), А. Амлоев (2016), ки ба масоили калимасозӣ дар асоси маводи осори бадеии марҳалаҳои гузашта ва муносири рушди забони тоҷикӣ бахшида шудаанд, сурат гирифтааст. Баъзе шаклҳои калимасозии маснавии «Лайлӣ ва Мачнун»-и Шохин бо достони ҳамноми Низомӣ низ дар рисола мавриди қиёсу муқобала қарор гирифтаанд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда. Ҳадаф аз таҳқиқи роҳу воситаҳои калимасозӣ дар осори Ш. Шохин ҳаллу фасли масоили зерин аст, ки чун нуктаҳои асосӣ ба ҳимоя пешниҳод мешаванд:

1) Таҳлилу баррасии масоили назариявии калимасозӣ аз назари забоншиносони ватаниву хориҷӣ ва нишон додани рушди он барои бою ғанӣ гардонидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва дар ин замина корбурди роҳҳои

калимасозӣ дар эҷодиёти Шамсиддин Шохин аҳаммияти махсуси илмӣ пайдо менамояд.

2) Таҳқиқи роҳҳои калимасозии исм дар асоси маводи осори адиби шинохта – Шамсиддин Шохин барои ошкор сохтани вазъи ниғадошти қолибҳои суннатӣ ва тафовути он дар давраҳои гуногун саривақтӣ арзёбӣ мегардад.

3) Басомаду дараҷаи калимасозии вандӣ бо қолибҳои гуногун дар эҷодиёти адиб аз масоили пайвастаи таҳқиқи қолибҳои калимасозӣ ба шумор меравад.

4) Нишон додани калимасозии пешвандӣ дар эҷодиёти Шамсиддин Шохин барои муайян намудани маҳсулнокии ин қолиб дар давраи нави тараққиёти забон мусоидат мекунад.

5) Арзёбии роҳу воситаҳои калимасозии морфологию синтаксисӣ ва синтаксисю морфологӣ дар заминаи маводи назми Шохин ҷиҳати такмили таҳқиқи илмӣ ин масъала маводи хуби илмӣ-назариявӣ медиҳад.

6) Масъалаи аз ҷиҳати сохтор, қорбасти пешванду пасвандҳо, миёнвандҳо, қонунҳои ҳамнишинии калимаҳо ва роҳҳои калимасозӣ: морфологӣ, синтаксисӣ-морфологӣ, морфологӣ-синтаксисӣ ва лексикӣ-грамматикӣ ба система дароварда шуда, тасниф, таҳқиқ, таҳлил ва мавриди шарҳу эзоҳи лингвистӣ қарор мегиранд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқ. Таҳқиқоти мазкур дар муайян сохтани масоили муносибатҳои сохторию маъноии калимасозӣ дар грамматика, муайян намудани робитаи байни лексикология ва морфология, роҳҳои рушди калимасозии забони тоҷикӣ аҳамияти муайяни назариявӣ дорад.

Диссертатсия ва хулосаҳои он барои муҳаққиқони соҳаи забоншиносӣ, омӯзгорони фанҳои марбут ба бахшҳои забоншиносии ихтисосҳои филологии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, муассисаҳои миёнаи касбӣ ва миёнаи умумӣ маводи фаровони назариявӣ амалӣ манзур менамояд. Ҷамчунин, маводи диссертатсия дар таҳияи бобу фаслҳои ҷудоғонаи китобҳои дарсӣ, дастурҳои таълимию методӣ бахшҳои морфология ва калимасозӣ, барои ташкил ва гузаронидани семинар ва курсҳои махсус оид ба масъалаҳои

калимасозӣ дар забоншиносии тоҷик мавриди истифода қарор гирифта метавонад.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Рисолаи илмии «Баррасии роҳҳои калимасозии исм дар осори Шамсиддин Шоҳин» барои дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD), доктор аз рӯйи ихтисоси 6D020500 – Филология (6D020502 – Забони тоҷикӣ) таъйин гардида, дар он масъалаҳои омӯзиши роҳҳои калимасозӣ дар асоси маводи эҷодиёти Шамсиддин Шоҳин, ки намояндаи адабиёти маорифпарвари асри XIX-и тоҷик маҳсуб меёбад, сурат гирифтааст. Дар рисола, асосан, ба масъалаҳои назарияи калимасозӣ дар асоси ақидаҳои пазируфташудаи аҳли илм дар забоншиносии рус ва тоҷик калимаҳои гуногунсохтор аз лиҳози маъноӣ, структурию морфологӣ, ки он аз робитаи байни илмҳои лексикология, морфология, калимасозӣ ва услубшиносӣ бармеояд, бештар мурочиат шудааст. Дар баробари ин, дар самти муайян намудани маҳорати эҷодӣ ва суханварии Шоҳин маводи фароҳамомада дар робита ба талаботи методҳои услубшиносӣ: таҳқиқи забон ва услуби асари бадеӣ низ мақоми муҳим дорад. Масоили мазкур қомилан ба шифри ихтисоси 6D020502 – Забони тоҷикӣ мувофиқ мебошад.

Саҳми шахсии довталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Муаллифи рисола ҷиҳати омода намудани қори илмӣ-тадқиқотӣ адабиёти илмию назариявии зиёдеро мутолиа ва дар ҷараёни таҳияи рисола саҳми онҳоро дар рушди калимасозӣ инъикос намуда, таҳқиқи масъалаҳои калимасозӣ, структурию морфологиро аз лиҳози талаботи забон ва услуби адиб бо ҷамъ овардани маводи фаровон аз осори Шамсиддин Шоҳинро ҳадафи қори худ қарор додааст. Маводи ҷамъоваришуда қаблан аз ҷиҳати сохтор, қорбасти пешванду пасвандҳо, миёнвандҳо, қонунҳои ҳамнишинии калимаҳо ва роҳҳои калимасозӣ: морфологӣ, синтаксисӣ-морфологӣ, морфологӣ-синтаксисӣ ва лексикӣ-грамматикӣ ба система дароварда шуда, тасниф, таҳқиқ, таҳлил ва мавриди шарҳу эзоҳи лингвистӣ қарор дода шудааст. Муаллиф зимни таснифи диссертатсия дар заминаи маводи осори Ш. Шоҳин бо баррасии масоили

назарию амалии масъалаи калимасозӣ ҳадафу вазифавҳои дар наздаш бударо матраҳ намудааст.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Диссертатсия дар чаласаи кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ (Суратчаласаи №1, аз 31.08.2023) муҳокима шуда, ба ҳимоя тавсия дода шудааст.

Мазмун ва муҳтавои асосии диссертатсия дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣю байналхалқии илмӣ-амалии «Вижагиҳои забони услуби мовароуннаҳрӣ дар осори адибони асрҳои XVI-XIX» (ДМТ) – 2021, «Истиқлоли давлатӣ ва рушди забони модарӣ» – (ДДОТ) Душанбе – 2022 ва «Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ» – (ДДЗТ) Душанбе – 2022 ироа гардидаанд.

Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия. Мазмуну муҳтаво ва нуктаҳои асосии диссертатсия дар 7 мақола дар нашрияҳои тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2 адад мақола дар маҷмуаҳои конференсияҳои ҷумҳуриявӣю байналмилалӣ ва 4 адади дигар дар маҷаллаҳои илмӣ мунъакис шудаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Рисолаи илмӣ аз муқаддимау се боб, хулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ, феҳристи адабиёт ва интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия иборат мебошад. Ҳаҷми умумии диссертатсия 198 саҳифаи чопи компютериро ташкил медиҳад.

БОБИ I. ТАҲҚИҚИ ТАРЗИ КАЛИМАСОЗИИ МОРФОЛОГИ

ДАР ОСОРИ ШАМСИДДИН ШОҲИН

1.1. Матолиби муқаддамотӣ. Калимасозӣ яке аз манбаъҳои асосии рушду такомули лексикаи ҳар як забон маҳсуб меёбад. Роҳу воситаҳои калимасозӣ гуногун буда, ҳар кадоми онҳо дар бобати ба вучуд омадани мафҳуми нав ва таъмин намудани талаботи ҷомеа бо воситаҳои нави муошират (калимаву ибора) мақоми хосса доранд. Таҳқиқи ин масъала дар забоншиносии тоҷик бо роҳу воситаҳои гуногун дар робита ба интихоби усули тадқиқ сурат гирифтааст. Масалан, Ш. Рустамов ба ҳалли ин мавзӯ зимни баррасии исми ҳамчун ҳиссаи нутқи рӯй овардааст (Ш. Рустамов, 1972; 1981). Шевашиносон ҳалли ин мушкилотро дар самти тақсимбандии мавзуии исмиҳо ва нишон додани нақши вандҳои номҳои нав (Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ (ҷилди 2, 1979); Ш. Исмоилов (2018), С. Раҳматуллозода (С. Хоркашев) (2010; 2014; 2016; 2019) ҷуста бошанд, услубшиносон кушодани гиреҳҳои ин масъаларо дар нишон додани нақши шоиру нависадагон дар корбурди вандҳои, дар созиш додани вожаҳои нав, ки боиси афзоиши ҳусни асар бадеӣ, таъсирбахшӣ муассир гардидани он мешаванд, кушодани хостаанд (С. Ҳалимов (1975), О. Қосимов (1988), С. Низомова (2002), А. Амлоев (2016), М. Олимҷонов (2022) ва ғайра.

Калимасозӣ дар забоншиносии тоҷик, аз як тараф, чун илми нисбатан ҷавон маҳсули асри XX маҳсуб ёбад, аз ҷониби дигар, истифодаи тарзу воситаҳо ва унсурҳои калимасозӣ дар забони тоҷикӣ таърихи беш аз ҳазорсола дорад. Қайдҳои аввалин роҷеъ ба вандҳои калимасоз ҳанӯз дар «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» (1973) ба мушоҳида расида, муаллифи фарҳангнома оид ба мақоми пасвандҳои калимасозии *-манд, -ванд, -гар, -ур, -но, -ча, -ор, -як, -гин, -лох, -сор, -зор, -истон, -стон, -вом, -диз, -осо, -сон, -гар, -ӣ, -ин, -а, -дон* ва монанди инҳо маълумот додааст. Истеъмоли пасвандҳои *-диз, -вом* дар замони мо хусусияти архаистиро касб кардаанд. Баъзе аз пасвандҳои бошад, хусусияти

калимасозиашон коҳиш ёфта, бештар ба сохтани шакл моил гардидаанд (**-ча, -ак// -як**).

Зухуроти аз ҳисоби калимаҳои мустақилмаъно ба вучуд омадани пасвандҳо ва аз ҳисоби ибораҳои изофӣ сохта шудани калимаҳои навро муаллифони фарҳангномаҳои «Бурҳони котеъ (а. XVII), «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» (а. XVIII), Ғиёс-ул-луғот (а. XIX) таъкид кардаанд.

Масъалаи нақши унсурҳои калимасозии **-лоҳ, -манд, -зор, -сор, -ванд, -вор, -ваш, -нок, -бон, -гин** ва ғ. дар сохтани вожаҳои нав дар рисолаҳои дорои хусусияти адабиётшиносӣ – «Ал муъҷам-фи-маойири ашъор-ул-ачам в-ал-араб» (асри XIX) низ ёдрас гардидааст.

Аз феъл калимаҳои нав сохтани баъзе унсурҳои морфологӣ (**-иш, -ор, -а**)-ро муаллифи китоби «Сарфи забони тоҷикӣ» С. Ализода хеле барвақт дар даҳсолаҳои аввали барқароршавии сохти шуравӣ дар Тоҷикистон таъкид карда бошад ҳам, дар доираи ҳиссаҳои нутқ чӣ гуна нақш доштани пасвандҳоро шарҳ намодааст [Ализода, 2010, 31].

А. Фитрат дар китоби «Қоидаҳои забони тоҷикӣ» аффиксҳои калимасозро ба истилоҳи «часпак» номгузорӣ намуда, онҳоро ба се гурӯҳ: калимасоз, миёнванд ва часпакҳои шаклсоз гурӯҳбандӣ намудааст [Фитрат, 2010, 121-126].

Ба масъалаи калимасозӣ тадричан тавачҷуҳи муҳаққиқон дар солҳои 30-50 ва минбаъд афзуда, андешаҳои асоснок, ҷолиб ва муфассал рӯйи чоп меоянд. Корҳои А. Мирзоев (1936), М. Турсунова (1953), Ш. Ниёзӣ (1954), В. С. Расторгуева (1954), А. Эшонҷонов (1955), М. Муҳаммадиев (1967) ва дигаронро дар ин самт номбар кардан мумкин аст.

Бори нахуст нақши муҳим доштани воситаҳои калимасозро Ш. Ниёзӣ дар рисолаи «Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ» (1954), хусусан, доир ба сохтори вожаҳои исмӣ ва сифатӣ маълумотҳои муҳим дода, дар баробари унсурҳои калимасозӣ, инчунин рочеъ ба сохтори исму сифат ва вазифаҳои аффиксҳои калимасоз андешаҳои ҷолиб баён кардааст.

В. С. Расторгуева дар «Очерки мухтасари грамматикаи забони тоҷикӣ» дар муқаддимаи луғати «Таджикско – русский словарь» (1954) ба масъалаи нақши

вандҳои калимасоз дар сохтани исм ва сифатҳои нав маълумот дода, роҷеъ ба хусусиятҳои 26 пасванди калимасоз таҳқиқоти арзанда анҷом додааст.

Саҳми Ш. Рустамов дар рушди ин соҳаи забоншиносии тоҷик хеле бузург аст. Дар рисолаҳои «Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик» (1972) ва «Исм» (1981) ӯ оид ба таърихи пайдоиш, вазифаи грамматикӣ пасвандҳо таваққуф намуда, вандҳои калимасозии исмро аз лиҳози маъно ва таъинот ба 4 гурӯҳ тақсим кардааст: 1) исми шахс; 2) номи предмет; 3) исми макон; 4) исми абстракт (Рустамов, 1972, 1981) месозанд.

Дар баробари ин, забоншиносон аз ҷиҳати маҳсулнокии низ ба калимасозии пасванду пешвандҳо эътибор додаанд ва онҳоро ба гурӯҳҳои сермахсул, каммахсул ва бемахсул тасниф кардаанд [ЗАҲТ, 1985, 74]. Вобаста ба вазифаҳои грамматикӣ худ пешванду пасвандҳо ба ду бахш: шаклсоз ва калимасоз тақсимбандӣ мешаванд. Зухуроти дигари ҷолиб он аст, ки зимни бо як морфема сохта шудан калима ба мафҳуми нав соҳиб шавад, дар мавриди аз сар гузаронидани зинаи дуҷуми калимасозӣ (дериватсияи дубора) боз мафҳуми нав пайдо мекунад: *пешванд + асос; пешванд + асос + пасванд; асос + пасванд + пасванд*.

Чизи дигаре, ки ба хусусиятҳои хоси пешванду пасвандҳо иртибот дорад, масъалаи сермаъно ва сервазифагии морфемаҳои калимасоз мебошад, ки дар ин бобат Ш. Рустамов андешаҳои ҷолиб дорад [Рустамов, 1972, 22], ки зимни қор аз онҳо баҳравар гардидаем.

Муҳаққиқи осори Хоҷа Ҳасани Нисорӣ профессор Д. Хоҷаев пиромуни қадимӣ будани вандҳои калимасоз мулоҳиза ронда таъкид менамояд, ки пасвандҳои *-осо, -нок, -ак, -аш, -ваш, -дор, -зор, -бор, -бар, -вар, -вор, -сор, -ор, -гар, -гор, -ӣ, -ҷӣ, -ҳо, -ин, -шан -фон, -дон, -бон, -истон* ва амсоли инҳо бештар аз 35 номгӯӣ таърихи тулонӣ дошта, бештарини онҳо дар забони адабии имрӯза низ мавриди истифода қарор доранд [Хоҷаев, 2011, 74].

Дар кори таҳқиқотии Ғ. Мирзоев «Калимасозӣ бо суффиксҳо дар забони ҳозираи тоҷик» (2018), ба масъалаи сермаъноии пасвандҳо рӯ оварда, онҳоро ба гурӯҳи якмаъно: *-ҷӣ, -гар, -бон, -ино, -истон, -зор, -дон, -ак, -гарӣ, -ворӣ, -вор,*

-иш, -ос, -нок, -манд, -ин, -гин, -ангӣ, -нокӣ; сермаъно: *-ина, -а, -ӣ* ҷудо мекунад [Мирзоев, 2018, 48-50].

Агар амиқтар таҳқиқ намоем, пасванди **-ак** низ аз қатори морфемаҳои сермаъно истисно нест. Ш. Рустамов ба морфемаҳои сермаънову сервазифа ва хусусияти омонимӣ дошта таърифи зеринро муносиб дидааст: «Суффиксҳои шаклан якхелаю аз ҷиҳати маънӣ гуногунро оморфема, вале суффиксҳои шаклан гуногуну аз ҷиҳати маънӣ якхеларо синоморфема меноманд [Рустамов, 1972, 38]. Масалан, пасванди **-ак** ҳам хусусияти шаклсозӣ (тасғир ва навозишӣ) ва ҳам хусусияти калимасозӣ дорад, бинобар ин, онро як чиз пиндоштан дуруст нест. Ш. Рустамов дуруст нигоштааст, ки «Аффикси калимасозии **-ак** аз аффикси шаклсозии **-ак** бо он фарқ мекунад, ки дар калимаҳои сохта тағйироти сифатӣ, вале дар шаклҳо тағйироти микдорӣ мушоҳида мешавад» [Рустамов, 1981, 114-115-116; 131].

Вазифаҳои исмсозии пасванди **-ак//як**-ро дар асоси маводи лаҳча И. Сулаймонов дар мақолаи «Хусусиятҳои оморфемавӣ ва синоморфемавии пасванди **-ак//як** дар лаҳчаи кӯхистони Ҳисор» тадқиқ намуда, оид ба 18 мавриди корбасти пасванди мазкур дар исмсозӣ ва ширкати он дар сохтани сифату зарфҳо изҳори андеша намудааст [Сулаймонов, 2003, 47-75].

Муҳаққиқ С. Раҳматуллозода дар асоси маводи шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ таҳти унвони «Таҳқиқи лингвистии морфемаи грамматикӣ» рисолаи алоҳидае роҷеъ ба пасванди **-ак** ва гунаҳои он иншо карда, дар он доир ба сохтани исмҳои шахс, ғайришахс ва исмҳои маънӣ тавассути морфемаи мазкур маълумоти муҳимми илмӣ пешниҳод кардааст, ки аз серистеъмолии он дар шеваҳо дарак медиҳад. Ҳамчунин, муаллифи мазкур дар асоси маводи лаҳчаҳои ҷанубӣ ва ҷанубии шарқӣ дар монографияи «Калимасозии исм» (2019) дар маҷмуъ пасвандҳои исмсозро ба се гурӯҳ: 1) пасвандҳое, ки исми шахс месозанд: *-ҷӣ, -вара, -ӣ//гӣ, -ак, -акӣ, -гар, ӯнда, -гор, -вар, -ино, -а, -ок, -ник, -ина, ӯч, -бег, алӣ, -ҷон*; 2) пасвандҳое, ки номи ашёи гуногун ва макон месозанд: *-а, -ӣ//гӣ, -ак//ък, -акӣ, -вор, -ворӣ, -ӯнда//нда, -ун//у, -дун* (дон, ду, дун), *ҷӣ, ҷа, -га, -зор, -истон, -ок, -ванд, -лох, -ник,*

ъш; 3) пасвандҳое, ки исми маънӣ месозанд: *-ӯ/-гӯ, -а, -ча, -га, -гарӣ, -ак, -ъш, -ас/-ос, -от, -сор, -ор, -ала, -вор, -ъза, -акӣ* чудо кардааст. Қайд кардан бамаврид аст, ки муҳаққиқ С. Раҳматуллозода суффиксоид (пасвандгуна)-ҳои *-бег, -алӣ, -ҷон/-ҷун*-ро ба қатори пасвандҳо шомил намуда, нисбат ба онҳо истилоҳи пасвандро ба қор бурдааст, гарчанде ки *ӯ* дар рисолаи зикршуда чунин нигоштааст: «Морфемаҳои мазкур, асосан, калимаи маънодоранд» [Раҳматуллозода, 2019, 52].

Ба ин тарик, аз баррасии масъалаи мазкур бармеояд, ки:

1) Аффиксҳо дар натиҷаи аз сар гузаронидани таъсири муҳити дохилии лингвистӣ ва экстралингвистӣ (таъсири омилҳои беруна) ба унвони морфемаҳои ёрирасон – пешванду пасвандҳо барои тақомули лексикаи забони адабӣ ва рушди воситаҳои калимасоз мусоидат кардаанд.

2) Доир ба баррасии масъалаҳои калимасозӣ, хусусан, аз тариқи пешванду пасвандҳо сохта шудани калимаҳои нав қорҳои илмӣ-тадқиқотӣ вобаста ба нақши унсурҳои морфологияи калимасоз дар шаклгирии вожаҳои нав қорҳои илмӣ-тадқиқотӣ қамшумор буда, дар асоси маводи забони асари бадеӣ ва ё маҳорати эҷодии як адиб муайян намудани вазъи лексика, калимасозӣ ва морфологияи забони адабии ҳозираи тоҷик ба аҳамияти бузурги илмӣ молик мебошад.

3) Забони асари бадеӣ инъикосгари вазъи қорбурди воситаҳои шакли калимасоз дар ин ё он марҳалаи рушди таърихи забони тоҷикӣ маҳсуб меёбад. Аз ин лиҳоз, барои нишон додани тавсифи вазъи калимасозӣ дар ин ё он давраи рушди забони адабӣ нақши осори манзум ва мансури адибони тоҷик хеле муҳим мебошад. Чунончи, адиби маъруфи тоҷик Шамсиддин Шохин намояндаи адабиёти асри XIX-и тоҷик мебошад. Забони осори адабии ин давра бо забони асарҳои манзуми устод С. Айнӣ хеле наздик буда, барои минбаъд тақомул ва рушди забони адабии ҳозираи тоҷик дар ибтидои асри XX ва давраи шуравӣ нақши муҳим бозидааст.

1.2. Имкониятҳои калимасозии пешванду пасвандҳо дар вожасозии исм

Дар забони назми бадеии Шамсиддин Шохин пешванду пасвандҳои калимасоз мақоми хосса дошта, нақши онҳо дар сохтани калимаҳои мақсадҳои услубии адибро ифодакунанда муҳим мебошад. Ҳар кадом ванди калимасоз – пешванду пасвандҳо метавонанд, барои инъикоси ҳодисаҳои таърихии ягон давра нақши бориз дошта бошанд. Мо дар раванди таҳқиқи масъалаи корбурди пешванду пасвандҳо дар осори Шамсиддин Шохин бештар ҳалли масоили зерин муҳим медонем:

1) Истифодаи анъанаҳои мавҷудаи калимасозии пешвандию пасвандӣ аз тариқи муқоисаи маводи осори намояндагони давраҳои гуногуни таърихӣ – масалан: осори Низомии Ганҷавӣ (асри XII бо назми бадеии Шамсиддини Шохин (асри XIX), ки аввалӣ нисбат ба рушди забони адабии ҳозираи тоҷик дар марҳалҳои хеле дури таърих ва баъдӣ нисбатан наздиктар воқеъ шудаанд.

2) Роҷеъ ба масъалаи сермаъно будани аффиксҳо ва нисбат ба ҳамдигар дар муносибати муродифию наздикмаъноӣ қарор гирифтани онҳо таҳлилҳо анҷом дода шуда, барои такрор наёфтани фикр ифода гардидани мақсадҳои услубию субъективӣ ва нишон додани маҳорати эҷодии адиб изҳори андешаҳо намудем.

Дар роҳи морфологии калимасозӣ пасвандҳои калимасоз аз ҳар ҷиҳат: аз лиҳози теъдод ва маҳсулнокиӣ, аз ҷиҳати гунаҳои ва сермаъно будан ва дар муносибати синонимӣ қарор гирифтани нисбат ба тарзу усулҳои дигари вожасозӣ афзалият доранд.

Муҳаққиқон нақши муҳим доштани пасвандҳоро дар сохтани исмҳо дар мисоли маводи осори бадеӣ арзёбӣ кардаанд. Масалан, профессор Ш. Рустамов нигоштааст, ки «дар исмсозӣ суффиксҳо, ба таври фаровон истифода мешаванд. Суффиксҳои исмсоз вобаста ба дараҷа ва мавқеи истифодашон сермаҳсул, каммаҳсул ва бемаҳсул мешавад. Сермаҳсулии суффиксҳо, маҳсусан дар калимасозии воҳидҳои нави забон равшан зоҳир мегардад» [Рустамов, 1972, 126]. Дар баробари ин, дар маводи асари бадеӣ тавассути истифодаи воҳидҳои

калимасоз унсурҳои луғавие сохта мешаванд, ки онҳо барои инъикоси руҳи замона, ҳодисаҳои иҷтимоию таърихӣ, фарҳангӣ ва ғ. мусоидат мекунад.

Дар баробари ин, дар назми бадеӣ бештар воҳидҳои луғавие корбаст мегарданд, ки онҳо бо хоҳиши бевоситаи муаллифи суҳанвар ҷиҳати таъмини ҳадафҳои субъективӣ ва услубии ӯ ва талаботи вазни шеър мавриди истифода қарор мегиранд. Вобаста ба доираи мавзӯ, мазмун ва мундариҷаи асари бадеӣ суҳансаро дар мавриди муайян истифодаи кадом унсурҳои калимасоз муҳим буданро аниқ намуна, сипас, онро истифода мебарад. Аз ин рӯ, теъдоди пасвандҳои калимасоз дар марҳилаҳои мухталифи тараққиёти забони адабӣ яқинан нест. Масалан, дар нимаи дуюми асри XIX дар осори Шамсиддин Шоҳин калимаҳои сохтае бо ширкати пасвандҳо истеъмол ёфтаанд, ки онҳо бо руҳи ҳамин давра, тарзи зист ва маишату маданияти мардум дар шароити сиёсӣ иқтисодӣ ва фарҳангии ҳамин замона мувофиқ мебошанд. Ҳамин ҷиҳат ба назари мо, дар жанрҳои мансур нисбат ба жанрҳои манзум дар замони шуравӣ ҳам аз лиҳози теъдод ва ҳам аз лиҳози шаклу маъно баъзе тафовутҳо ба миён меояд. Масъалаи маҳсулнокии пасвандҳо ва нақши онҳо дар сохтани исмҳо, албатта дар ҷараёни таърих бо яке аз марҳалаҳои дур ва ҷун анъана зимни муқоиса бо маводи забони адабии ҳозираи тоҷик баррасӣ мегардад.

1.2.1. Калимасозии исм бо пешванди ҳам-. Морфемаҳои калимасоз дар рушди таркиби луғавии забон нақши муҳим доранд. Масалан, морфемаи **ҳам-** ягона пешвандест, ки дар исмсозӣ иштирок менамояд. «Ин префикс аз исми исмҳое месозад, ки ҳамроҳӣ, шарикӣ ва муносибатҳои дутарафаи шахс ва предметҳо мефаҳмонад: *ҳамроҳ, ҳамсоя, ҳамхона...* [ГЗАҲТ, 1985, 119]. Таркиби овозии ҳам-ро дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» иштибоҳан ҷузъи аввали калимаҳои мураккаб номида, онро «рафоқат, шабоҳат ва шароқат (шарикӣ) маънидод қардаанд ва ба сифати далел вожаҳои *ҳамроҳ, ҳамдам, ҳамном, ҳамранг*-ро намуна овардаанд [ФЗТ, 1969, 722]. Ҳол он ки барои калимаҳои мураккаб ҳамнишин шудани асосҳо – калимаҳои мустақилмаъно дар як қолаби калимасозӣ муҳим мебошад. Дар мисолҳои боло бошад, **ҳам-** ҷун морфемаи калимасоз, ҳамчун пешванд дар аввали решаи калима омада, вожаҳои муштак

сохтааст. Хусусияти калима ва ҳамчун ҳиссаи нутқ будан аз он сабаб аст, ки унсурҳои ҳамгунаи он дар забони тоҷикӣ ба сифати пайвандаки пайваस्तкунандаи пайи ҳам дар ҷумлаҳои сода: *Модарам дар зери зардолузор ба худаиш, ҳам ба ман ҷой андохта монда будааст* - Айнӣ. [ГЗАҲТ, 1985, 314-316]; дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҳамеша дар охири ҷумлаи пайрави ҳилофӣ, ки пеш аз сарҷумла воқеъ шудааст, ҷой мегирад: *Дар газета номи ману туро наменавиштанд ҳам, боке набуд* - Ниёзӣ [ГЗАҲТ, 1985, 322]; **ҳам-** чун ҳиссаҳои таъкидӣ бо ҳиссаҳои **низ**, агар мансубияти онҳо ба услубҳои алоҳида (**ҳам-** умумӣ, **ҳам-** китобӣ) истисно шавад, пурра бо ҳам ҳаммаъноанд ва ҳар дуи ин ҳиссаҳо ба гурӯҳи ҳиссаҳои сервазифа тааллуқ доранд: *...ба тарафи ӯ нигоҳе ҳам накардам* - Айнӣ [ГЗАҲТ, 1985, 327].

Дар мақоми калима арзи вучуд доштан, яъне муродифи вожаи «низ» будани **«ҳам-»**, баромади форсӣ доштани он ва ҷузъи калимаро ташкил додани ин таркиби овозиро муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» низ таъкид кардааст: «Ва айзан лафзи *ҳам* бар лафзе дохил мешавад, ки он лафзи маҳмул ба мувотот бар мадҳул нашавад, масалан: *ҳамроз* (ду кас роздори ҳам бошад), *ҳамдостон* ва *ҳамроҳ* ва амсоли он. Ғараз, ки **лафзи ҳам** аз ҳуруфи отифа аст ва ифодаи иштирок филиамр мекунад» [Ғиёс-ул-луғот, 1987, 397]. Муҳаммад Ғиёсуддин дар замони худ (асри XIX) истилоҳи «лафз»-ро дар мавриди калима будани **ҳам** ва истилоҳи «ҳуруфи отифа»-ро ба ҷойи истилоҳоти имрӯзаи пешванд//префикс кор баста, дар луғат қариб 20 калимаи исмии сохтаро мавриди тавзеҳу тафсир қарор додааст, ки бештарини онҳо барои ифодаи муносибатҳои шахсии одамон дар муошират ба кор рафтаанд. Барои намуна вожаи **ҳамзулфро** овардан кифоя аст, ки он хусусияти эвфемӣ дошта, дар мурочиат ба «шавҳари хоҳари зан» истифода шудааст ва он бо диалектизми хешутабории ғайри ҳамхуни «боча» (шавҳарони ду хоҳар нисбат ба ҳамдигар) ҳаммаъно мебошад [ФГҶЗТ, 2012, 116].

Муҳаққиқон бар он назаранд, ки ҳам дар забони адабии классикӣ ва ҳам дар забони адабии муосири тоҷикӣ дар калимасозии навъи пешвандии исм фақат **ҳам-** ба қайд гирифташуда, пешвандҳои дигари исмсоз то давраи

анҷомёбии ташаккулёбии забони тоҷикӣ (асрҳои IX-X) вазифаи пешвандии худро аз даст дода, ба ҷузъи таркибии калимаҳо табдил ёфта, шакли рехтаву яклухти калимаро пайдо кардаанд [Рустамов, 1972, 124].

Ҳамчун унсури фаёли калимасозии исми будани ин морфема таваҷҷуҳи профессор М. Қосимоваро низ ба худ ҷалб кардааст. Ӯ навиштааст, ки «Префикси *хам-* хеле серистеъмол буда, бештар исми месозад: *ҳамбар, ҳамранг, ҳамранҷ, ҳамчинс* ва ғ. Префикси *ҳам-* дар сохтани баъзе ҷонишинҳо низ қорбаст мешавад, лекин мустаъмал нест: *ҳамин, ҳамон, ҳамчун, ҳамчунин, ҳамчунон*» [Қосимова, 2003, 128].

Ба *ҳамин* маънӣ, тавассути пешвандии *ҳам-* сохта шудани исмиҳоро дар шеваи ҷанубӣ профессор Р. Гаффоров ин гуна таъкид кардааст: «Бо префикс сохта шудани исми дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ характернок нест. Дар лаҳҷаҳои мазкур, мисли забони адабӣ дар исмиҳои, асосан, як префикс – *ҳам-* дучор мешавад» [Гаффоров, 1966, 32]. Воқеан, пешвандии мазкур дар «Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» дар шакли *ҳам-//ам-* нисбат ба калимаҳои *ҳамғул//амғул* (*ҳамсин*), *ҳамра//амра* (*ҳамроҳ*), *ҳамтенг* (*ҳамсин*; муродифи *ҳамғул*) ба қайд гирифта шудааст [ФГҶЗТ, 2012, 2341].

Масъалаи нақши калимасозии пешвандии *ҳам-* дар заминаи маводи асари бадеӣ дар баъзе қорҳои илмӣ-таҳқиқотии муҳаққиқон, аз қабиле С. Ҳалимов (1975), С. Низомова (2002), А. Амлоев (2016) инъикос ёфтааст. Ҷунончи, дар забони «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ пешвандии *ҳам-* дар сохтани ҳамагӣ 8 калима [Ҳалимов, 1975, 306], дар достонҳои «Ҳамса»-и Низомӣ бештар аз 64 калима [Низомова, 2002, 77] ва дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев 36 вожа сохта шудааст [Амлоев, 2016, 10]. Ин нишондодҳо гувоҳи онанд, ки имкониятҳои асари бадеӣ дар самти қорбурди ин морфема густурдаву фарох буда, вобаста ба муҳити иҷтимоӣ фарҳангӣ ва иқтисодӣ маънавии ҷомеа қорбасти он аз ҳисоби қонунҳои дохилии рушди забон, масалан, маъноӣ маҷозӣ қасб намудани калимаҳо, пайваста такомул меёбад.

Барои дақиқ муайян намудани омори теъдоди калимаҳои бо пешвандии *ҳам-* сохташуда баъзе маълумотҳои фарҳангномаҳоро дар асоси осори адибони

пурмахсул зарур меҳисобем. Дар ин самт таҷрибаи луғатнигор А.Нуров қобили дастгирист. Ӯ дар «Фарҳанги осори Ҷомӣ» бештар аз 50 калимаро, ки тавассути пешванди **ҳам**- сохта шудаанд, ҷойгир намудааст, ки аксарияти онҳо дар баробари маънои асли боз ба маънои иловагӣ маҷозӣ ҳам ба кор рафтаанд [Нуров, 1984, 404-411].

Вале чунин ҳолат ба матнҳои услуби илмӣ хос нест. Забони осори илмӣ-таърихӣ дар сохтани исмҳо тавассути пешванди **ҳам**- нисбатан маҳдудтар мебошад ва барои корбурди бисёр калимаҳои мансуб ба сабки китобӣ ва бадеӣ зарурату эҳтиёҷ ҷой надорад. Чунончи, дар «Маҷмаъ-ут-таворих» Г. Камолова истифода шудани ҳамагӣ як калимаро дар мавриди унсури луғавӣ **ҳамроҳ** ба қайд гирифтааст. Ҳамин ҷиҳат ба «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ низ тааллуқ дорад [Камолова, 1984, 20].

Дар бобати ҷамъоварӣ ва маънидод намудани калимаҳои бо пешванди **ҳам**- созмонефта дар асоси маводи осори гуногунсабки асрҳои 1X-X ва ибтидои асри XX хизмати мурағибони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» шоистаи таҳсин аст. Дар ин луғат 110 вожаи сохта фароҳам омадааст, ки чунин теъдоди зиёдро дар фарҳангномаҳои дигар дучор омадан ғайриимкон аст. Афзалияти ин луғат дар он аст, ки дар баробари маънои асли боз як ё ду шакли маънои маҷозӣ иловагӣ пайдонамудаи вожаҳо низ бо мисолҳо аз осори адабию бадеӣ ва таърихӣ шарҳу эзоҳ дода шудааст.

Бо тақия ба маълумотҳои «Фарҳанги Амид» ҷараёни калимасозии пешванди **ҳам**- дар забони форсӣ сермахсул арзёбӣ шудааст. Дар фарҳангномаи мазкур зиёда аз 50 калимаи бо пешванди **ҳам**- сохташуда тафсир шудааст, ки онҳо ҳам дар забони осори назму насри классикӣ ва ҳам дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ дучор мешаванд ва ба услуби китобии бадеӣ мутааллиқанд [Фарҳанги Амид, 1383, 1206-1209].

Шамсиддин Шоҳин, асосан, шоири лирик ба шумор рафта, дар девони ашъори ӯ бештар ғазал мақоми муҳимро касб намудааст. Ӯ дар гуфтани қасида, рубоӣ, қитъа, тарҷеъбанду таркиббанд низ дар замони худ ҳамто надоштааст. Офаридани достони «Лайлӣ ва Маҷнун» аз маҳорати баланди шоириву

суханварӣ доштаниш дарак медиҳад. Дар ашъори ӯ мо 12 вожаеро пайдо намудем, ки бо пешванди «**ҳам-**» сохта шудаанд. Чунончи: *ҳамхона, ҳамсар, ҳамроҳ, ҳамнабард, ҳамхоба, ҳамчаиш, ҳамришта, ҳаминон, ҳамвисоқӣ, ҳамзабонӣ, ҳамнишин// ҳамнишинӣ, ҳамроз// ҳамрозӣ*, ки аксарияташон дар забони ашъори Шоҳин на камтар аз ду-се маротиба истеъмол ёфтаанд.

Дар ашъори Шамсиддин Шоҳин бештар ба шаклу қолабҳои анъанавии калимасозӣ бо пешванди **ҳам-** дучор омадем, ки намунаи онҳоро дар фарҳангҳо ва осори таҳқиқии болозикр дидан мумкин аст. Масалан, калимаи **ҳамхона** дар луғат ба маънии аслии «ду ва ё якчанд каси дар як хона иқоматкунанда нисбат ба ҳамдигар» маънӣ шуда, он бо вожаи **ҳамманзил** (ду ва якчанд кас, ки дар ҷойе истиқомат дошта бошанд; ҳамхона [ФЗТ, 1969, 726] муносибати муродифӣ дорад. Лисонулғайб Ҳофизӣ Шерозӣ ин вожагонро ба маънии аслии дар ин матнҳо ин тавр истифода бурдааст:

Ман, ки дар майхона бо дурдикашон ҳамхонаам,

Хонаам хоҳад шуд охир дар сари май чун ҳубоб [ФЗТ, 1969, 729].

Дар хароботи мугон мо низ ҳамманзил шавем,

К-ин чунин рафтаст дар аҳди азал тақдири мо [ФЗТ, 1969, 726].

Шамсиддин Шоҳин дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» калимаи **ҳамхонаро** ба маънои дигари маҷозии он: «ҳамнишин, ҳамдам, унс гирифтани, улфатӣ пайдо кардан» дар мисоли зер чунин истифода кардааст:

Чун дониши ӯ гирифт шуҳра,

Ҳамхонаи Моҳ гашту Зухра [Мунт., 2016, 165].

Вале қайд кардан ҷоиш аст, ки ишора ба **ҳамхонагии** Мачнун бо Моҳу Зухра аз дар ин байт рамзӣ буда, аз тарзи зиминӣ ё муқаррарии зиндагӣ баланд ва дур қарор доштани ҷаҳони ботинии персонаж ва нисбат ба дигарон мартабаи махсус доштани ӯро нишон медиҳад. Баръакси ҳолати дар боло ифодаёфта мо маънии аз тарсу бими шоҳ **ҳамхонаву ҳамнишин** гаштани персонажҳои лирикии бо ҳам муносибати оштинопазир дошта ва ё мафҳуми нисбатан замину муқаррарии вожаи мазкур – муносибати байни одамонро мушоҳида мекунем:

*Гашта аз бими ту **ҳамхона** ба ҳам пашиаву фил,*

*Гашта аз хавфи ту **ҳамхона** ба ҳам шеру шағол* [ДА, 2018, 132].

Шоҳин манзараи аз мардум дурӣ чустан, сарсону овора дар дашту биёбон гаштан ва таънаи дӯстону пайвандон шунидани Мачнун ва бо ҳайвоноти ваҳшӣ ҳамнишину улфатӣ пайдо кардани вайро бо истифода аз вожаи **ҳамхона** ин гуна тасвир кардааст:

Охир зи чӣ деви худ шудаастӣ,

***Ҳамхонаи** дому дад шудаастӣ* [Мунт., 2016, 230].

Бо мақсади боз ҳам дақиқтар нишон додани чунин аҳвол, яъне инъикоси унс гирифтани ва улфатӣ пайдо кардани Мачнун бо вуҳуш дар матни дигар Шоҳин аз калимаи **ҳамнишин**// **ҳамнишинӣ** (1. бо ҳам дар як чо нишастан; 2. маҷозан: дӯст, рафиқ, мусоҳиб кор гирифтааст [ФЗТ, 1969, 726]:

Гар мурда наям, чунон ки бинӣ,

*Ваҳшам зи чӣ карда **ҳамнишинӣ*** [Мунт., 2016, 231].

Низомӣ бошад, бо истифода аз вожаи **ҳамсар** (1. баробар дар баландӣ ва манзалат, ҳампоя; 2. зану шавҳар нисбат ба якдигар [ФЗТ, 1969, 728], ки бо яке аз маъноҳои калимаи **ҳамхона** муродиф мебошад, саҳнаи ишқи муқаррарӣ набудани муносибати Мачнун ва Лайлиро нафаҳмидани ҳешону пайвандон, амирону лашкаркашон ва пайи хонадор кардани онҳо саъй намуданро ин тавр инъикос кардааст:

*То **ҳамсари** ту нагардад он моҳ,*

Аз вай накунам каманд кӯтоҳ [Ганҷавӣ, 1947, 107].

Ё ин ки дар мисоли дигар мафҳуми ба истиснои маҳбуба дигар ёри мунису ғамхор надоштани қаҳрамони лирикиро Шоҳин дар девони ашъораш бо калимаи **ҳамнишин** ин тавр ифода кардааст:

Чуз ман, ки ҳамеша аз ту дурам,

*Кас нест, ки бо ту **ҳамнишин** нест* [ДА, 2018, 52].

Низомӣ калимаи **ҳамзону** (ду касе, ки паҳлуи ҳамдигар зону ба зону мешинанд; маҷ.: ҳамроҳ, наздик, ҳамдам, мунис, рафиқ-ро чун вожаи синонимӣ бо калимаи **ҳамнишин** дар матни достони худ истифода бурдааст:

Мачнун чу шинохт пеш хондаш,

Ҳамзонуи хештан нишондаш [Ганҷавӣ, 1947, 210].

Аз ҷиҳати дигар мафҳуми «дӯстӣ ва рафоқат»-ро Шоҳин дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» бо вожаи **ҳамрозӣ** (ҳамсир; маҷозан: дӯсти самимӣ, наздик), ки ба дериватсияи дубора дучор шуда қаблан пешванди ҳам- ва баъдан пасванди **-ӣ** қабул кардааст: ҳам+роз+ӣ дар матни зерин чунин ифода намудааст:

Пурсид зи рози ӯ, хабар ёфт,

Ҳамрозии ӯ ба хеш дарёфт [Мунт., 2016, 253].

Шоҳин ҳолати хеле душвору вазнини Мачнунро дар роҳи ишқи пок, пайваста бо ранҷу дард, азобу марг ва ғаму ҳасрат даст ба гиребон будани қаҳрамонашро бо истифода аз вожаи **ҳамнабард** (ҳамразм, ҳарифи ҷанг; бо ҳам муборизабаранда [ФЗТ, 1969, 726]. Дар байтҳои зерин чунин инъикос кардааст:

Умре, ки на бар муроди мард аст,

*Бо марг мудом **ҳамнабард** аст* [Мунт., 2016, 256].

Низомӣ дар достони ҳамномаш зимни тасвири манзараи аҷиб, ки Мачнун гоҳе ба сӯи қавми Лайлӣ ва гоҳе бар ҷониби тарафдорони худ аз камон тир меандохт, аз вожаи **ҳамсинар** кор гирифтааст, аз рӯи мантиқ бо калимаи **ҳамнабард** қаробати маъноӣ дорад:

Ғар дастрасаи будӣ ба тақдир,

*Бар **ҳамсинарони** худ задӣ тир* [Ганҷавӣ, 1947, 115].

Дар мисолҳои баррасишуда мо, асосан, қолиби аз исм бо ширкати пешванди **ҳам-** сохта шудани исмҳои шахс ва исмҳои ифодакунандаи муносибати байни одамонро мушоҳида намудем. Танҳо дар мавриди вожаи **ҳамнишин** - пешванд+асоси замони ҳозираи феъл ин анъана риоя нашудааст. Дар намунаи **ҳамроҳ** (рафиқи роҳ, ҳамсафар; рафик, ёр, дӯст. [ФЗТ, 1969, 728] бошад, пешванди мазкур аз исми макон исми шахс сохтанаш яқин аст, чунон ки Низомӣ дар матни «Лайлӣ ва Мачнун» овардааст:

Ҳар номваре, к-ӯ ҷаҳон дошт,

*Бадномкуне зи **ҳамроҳон** дошт* [Ганҷавӣ, 1947, 102].

Яке аз нишонаҳои муҳимми исми шахс будани ин вожа, аз як тараф, муродифоти он – « хамсафар, рафик, ёр, дӯст» маҳсуб ёбад, аз тарафи дигар, пеш аз худаи омадани пешоянди содаи аслии «аз» ва пасванди ҷамъсоз қабул кардани ин калима аст. Аммо дар матни достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Шамсиддини Шохин мо бо пешоянди «бо» муродиф шудан ва дар мақоми пешоянди номии изофӣ қарор гирифтани калимаи **ҳамроҳро** мушоҳида менамоем:

Чун тир ба ин нишона омад,

Ҳамроҳи падар ба хона омад [Мунт., 2016, 171].

Вожаи «**ҳамчаиш**» ба маънои асли: «рақиб, рақобаткунанда, ҳариф ва маҷозан мафҳуми « хамсар ва шарик»-ро ифода кардааст:

Донӣ, ки ба Лайлияст ҳамчаиш,

Ку заҳра, ки мебарӣ барӯ хаиш [Мунт., 2016, 191].

Калимаи **ҳамришта** зоҳиран ба шахс қаробат надорад, чунки маънои аслии он ба як ришта кашидани муҳраву марҷон ва ақиқу дурр аст, ки дар натиҷа ин ашё бо гарданбанд (ороиши занона) ҳаммаъно мегардад. Аммо ботинан маънии маҷозии он бештар роиҷ мебошад: **ҳамсаф, ҳамрадиф; ҳамсилк (ҳамришта);** маҷозан: **ҳамроҳ, ҳаммаслак, ҳамфикр** [ФЗТ, 1969, 728]. Дар чунин ҳолатҳо муносибати ташбеҳӣ нақши муҳим бозидааст, яъне ҷавоҳирро силк ё риштаву шадда ба ҳам орад, пас дар заминаи қиёс дар асоси як фикр, як ғоя ва муттаҳид шудан ва сафу қатор бастанӣ одамони ҳаммаслак муттаҳид месозад.

То паҳлуи худ азӯ кунам дур,

Ҳамришта бувад ақиқ бо дур(р) [Мунт., 2016, 258].

Дар намунаҳои баррасишуда пешванди **ҳам-** асосан, бо калимаҳои тоҷикиасл ҳамроҳ омада исм сохтааст. Падидаи бо калимаҳои иқтибосӣ васл шуда омадани ин морфема низ ҷой дорад. Пешванди **ҳам-** бештар бо калимаҳои арабӣ якҷоя шуда исм сохтааст. Чунончи, «**бинон**» номи ашёро ифода намуда, бо вожаҳои исмии «лаҷом, ҷилав, афсор» муродиф мебошад. Дар корбурд ва

интихоби калима адиб соҳибихтиёр аст ва барои таъмини мақсадҳои услубии худ ва риояи талаботи вазни шеър унсури луғавии мувофиқро ба қор мебарад:

Навфал аз он тараф равон шуд,

Искандару Хизр ҳамъинон шуд [Мунт., 2016, 231].

Вожаи «**ҳамъинон**» дар забони адабӣ бо калимаи **ҳамриқоб** ҳаммаъно мебошад. Дар достони ҳамноми Низомӣ низ бо калимаҳои арабӣ омадани пешванди мазкур ҷой дорад ва ин зухурот падидаи муқаррарии рушдбанда маҳсуб меёбад: **ҳамлавҳ** (ҳамсабақ, ҳамдарс, ҳаммадраса), **ҳамсуҳбат**(ӣ) (ҳамгапӣ, ҳамсуханӣ, мусоҳиб; дӯст, рафиқ), **ҳамтавила** (аз як рама ва гала будан; маҷозан: дар қадру мартаба баробар будан ва ғ. қабул шудааст).

Бо он писарони хурд пайванд,

Ҳамлавҳ нишафта духтаре чанд [Ганҷавӣ, 1947, 48].

Калимаи «лавҳ» дар луғат «сармашқи бачаҳои навомӯз; тахтаҷаи таълимӣ» маънидод мешавад, ки алҳол он дар низоми таълими муосир истифода бурда намешавад ва ин калима хусусияти архаистӣ пайдо кардааст.

Ба ҳамин тариқ, баррасии масъалаи нақши пешванди ҳам- дар ашъори Шамсиддин Шоҳин ва муқоисаи баъзе хусусиятҳои он дар достони ҳамноми Низомӣ нишон медиҳад, ки имкониятҳои исмсозии ин морфема дар робита ба таъсири муҳити дохилизабонӣ ва экстралингвистӣ сураат гирифта, тадриҷан, дар баробари асосҳои тоҷикиасл, асосҳои арабӣ, туркӣ-узбекӣ ва дар замони шуравӣ вожаҳои русӣ-аврупоӣ низ дар тақомули таркиби луғавии забонамон нақши назаррас гузоштаанд.

1.2.2. Калимасозии исм бо пасвандҳо

1.2.2.1. Пасвандҳои сермахсули исмсоз. Теъдоди пасвандҳои сермахсули исмсоз дар осори Шамсиддин Шохин чандон зиёд нест. ҳамагӣ чор пасванд: **-ū//zū, -иш, -а -гоҳ** нисбат ба дигар унсурҳои калимасозии исм аз ҷиҳати дараҷаи маҳсулноки бартарӣ доштааст.

Калимасозии исм бо пасванди -ū//zū. Морфемаи **-ū//zū** чун унсури калимасоз хеле сермахсул буда, ҳам дар осори забони адабӣ ва ҳам дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ истифодаи хеле зиёд дорад. Сермаъно ва сервазифа будани пасванди **-ū//zū**-ро ба назар гирифта, муҳаққиқон онро ба гурӯҳи оморфемаҳо шомил намудаанд [Рустамов, 1972, 116, 119; Касимов, 2006, 6].

Эроншиносон яке аз сарчашмаҳои пайдоиши пасванди **-ū**-ро аз шакли **-ih** (*spediḥ*) забони форсии миёна [ОИЯ, 1981, 31] ва манбаи дигари ташаккули онро аз шакли **ik** (*gumik*) ба қайд гирифтанд [Пейсиков, 1973, 183]. Яъне, қабл аз давраи нави ташаккулёбии забони форсии нав (дарӣ) ин пасванд аз ҷиҳати таркиби овозӣ шаклҳои гуногун дошта, тадричан дар натиҷаи ба ҳодисаи коҳиш дучор гардидани онҳо шакли якхелаи **-ū** пайдо намуда, оморфема шудаанд. Ҳамин нуқтаи назар дар тадқиқоти Д. Хоҷаев (2004), Ш. Рустамов (1972, 1981), С. Ҳалимов (1975), С. Низомова (2002), Касимов (2006), А. Амлоев (2016) низ дарҷ ёфтааст. Баъзе хусусиятҳои калимасозии **-ū** дар фарҳангномаи «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсиддин тавзеҳ ёфтааст (1988).

Дар китоби дарсии «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» доир ба вазифаҳои калимасозии пасванди **-ū** дар боби исм, сифат, феъл, зарф маълумотҳои мухтасар оварда шудааст [ГЗАҲТ, 1985, 116, 140, 141, 257, 278]. Дар ташаккули маъно рангин будан ва унсури морфологии фаъоли калимасоз маҳсуб ёфтани пасванди **-ū**-ро шарқшиносон ҳам таъкид намудаанд [ОИЯ, 1981, 27-30].

Корҳои илмӣ-тадқиқотӣ, ки бевосита ба калимасозии исм дар робита ба маводи забони асари бадеӣ таҳия шудаанд, дар забоншиносии тоҷик чандон зиёд нестанд [С. Ҳалимов, 1975; С. Низомова, 2002; Касимов, 2006; М. Олимҷонов, 2022; А. Амлоев, 2016 ва дигарон]. Сермахсул будани имкониятҳои калимасозии пасванди **-ū**-ро дар асоси забони дostonҳои «Ҳамса»-и Низомӣ

(асри XII) С. Низомова таъкид намуда, дар сохтани бештар аз 250 калима ширкат доштани ин морфемаро ба қайд гирифтааст. Дар асоси маводи забони осори адибони муосир муҳаққиқ А. Амлоев хусусиятҳои калимасозии пасванди **-ӯ**-ро дар эҷодиёти Ф. Муҳаммадиев таҳқиқ намуда, доир ба нақши муҳим доштани он дар вожасозии исм ба тафсил мулоҳизаронӣ кардааст [Амлоев, 2016, 57 – 67]. Муҳаққиқ О. Қосимов дар «Шоҳнома»-и А. Фирдавсӣ (2006) ва М. Олимҷонов дар осори А. Бедил (2022) ба масоили калимасозии пасванди мазкур дахл карда хулосаҳои муҳимми илмӣ пешниҳод кардаанд.

Зимни баррасии мақоми унсурҳои калимасоз дар осори Шамсиддин Шоҳин аён гардид, ки адиб дар корбурди усул ва тарзҳои калимасозӣ эҳтиёткор аст. Дар чараёни ифодаи фикр ба мантиқи вожаҳо, таносуби маъноии онҳо ва таркиби овозии онҳо дар қолаби вазни шеър эътибори ҷиддӣ додааст.

Дар осори Шоҳин дар доираи калимасозии исм бо пасванди **-ӯ** бештар зуҳуроти аз исм ва сифат сохта шудани исмҳои нав мушоҳида карда мешавад. Масалан, тавассути **-ӯ** бо калимаҳои сода дар 75 ҳолат, ба калимаҳои сохта бештар аз 30 маврид, бо калимаҳои мураккаб дар зиёда аз 60 ҳолат сохтани исмҳои гуногун мушоҳида шудааст. Қайд кардан ҷоиз аст, ки вобаста ба таркиби овозии охири калимаҳо ин пасванд шакли **-ӯ**, вале баъд аз фонемаҳои садонок гунаи **-гӯ** пайдо мекунад: *шоир+ӯ < шоирӯ, банда+ӯ < бандагӯ* ва ғайра. Таҳлилу таснифи мавод собит намуд, ки бо пасванди **-ӯ** аз исм, сифат, сифати феълӣ ва феъл исмҳои маънӣ сохта шудаанд, ки онҳоро бо овардани далелҳо аз осори Шоҳин мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

1) Қолаби исм+ӯ: одамӣ, савдоӣ, шогирдӣ, муллоӣ, лаълӣ, мавлоӣ, хусравӣ, чокарӣ, ошиқӣ, рӯзӣ, сомирӣ, ҳаллоҷӣ, мардумӣ, гуломӣ, таррорӣ, хорӣ, омирӣ, домодӣ, арусӣ, бандагӣ, фарҳангӣ, назорагӣ, мотамӣ, хокагӣ ва ғайра.

Калимаҳои фавқ дорои семантикаи гуногун мебошанд ва пасванди **-ӯ** зимни сохтани исми нав бештар мафҳуми мансубиятро ифода намудааст. Ин морфема аз исмҳои гуногунмаъно калимаи исмӣ сохтааст:

а) Аз исмҳои шахс ва исмҳои шахсе, ки бо шуғлу одамон иртибот доранд, исми маънӣ сохтааст: **одамӣ, шогирдӣ, муллоӣ, чокарӣ, мавлоӣ, бандагӣ, ғуломӣ, таррорӣ, тоирӣ, ҳалочӣ, тамизӣ** ва ҳоказо. Чанд мисол дар матн:

Шукр бахшид ба ман бандагии хоки дарат,

Он, ки дидаст муносиб ба ту мавлоӣ [Мунт., 2016, 17].

Шарафи хусрави мулки сухан Шоҳинро,

Файзи шогирди устоди ҷаҳонгири ман аст [Мунт., 2016, 30].

Калимаҳои мазкур аз лиҳози баромад якхела нестанд. Масалан, вожаҳои **шогирд, банда, мардум, каниз, домод** баромади тоҷикӣ дошта бошанд, исмҳои шахси **одам** (инсон), **шоир, мулло** (соҳибилм), **маvlo** (соҳибмартаба), **ғулом** (барда), **таррор** (дузд), **арус** (келин, зани писар) ва ғ. арабиасл буда, ба таркиби луғавии забонамон ворид гашта, аз лиҳози лексикӣ ва морфологӣ ҳазм гардида, чун ҷузъи ғаъоли калимасоз дар сохтани исмҳо ширкат кардаанд. Вожаҳои ба қолаби калимаҳои тоҷикӣ мутобиқшуда акнун чун моли худ забонамон пазируфта мешаванд. Чанд намуна:

Ғайр аз ин чист маром давлати узмо, Шоҳин,

Ки ғуломи дари хусрави олам дорам [Мунт., 2016, 79].

б) Аз исмҳои гуногун бо пасванди **-ӣ** сохта шудани исмҳои нав. Дигар категорияи луғавию маъноии исмҳо – чун макон, замон, амал, ва амсоли ин дар сохтани исмҳо чандон маҳсулнокии зиёд надоранд, чунончи: **ачамӣ** (мардуми ғайриараб), **фарангӣ** (мансуб ба Фаранг (Аврупо), **хонагӣ** (маҷозан: соҳибхона ашӯ ё каси дар хонабуда), **рӯзӣ** (ризқ, хӯрок, рӯзгузаронӣ), **омирӣ** (мансуб ба қабилаи Омир), **сомирӣ** (мансуб ба қабилаи Сомир), **парӣ** (мансуб ба пар; болдор, қанотдор), **қурбонӣ** (мансуб ба иди Қурбон; чизе, ки дар роҳи Худо садақа карда мешавад), **лаълӣ** (мансуб ба лаъл; санги сурхранги қиматбаҳо), **хорӣ** (мансуб ба хор; маҷозан: пастӣ, зиллат, беътиборӣ) ва ғайра. Мисолҳо:

Чун хона фитод, хонагӣ ҳаст,

Чун хонагӣ ҳаст, хона ҳеҷ аст [Мунт., 2016, 250].

Ҳоло ҳама фурсат ба тангӣ расид,

Ки рус омад, аз пай фарангӣ расид [Мунт., 2016, 285].

Ман аз аҷамӣ шиква надорам,

Горатгари ҷону дилам он турки араб шуд [Мунт., 2016, 47].

в) Бештарини унсурҳои луғавии мисолҳои баррасишуда тоҷикиасл мебошанд: **хона** (манзил), **пар** (бол, қанот), **савдо** (калимаи омонимӣ: 1) яке аз унсурҳои бадани инсон; маҷ: девонағӣ, шайдоӣ, ҳавову ҳавас, ҳаёл, орзу, ғам), 2) **тиҷорат** (хариду фурӯш), **хорӣ** ва ғ., аммо пасванди -ӣ бо калимаҳои арабӣ низ якҷоя омада, исмҳои гуногун сохтааст: **омирӣ** (мансуб ба қавми Омир), **сомирӣ** (мансуб ба қаблаи Сомир), **қурбонӣ** (нисбат ба чорвое, ки қурбонӣ мешавад), **лаълӣ** (мансуб ба ранг) ва ғайра. Мисолҳо:

Аз ҳазорон ҳазар ҷони азиз,

Аз ғамамат уфтода дар хорӣ [Мунт., 2016, 99].

Ҳазор нома навиштам аз таровати ашк,

Ҳамин ки хор шикастем, чашим қурбонист [Мунт., 2016, 27].

Калимаи **сӯғ** тоҷикиасл буда, бо калимаи дигари эрониясли «мотам» (азо) муносибати синонимӣ дорад. Пасванди -ӣ бо ҳар дуи онҳо ҳамроҳ омада, ба мафҳуми абстракт ҳолати шахсро инъикос намуда, хусусияти этнографӣ касб кардааст: **сӯғӣ – мотамӣ**:

Бигрифт чу сӯғиён ба хокаш,

Мехӯрд дарез бар ҳалокаш [Мунт., 2016, 257].

Ё ни ки:

Мемонд қоматаш хамида,

Чун мотамиён қасаб дарида [Мунт., 2016, 267].

Қайд кардан ҷоиз аст, ки исми **сӯғ** ва **сӯғӣ** дар забони адабии ҳозираи тоҷик хусусияти архаистӣ пайдо карда, ба ҷойи он муродифҳои **мотам**, **азо**, **мусибат** бештар дар гардиш мебошад. Ҳолатҳои ба ҷойи шаклҳои **сӯғӣ – мотамӣ** ба кор рафтани гунаҳои **мотамдор**, **азодор**, **мусибатдида** ва ғ. афзалият пайдо кардааст.

Ба ин тариқ, дар сохтани исмҳои маънӣ пасванди -ӣ дар асоси анъанаҳои қадими калимасозии забонамон аз гурӯҳҳои лексикӣ маъноии дигари исм:

исмҳои шахс, макон, замон, номи ашӯ ва амсоли инҳо морфемаи сермахсул ва серистеъмол махсуб меёфтааст.

2) **Қолаби сифат+ӣ**. Сифатҳо дар сохтани исмҳои гуногун аз тариқи пасванди **-ӣ** нисбат ба исмҳо дида, боз ҳам сермахсултар ба шумор мераванд. Масалан, қисми зиёди калимаҳои содаеро, ки дар осори Шохин бо онҳо исм сохта шудааст, сифатҳои аслии мебошанд. Ин қабил исмҳо барои ифодаи мафҳуми ҳолат бештар далолат кардаанд. Чунончи: *сапедӣ, сиёҳӣ, сурхӣ, зебоӣ, хубӣ, лозарӣ, накуӣ, заифӣ, очизӣ, нозукӣ, хурсандӣ, расоӣ, вайронӣ, айёрӣ, озодӣ, ҷавонӣ, пирӣ, ҳалолӣ, ҳаромӣ, равшанӣ, дӯстӣ, сахтӣ, деконагӣ, бузургӣ, талхӣ, ростӣ, дурӯғӣ, хушёрӣ, меҳрубонӣ, далерӣ, гармӣ, даллагӣ, парешонӣ, бегонагӣ, оворагӣ, ошноӣ, каттагӣ, фирӯзӣ* ва монанди инҳо.

Асоси калимаҳои фавқ сифати аслии мебошад ва гирифтани дараҷаи қиёсиву олий ба онҳо хос аст. Мутазодӣ ва муродифшавии сифатҳо дар ашӯри Шохин зухуроти муқаррарист: а) антонимҳо: *сапед(ӣ) – сиёҳ(ӣ), ошно(ӣ) – бегона(гӣ), дӯстӣ – бегонагӣ, ширин(ӣ) – талх(ӣ), пир(ӣ) – ҷавон(ӣ), рост(ӣ) – дурӯғ(ӣ), ва ғайра*; б) синонимҳо: *зебо(ӣ) – хуб(ӣ) – наку(ӣ), заиф(ӣ) – лозар(ӣ), айёр(ӣ) – хушёр(ӣ), ҳалол(ӣ) – пок(ӣ), дӯст(ӣ) – ошно(ӣ), бузург(ӣ) – ҳиматбаланд(ӣ)* ва ҳоказо.

Сифатҳои мазкур аз лиҳози маъно ҳам гуногун буда, бо гирифтани пасванди **-(ӣ)** исмҳои сохтаанд, ки аломатҳоро ба таври умумӣ ва абстракт ифода мекунад: а) пасванди **-ӣ// -гӣ** аз сифатҳои исм сохтааст, ки онҳо бо мафҳуми ранг қаробат доранд: *сапедӣ, сиёҳӣ, сурхӣ*: Мисолҳо:

Хокат ба даҳан, ҳар он чӣ хоҳӣ,

Баргӯ, чӣ сапедӣ, чӣ сиёҳӣ [Мунт., 2016, 266].

Қайд кардан бамаврид аст, ки дар ин байти достони «Лайлӣ ва Мачнун» Шохин мафҳумҳои *сапедӣ* ва *сиёҳиро* чун унсурҳои зидмаъно барои ифодаи маънои маҷозии амали **нек** ва **зишт** (хубӣ ва бадӣ) моҳирона истифода бурдааст, чунин муқобилгузорӣ дар мисоли дигар боз ҳам барҷастиатар ифода ёфтааст:

Эй воқифи ҳикмати Илоҳӣ,

Дони сапедиву сиёҳӣ [Мунт., 2016, 156].

Шоҳин дар мавриди дигар низ тавассути **-ӣ** сохта шудани вожаи **сапедӣ**-ро бо мафҳуми ноумедӣ муқобил гузошта, ба ин васила тасвири манзараи пешомади хуб ва некро интизор шудани персонаж чилвагар мешавад, ки он бо ҳикмати маъмули мардумии

«Аз ноумедиҳо басо умед аст,

Поёни шаби сиёҳ сапед аст»-ро ба хотир меорад:

Аш-шукр, ки шомӣ ноумедӣ,

Думбола ҳаме диҳад сапедӣ [Мунт., 2016, 223].

Як тобиши дигари маъноии вожаи **сиёҳӣ** «адоватмандӣ, кинаварӣ» мутаносибан дар ин мисраъҳо корбаст гардида, чиҳати таъмини ягонагии маъноию мантиқии фикр мусоидат намудааст:

Сиёҳӣ чӣ шуд дар миён, к-аз адоват,

Рақам то ба лавҳи садоқат нигарад [Мунт., 2016, 113].

Шоҳин дар як байти ғазали худ аз калимаи **сурхӣ** кор гирифтааст, ки он дар луғат «сурхрангӣ; ранги сурх» маънӣ шудааст ва сурхии рӯйро на аз таъсири шароб, балки натиҷаи дили пурғаму чашмони пурхун доштан арзёбӣ намудааст:

Сурхии рухсори ман набвад далели ишрате,

К-ин қадар аз ашки хунин кардаам рухсор сурх [Мунт., 2016, 40].

Шоҳин ҳамчунин калимаи **сурхӣ**-ро барои ифодаи мафҳуми «ранги сурхӣе, ки дар китобат истифода баранд» дар ғазалиёташ ин гуна кор бастааст:

Шарҳи шавқат менавиштам, дидаи хунбор гуфт,

Ҷои сурхиҳош бигзорӣ, ки ман хоҳам навишт [Мунт., 2016, 36].

б) Дар матни осори Шоҳин пасванди **-ӣ// -гӣ** аз сифат исмҳое сохтааст, ки онҳо барои ифодаи ҳислатҳои одамон ва вазъи руҳии онҳо ба кор рафтаанд: **далерӣ, хушёрӣ, девонагӣ, каттагӣ, хурсандӣ, хубӣ, шӯхӣ, парешонӣ, накӯӣ** ва амсоли инҳо. Чанд мисол: **далерӣ** (часурӣ, нотарсӣ; дар матн ба маънои «чуръат»):

Маҷнун ба далерие, ки донист,

Чуз бӯса дигар наметавонист [Мунт., 2016, 250].

Муқобилгузори хислатҳо бо истифода аз исмҳои сохта, ки тавассути сифатҳои аслии ва пасванд **-ӣ** сохта шудаанд: **хушёрӣ – девонагӣ**:

Ҳар чанд роҳи ҷунун супорӣ,

Борӣ, ду-серӯза хушёрӣ [Мунт., 2016, 210].

Девонаגיע ҷунон ки донист,

Мекард ҷунон ки метавонист [Мунт., 2016, 177].

Дар матни ашъори Шоҳин мафҳуми **дурӯғ гуфтан** ба қолаби **дурӯғии калом** ифода ёфта, номутаносибии қавлу амал мазаммат гардидааст:

Они, ки дурӯғии каломат,

Пайдост зи ваъдаҳои хомат [Мунт., 2016, 131].

Мастӣ – беҳушӣ, беҳудӣ, сархушӣ аз таъсири май:

Рақсад чу фалак ба мастии худ,

Пайдост дароздастии худ [Мунт., 2016, 181].

Зимни ифодаи вазъи эҳсосоти (эмотсионалӣ)-и персонажҳо Шоҳин истифодаи исмҳои сохтаи **хурсандӣ, шӯхӣ, парешонӣ** ва **каттагиро** (такаббур) дар осораш салоҳ доништааст:

Ба ҳеч ваҷҳ маро нест рӯйи хурсандӣ,

Чуз ин қадар, ки гуломи шаҳи ҷаҳон шудаам [Мунт., 2016, 75].

Муносибати ҳаммаъноӣ ва наздикмаъноӣ пайдо кардани исмҳои сохтаи ифодагари дараҷаи иҷтимоӣ, ҳусн ва аломатҳои ҷисмонии одамон буда, тавассути пасванди **-ӣ// -гӣ** аз сифат бунёд ёфтаанд: **бузургӣ** - 1) калонҷуссагӣ; 2) асилзодагӣ олиҷоҳӣ; 3) азамат, бузургворӣ, некномӣ), **бечорагӣ** (очизӣ, дармондагӣ); **олуфтагӣ** (касе, ки ба афту андом ва сару либоси худ аҳамият медиҳад), **нозукӣ** (латифӣ, нармӣ, зарифӣ, зебой, ҳасосӣ), **хубӣ** (зебой), **зебой** (хушрӯй), **накӯӣ** (хубӣ, нағзӣ), **парӣ** (маҷоз: зебо) ва ғайра. Мисолҳо: **бузургӣ** - шукӯҳу шаҳомат, некномӣ:

Бузургии шоҳон ба адл андараст,

Ки бо фарри дайҳиму ангуштар аст [Мунт., 2016, 319].

Бечорагӣ – очизӣ, дармондагӣ, камбағалӣ; **олуфтагӣ** (касе, ки ба афту андом ва сару либоси худ аҳамият медиҳад; хушлибос; хубрӯй):

Гуфтам аз бечорагӣ комам диҳад он моҳ, надод,

Баъд аз ин бо ӯ раҳи олуфтагӣ сар мекунам [Мунт., 2016, 83].

Зебой, хубӣ, нақӯӣ, парӣ (маҷозан: зебой, хушрӯй):

Нашавад ба зебоии рӯи ту шабеҳ,

Нашавад сарв ба озодии қадди ту назир [Мунт., 2016, 63].

в) Пасванди **-ӣ//гӣ** аз сифати аслии исми **равшанӣ** сохтааст, ки он бо дараҷаи биниш марбут буда, маънои бо мафҳуми нобино муқобилмаъност:

Ин лаҳза, ки ахтарам ҳаметофт,

Чашмам зи руҳи ту равшанӣ ёфт [Мунт., 2016, 199].

Руҳат зи гурфаи манзар ба чаши ман,

Чунон ки моҳ диҳад равшанӣ зи гӯшаи бом [Мунт., 2016, 73].

г) Пасванди **-ӣ//гӣ** аз сифати аслии гарм исми **гармӣ** сохта, дар тасвироти Шоҳин маҷозан мафҳуми «болоравӣ, ривочу равнақи тичорат»-ро ифода кардааст:

Ба гӯши турк мазан парда аз навои Аҷам,

Маҷӯ гармии бозорӣ Ҳинд дар Урганҷ [Мунт., 2016, 112].

ғ) Морфемаи мазкур бо сифатҳои ифодагари мафҳуми синну сол ва ё давраҳои зиндагӣ ҳамроҳ омада, исмҳои антонимӣ сохтааст, ки сифатҳои онҳо низ муқобилмаъноанд: **ҷавон – пир** <**ҷавонӣ – пирӣ**>:

Дар ғазалиёт:

Эй дӯст, ба пирӣ бирасӣ, марҳамате кун,

То бар хӯрам аз давлати васлат ба ҷавонӣ [Мунт., 2016, 103].

Дар «Тухфаи дӯстон»:

Падарро ба пирӣ ду равшан ҷароғ,

Яке хуфту бар сад ҷигар баст доғ [Мунт., 2016, 312].

Дар достони «Лайли ва Мачнун»:

Қурбони ту он чӣ меҳрубонист,

Дар пириям ояти ҷавонист [Мунт., 2016, 206].

Дар ғазалиёт:

Эй ғарра ба афсонаи аёми ҷавонӣ,

Халқе зи ғамат пир шуд, ин турфа надонӣ [Мунт., 2016, 103].

д) Тавассути пасванди **-ӯ//-гӯ** дар осори Шоҳин аз сифат исмҳое сохта шудааст, ки онҳо муносибати байни одамонро инъикос кардаанд: **дӯстӣ** (меҳрубонӣ, рафоқатӣ, солимӣ, муҳаббат), **беғонагӣ** (ноошноӣ), **ошноӣ** (шиносӣ, дӯстӣ), **ҷӯрагӣ** (ҳамсуҳбатӣ, дӯстӣ, монанд, мувофиқ), **ошиқӣ** (ишқварзӣ) чанд мисоле:

Ҳаргиз ба вазъи дӯстӣ аз сар намениҳад,

Беғонагӣ, ки шавем он ёри ошноӣ [Мунт., 2016, 20].

е) Пасванди **-ӯ//-гӯ** аз сифат исмҳое сохтааст, ки онҳо вазъи ҷисмонӣ ва кайфияти одамонро ифода мекунад: **заифӣ** (сустӣ, камқуватӣ, нотавонӣ), **логарӣ** (харобӣ), **талхӣ** (маззаи ногувор); маҷ: **сахтӣ** (устуворӣ, дуруштӣ, душворӣ сухани друшт тунди тез) ва ғайра. Чанд намуна:

Аз заифӣ дар тақоӣ ту, эй мижгонбаланд,

Аз асо холӣ намебинам кафи наззорае [Мунт., 2016, 97].

Ба ҳамин тарик, аз таҳлили зуҳуроти калимасозии исм аз сифатҳои сода бо пасванди **-ӯ//-гӯ** ба чунин натиҷа расидан мумкин аст, ки чунин падидаи воҷасозӣ таърихан ба табиати морфологияи забонамон мувофиқ буда, нақши унсурҳои луғавии тоҷикиасл нисбат ба вожаҳои иқтибосӣ дар калимасозии ин гурӯҳ калон мебошад.

3) Қолаби сифати феълӣ + -ӯ//гӯ. Аз ҳисоби сифатҳои феълӣ бо ҳамроҳ гардидани пасванди **-ӯ//гӯ** дар осори Шоҳин падидаи сермаҳсул ба ҳисоб намеравад. Калимаи **ошуфтагӣ** дар ФЗТ унсури сермаъно маънидод шудааст: 1) парешонӣ; 2) дилтангӣ; 3) девонагӣ, чунун; 4) хашму ғазаб [ФЗТ, 1969, 944].

Шоҳин ин калимаро ба маънои аввалаш чун муродифи вожаи «парешонӣ» бо мақсади тақвияти фикр чунин истифода бурдааст:

Чанд ошуфтагии табъу парешони дил,

Бубарӣ роҳати ҷон аз ману осоиши тан. [Мунт., 2016, 121].

Дар мавриди дигар ҳамин вожаро Шоҳин ба маънии дуом: *дилдодагӣ*, *ошиқӣ* ба кор бурдааст:

Эй ғамзада, тарки ин ҳавас кун,

Ошуфтағиат бас аст, бас кун [ФЗТ, 1969, 944],

4) **Қолаби феъл + -ӯ// -гӯ**. Бо ин қолаб танҳо исмҳои **ҳастӣ** ва **нестӣ** сохта шудааст. «Феъли **ҳаст** дар як маврид мустақил буда, мавҷудият ё доро буданро мефаҳмонад ва бо бандаки хабарӣ иваз намешавад. Вай масдар надорад, танҳо дорои шакли сеюми замони ҳозира мебошад» [ГЗАҲТ, 1985, 179].

Бо қабул кардани пасванди **-ӯ// -гӯ** ин феъл мафҳуми исмӣ пайдо кардааст: «**ҳастӣ** – зиндагӣ, мавҷудият, ҳаёт» ва дар забони ашъори Шоҳин ба ҳамин маъно корбаст шудааст:

Умеди роҳат аз даҳр андешаи маҳол аст,

*Ин як – дурӯза **ҳастӣ** хобаст ё ҳаёл аст* [Мунт., 2016, 123].

Ба ҳамин минвол, аз таҳқиқи масъалаи калимасозии исм бо пасванди **-ӯ// -гӯ** дар осори Шоҳин бармеояд, ки он дар бобати бо исму сифат сохтани исмҳои маҳсулнокии зиёд дошта, аз дигар унсурҳои луғавӣ (сифати феълӣ, феълҳои тасрифӣ) сохтани номи ашёву ҳаводис камтар ба мушоҳида мерасад.

Калимасозии исм бо пасванди -иш. Достони «Лайлӣ ва Мачнун» охири аз тазминест, ки пас аз 700 соли аз ҷониби Низомӣ навишта шудани аввалин достони ҳамноми Шамсиддин Шоҳин сурудааст. Умумият ва тафовутҳои хатти сюжет, хислати персонажҳо, истифодаи воситаҳои тасвири бадеиро дар достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Шоҳин профессор Холиқ Мирзозода таҳқиқ намуда, оид ба тақлид ва ё пайравӣ кардан ё накардани Шоҳин ба достонҳои ҳамноми Низомию Амир Хисрав чунин навиштааст: «Тақлиди вай ба Низомию Хисрави Деҳлавӣ ба ном аст. Мумкин аст, ки шоир бо ин роҳ ҳурмати ин ду суханвари пеш аз худ гузаштаре ба ҷо оварда бошад. Агар вай ба онҳо тақлид мекард, бояд дар ҳама бобат аз ақиби онҳо мерафт ва мутаоқибии принципи онҳоро нигоҳ медошт» [Мирзозода, 2021, 107].

Аз худ нишон додани маҳорати баланди эҷодиро Шоҳин дар боби «Гуфтор дар сабаби назм ва таълифи китоби мустаоб»- достонаш чунин таъкид кардааст:

Бастам ба ҳазор пухта хоме,

Пирояи Хусраву Низомӣ [Мунт., 2016, 166].

Беҳтар будани тазмини худ ва сусту заифии дигар дostonҳоро дар хотимаи асар чунин қайд кардааст:

Рафтанд ду-се ба сустгомӣ,

Дунболаи Хусраву Низомӣ.

Ҳарчанд, ки роҳ баркушоданд,

Аз роҳ фаротар уфтоданд [Мунт., 2016, 275].

Забони ашъори Шоҳин суфтаву равон буда, ӯ дар баробари идома додани анъанаи гузаштагон дар корбурди калимаву ибора ва тобишҳои маъноии онҳо шоири тозақору навоар аст. Ба қавли Х. Мирзозода «Шоҳин бо ифодаҳои тайёри адабиёти классикӣ маҳдуд нашуда, ифодаҳои нави адабиёро ҳам эҷод намуд ва хизмати бузурги ӯ дар он аст, ки барои ба нормаи забони адабӣ даровардани калима ва ибораҳои умумию ҳамафаҳми халқӣ кӯшид ва ба ин восита, аз як тараф, забони адабиёро ба забони зинда наздик овард, аз тарафи дигар, қисман чорчӯбаи то он вақт шикастанашаванда тасаввуркардаи шоирони асрашро вайрон кард» [Мирзозода, 2021, 185].

Забони достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Шамсиддин Шоҳин бою рангин буда, хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва сохторию морфологӣ ба худ хос дорад. Тавассути пешванду пасвандҳо сохта шудани калимаҳоро муҳаққиқон роҳи калимасозии морфологӣ арзёбӣ кардаанд [Рустамов, 1981, 95], ки дар натиҷаи корбурди онҳо калимаҳои сохта ба вучуд меоянд [ФИЗ, 2016 170]. Нақши пасвандҳои исмсоз дар пайдоиши мафҳумҳои марбут ба шахс, макон, номи ашъи гуногун ва исмҳои маънӣ (абстракт) муҳим буда, онҳо дар забони асарҳои бадеӣ маҳсулнокии гуногун зоҳир мекунанд. Чунончи, Ш. Рустамов ин нуктаро дар мавриди пасванди **-иш** ин гуна баён кардааст: «суффикси **-иш** серистеъмол, вале каммаҳсул аст. Вай аз асоси замони ҳозираи феъл исми амал месозад: **хониш, хориш, таркиш, ситоиш ...**» [Рустамов, 1981, 138].

Дар забони осори классикӣ серистеъмол будани ин пасванд гувоҳи таърихи тулонии пайдоиш доштани онро собит менамояд. Ин мазмунро қаблан

Ш. Ниёзӣ нигоштааст, ки «пасванди **-иш** таърихи хеле қадимаи калимасозӣ дошта, шакли ба тағйироти фонетикӣ дучор омадаи **-ишт//иш** (болишт//болиш) мебошад [Ниёзӣ, 1954, 27]. Ш. Рустамов дар атрофи масъалаи мазкур изҳори андеша намуда, навиштааст, ки «ба воситаи суффикси **-иш** аз феълҳои таркибии номӣ, ба истиснои калимаи **сарзаниш** исм сохта нашудааст. Дар адабиёти классикӣ варианти ин суффикс **-ишт** (бадкуништ, ромишт) низ дучор мешавад» [Рустамов, 1981, 139]. Ин муддаоро мо бо далели дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» истинод шудани ин байти Фирдавсӣ тасдиқ карда метавонем: **бадкуниш//бадкуништ** (бадкор, бадкирдор, бадамал; шарир):

Аз он бадкуниш деви рӯйи замин,

Бипардозу пардохта кун дил зи кин [ФЗТ, 1969, 128].

Морфемаи **-иш** дар забони яғнобӣ барои ифодаи мафҳуми ҷонишини ишоратии **ин** ва шакли **-ишт** вазифаи бандаки феълии шахси сеюми танҳои замони гузашта иҷро мекунад: **акуништ** – мекард; **аносишт** – мегирифт; бандаки хабарии шахси дуюми замони ҳозира мебошад: *Ту чокора одам ишт?* (Ту чӣ хел одамӣ?) [ФЯТ, 2008, 96].

С. Раҳматуллозода дар рисолаи «Калимасозии исм» (2019) оид ба серистеъмол будани пасванди **-ъш** (-иш) ишора намуда навиштааст, ки «Дар шеваҳои ҷанубӣ ва ҷануби шарқӣ, асосан, мисли забони меёр исми маънӣ месозад. Аммо дар маводи мо ба исми моддӣ ва макон далолат мекунад, ки барои ҳамаи тоҷикон маълуманд: **ҷанъш** (модабузи аз як то дусола), **шуръш** (шӯриш, бўрон, гирдбоди барфӣ; тундбод, дама), **хоръш** (обила ва хориши пӯсти бадани инсон ва ҳайвон), **гардъш** (гардишгоҳ, хамгашт) [Раҳматуллозода, 2019, 102].

Бояд зикр намуд, ки асоси калимаи **ҷанъш** дар шеваи маъноӣ марбут ба калимаи сохташуда дошта бошад, аммо ба назари мо он аз асоси **ҷап** ва унсури **+ъш** сохта нашуда, калимаи рехта мебошад ва **-ъш** ҷузъи бевоситаи таркиби овозии **ҷанъш** аст; калимаи **шуръш**, воқеан, вожаи муштақ маҳсуб ёфта, он аз асоси «шӯр» 1) Ҳайҷон, изтироб; ғулғула; фарёд, фиғон; 2) Ошуфтагӣ, фитна, фасод, фасод; 3) Мавҷ задани об, пурмавҷӣ, талотуми об; 4)

Туғён, ғалаён, авчгирӣ; ишқ) ва пасванди **-ъиш** қаблан исми амал сохтааст. Вожаи **шуръиш** (шӯриш) дар забони адабӣ ба ду маъно: 1) Ба изтироб омадан; чӯшу хурӯш; 2) Ихтилол, ошӯб, фитна, балво, исён [ФЗТ, 1969, 610] мустаъмал будааст. Маънои духӯра пайдо кардани калимаҳои **хоръиш** (хориш – исми амал: хоридан; **хориш//хоришак** – номи беморӣ) ва **гардъиш** (гардиш – исми амали гаштан: ҳаракат кардан, чарх задан; **гардъиш** – исми макон: хамгашт) дар натиҷаи минбаъд маънои маҷозӣ пайдо кардани ин вожаҳо дар робита ба мафҳуми амалеро, ки онҳо бевосита ифода мекунанд, пайдо шудааст. Масалан, дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» Шоҳин калимаи **шӯриширо** ба маънои «туғён, талотуми олами ботинии инсон», ки дар чунин маврид он падидаи табиӣ ва ё номи ҳодисаи табиӣ хусусияти ашъӣ пайдокарда нест:

Гар шӯриши хотирам намебуд,

Мекардаму дастбӯси ту зуд [Мунт., 2016, 233].

Шоҳин калимаи **гардиширо** ба сифати ҷузъи асосии ибораи фразеологӣ «гардиши фалак» ба маънои «ҳаракати сайёраҳо; тақдир, қисмат» кор фармудааст:

Лекин чӣ кунам зи гардиши даҳр,

Ман нӯшаму ӯ фитода дар заҳр [Мунт., 2016, 241].

Дар забони ваҳонӣ пасванди **-иш** морфемаи шакли ҷамъсоз маҳсуб меёбад: **аръс** (рус) – **аръсиш** (русҳо) ва он аз ҷиҳати таркиби овозӣ ба пасванди **-иш**-и тоҷикӣ монанд бошад ҳам, аз лиҳози маъно ва вазифаи грамматикӣ ба он ягон умумият надорад.

Профессор М. Қосимова дар асоси маводи забони адабӣ пасванди **-иш**-ро танҳо исмсоз номида, барои далел калимаҳои **кӯшиш** (сайъ), **бахшиш** (инъом), **офариниш** (пайдошавӣ), **оголиш** (иғвогарӣ)-ро ишора намудааст [Қосимова, 2003, 135].

Дар заминаи маводи фароҳамомада мо ба чунин натиҷа расидем, ки корбурди пасванди **-иш** дар сохтани исмҳои амал дар достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Шоҳин нисбатан бештар будааст. Чунончи: **навозиш, омезиш, ҷунбиш, биниш, ранҷиш, гардиш, озмоиш, ситоиш** ва ғайра. Бо ҳамин қолаб

дар достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомӣ тавассути пасванди **-иш** номгӯйи зерини исмҳои амал сохта шудааст: **хориш, положиш, хоҳиш, парвариш, навозиш, гузориш, олоиш** ва амсоли инҳо.

Навоз+иш – дар забони адабӣ бар ду маъно роиҷ мебошад: 1) Меҳрубонӣ, шафқат, дилчӯйӣ; 2) Овозхонӣ, нағмаву сурудхонӣ [ФЗТ, 1969, 820]. Шоҳин ва Низомӣ дар дostonҳои худ ин вожаро ба маънои аввали он кор бастаанд:

Шоҳин: *Навфал ба навозише, ки донист,*

Бинвохт, чунон ки метавонист [Мунт., 2016, 204].

Низомӣ: *То ман ба навозише, ки донам,*

Ҷро ба сазои ӯ расонам [Ганҷавӣ, 1947, 113].

Низомӣ дар тасвири ҳолати руҳии персонаж вожаи **оромиширо**, ки дар забони адабӣ ба маъноҳои 1) беҳаракатӣ, сустӣ; 2) осоиш, роҳат, фароғат дар гардиш мебошад, ба кор бурдааст:

Чун Мачнунро рамидадил дид,

3-оромиши ӯ умед бибрид [Ганҷавӣ, 1947, 164].

Шоҳин бошад, дар баҳши мадҳиявии дostonаш муродифи калимаи **оромиш** – **осоиширо**, ки маънои дуҷуми он «роҳат, фароғат» мебошад, истеъмол фармудааст:

Осоиши *ҷони бандагонӣ,*

Аҳсанта! Зиҳӣ! Худойгонӣ [Мунт., 2016, 157].

Ҳамин маъниро Шоҳин дар байти поён аз тариқи муқобилгузории калимаи **осоиш** (роҳат, фароғат) бо **ғам** (ғусса, андӯх) ва андак (кам, ночиз) бо анбӯх (бисёр, зиёд) барои нишон додани вазъи психологию ҷисмонии персонаж истифода бурдааст:

Дастам таҳи сангу пушт бар кӯҳ.

Осоишам *акдаку ғам анбӯх* [Мунт., 2016, 256].

Омезиш (таркиб, имтизоч, ихтилот, бо ҳам омехтан; маҷозан: улфатӣ, ҳамнишинӣ, муошират) – дар нигориши Шоҳин барои нишон додани задухӯрди ду ҷониб – қабилаи Лайлӣ ва ҳаводорони Мачнун ба кор рафтааст:

Омезиши *он ду қабила,*

Диданд чу шуъла бо фатила [Мунт., 2016, 244].

Низомӣ вожаи **олоиш** (нопокӣ, олудагӣ)-ро, ки дорои кутби манфии маъноӣ мебошад, барои нишон додани вазъи Мачнун: орей будани ӯ аз ҳар гуна нопокиву олудагиҳо ва ҳавову ҳавасҳо ин тавр инъкос намудааст:

3-олоиши нафс бозраста,

Бозори ҳавои худ шикаста [Ганҷавӣ, 1947, 236].

Полоиш (софшавӣ, тозашавӣ; таровиш, захиши об (ФЗТ, 83)-ро Низомӣ зимни тасвири манзараи софии оби дарё, ки он дар натиҷаи таровиши оби чӯйҳои зиёд ба амал меояд, чунин тасвир намудааст:

Дарё, ки чунин фарохрӯй аст,

Полоиши қатраҳои чӯй аст [Ганҷавӣ, 1947, 83].

Чун шакли баёни баланди илмӣ ба Шоҳин тавассути корбурди калимаи **чунбиш** (ҳаракат) даст додааст:

Бунёди дарахт агар бувад суст,

Аз чунбиши бод уфтад суст [Мунт., 2016, 216].

Ба ҳамин монанд имкониятҳои пасванди **-иш** дар мавриди аз асоси замони ҳозираи феъл сохтани исмҳои амал фарох маҳсуб меёбад.

Дар сохтани исмҳои маънӣ низ Шоҳин аз пасванди **-иш** мавридсанҷона кор гирифтааст. Дар чунин ҳолатҳо ҳам нақши асоси замони ҳозираи феъл муҳим мебошад. Чунончи, унсури луғавии **дониш** аз ҳисоби сермаъноии масдари **донистан** бо калимаҳои «фан ва илм» дар қаробати маъноӣ қарор гирифта, донишро «маҳсули илму фан» номидааст:

То он ки кунад адиби доно,

Бар донишиҳар фанаиш тавоно [Мунт., 2016, 170].

Асоси калимаи **ниёиш** – ниё «падари падар, падари модар; бобо, чад» аст. Ин вожа бо гирифтани пасванди **-иш** ба ду маъно соҳиб мегардад: а) дуо, дуои хайр; б) офарин, таҳсин; мадҳ, таъриф [ФЗТ, 1969, 853]. Шоҳин **ниёиш**ро ба маънои «дуо, зорӣ, илтиҷо» ба кор бурдааст:

Мачнун ба тариқи озмоиш,

Кардаш ба чунин наमत ниёиш [Мунт., 2016, 252].

Низомӣ ҳам вожаи **ниёиширо** бо ҳамон шаклу маъно дар достони худ истифода бурдааст:

*Мекард **ниёиш** аз сари сӯз,*

То з-он шаби тира бардамад рӯз [Ганчавӣ, 1947, 83].

Дар исмҳое, ки бо пасванди **-иш** сохта мешаванд, давомнокии амал низ ифода меёбад: **ранҷидан – ранҷ – ранҷиш – меранҷид**:

Ганҷе, ки ниҳон бар ганҷхонаст,

*Бар **ранҷиши** хотират баҳонаст* [Мунт., 2016, 227].

Калимаи **пӯзиш**, асос **пӯз//пӯж** мебошад ва он дар фарҳанг «атрофи даҳон ва бинӣ, тумшук, фук» тафсир шуда, бо қабули пасванди **-иш** барои ифодаи мафҳумҳои «1) узрхоҳӣ, маъзарат, талаби афв; 2) пурсиш, аҳволпурсӣ» хизмат кардааст. Вожаи **пӯз//пӯж** дар забони адабии ҳозира хусусияти архаистӣ пайдо кардааст, вале дар замони Шохин он чун унсури фаъоли луғавӣ дар ду ҳолат истеъмол ёфтааст: дар мавриди аввал – узрхоҳӣ:

*Бар **пӯзиши** ман, ки пой кӯбад,*

Гарди гамаш аз чабин кӣ рӯбад? [Мунт., 2016, 235].

Дар мавриди дуюм «пӯзиш» ба маънои «пурсиш, аҳволпурсӣ» ба кор роафтааст:

Чобук ба висоли ӯ фуру шуд,

*Бар **пӯзиши** ҳоли зори ӯ шуд* [Мунт., 2016, 252].

Масдари **накуҳидан** мафҳуми «таъна кардан, сарзаниш кардан, маломат кардан»-ро дошта, дар шакли **накуҳиш** ба маънои таънаву маломат корбаст шуда мафҳуми исми маъниро касб намудааст:

*Гар лутф дигар **накуҳиш** ояд,*

Мо банда, ту подшоҳ, шояд [Мунт., 2016, 151].

Исми **накуҳиш** бо унсури луғавии **ситоиш** дар муносибати антонимӣ қарор дорад. **Ситоиш** (таърифу тавсиф) аз масдари «сутудан», аз асоси замониҳозираи феъли «сито» (мадх, сано) рӯйи кор омадааст. Ин исм бештар хусусияти абстрактӣ дорад:

*Аз баъди **ситоиши** Худованд,*

К-ӯ дод маро ба ишқ пайванд [Мунт., 2016, 240].

Биниш аз асоси замони ҳозираи **бин** сохта шуда, маънои аслии «қобилияти дидан, биноӣ» ва маънои маҷозии «басират, чашм»-ро ифода намудааст. Дар сурати ба маънои маҷозӣ ба кор рафтани он хусусияти исми моддиро касб мекунад:

Ганҷури кунузи ақлу биниш,

Донои румузи офариниш [Мунт., 2016, 218].

Қайд кардан ҷои аст, ки дар достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомӣ мо бо калимаҳои **пӯшиш** (пӯшок, либос) ва **хӯриш** (таом, ғизо, хӯрок; газак, салат) дучор омадем, ки онҳо бештар хусусияти исми моддиро моликанд. Чунончи:

Чун роҳати пӯшишу хӯриш ёфт,

Ороста шуд, ки парвариш ёфт [Ганҷавӣ, 1947, 110].

Ҳар ду шоир – Шоҳин ва Низомӣ вожаи **сарзанишро**, ки он аз қолаби феъли таркибии номии «сар задан» дар шакли замони ҳозира бо қабул кардани пасванди **-иш** (сар+зан+иш) сохта шудааст, дар матни достонҳои худ чун муродифи калимаи **накуҳиш** (маломат, таъна, сарзаниш) истифода бурдаанд:

Шоҳин: Дар нома чиҳо намудаи дарҷ,

Бас сарзанише, ки кардаи харҷ [Мунт., 2016, 259].

Низомӣ: Ноёфта дур аз забонаш афканд,

Дар сарзаниши ҷаҳонаш афканд [Ганҷавӣ, 1947, 125].

Низомӣ дар асари худ аз қолаби пешванд+асоси замони ҳозираи феъл + пасванди **-иш** ва пасванди **-ӣ**: **бе+хӯр+иш+ӣ** (гуруснагӣ) низ кор гирифтааст:

Аз беҳӯришӣ дилам фасурдаст,

Неруи хурандагеш мурдаст [Ганҷавӣ, 1947, 212].

Пас аз пасванди **-иш** ба кор рафтани пасванди **-гарӣ** аҳёнан бошад ҳам, дар достони Низомӣ ба чашм расид: **хоҳ+иш+гарӣ**:

Хоҳишгарие ба дастбӯсӣ,

Мекард зи баҳри он арусӣ [Ганҷавӣ, 1947, 102].

Ба ҳамин тариқ, аз баррасии истеъмоли пасванди **-иш** дар достонҳои ҳамноми Шоҳин ва Низомӣ ба чунин натиҷаи ниҳой расидан мумкин аст:

1) Пасванди **-иш** дар достонҳои «Лайлӣ ва Мачнун»-и Шоҳин ва Низомӣ бештар дар сохтани исмҳои амал (**омезиш, чунбиш**) ва исмҳои маънӣ (**доиш, накуҳиш**) нақши муҳим доштааст.

2) Хеле кам бошад ҳам, қолабҳои зикргардидаи исмҳои амал дар натиҷаи гирифтани маъноӣ маҷозӣ дар сохтани исмҳои моддӣ (**хӯриш** (таом), **биниш** (чашм)) низ ба кор мераванд.

3) Дар достонҳои ҳар ду адиб ҳам аксаран пасванди **-иш** вожаҳое сохтааст, ки онҳо ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар забони адабии ҳозираи тоҷик маъмуланд ва мавриди истеъмоли қарор доранд. Қорбурди калимаҳои айни замон архаистишуда хеле кам (**пӯзиш**) мебошад.

Калимасозии исм бо пасванди -а. Пасванди **-а** дар забони тоҷикӣ чун морфемаи калимасоз, сермаъноӣ сервазифа, серистеъмоли ва сермаҳсули пазируфта шудааст [Пейсиков, 1973, 184; Қосимов, 1988, 87; Ш.Қ. Розӣ, 1991, 198]. Ҳамин маъниро Ш. Рустамов низ таъкид намуда, пасванди сермаъноӣ, оморфема ва синоморфема будани морфемаи **-а**-ро қайд намуда, менависад, ки «Суффикси **-а** бо суффикси **-ак** дар баъзе қолабҳо ҳамчун синоморфема намуддор мешавад» (**дастаи** дар – **дастаки** дар) [Рустамов, 1981, 113-114]. О. Қосимов таърихи қадим доштани морфемаи **-а** -ро қайд карда, дар забони форсии қадим дар шакли **-ak, -ag**; дар забони форсии миёна дар намуди **-aka** **ak >a** роиҷ будани онро зикр кардааст [Қосимов, 1988, 87].

Дар ГЗАҲТ доир ба қолаби калимасозии исм бо пасванди **-а** қайд шудааст [ГЗАҲТ, 1985, 112]. Д. Хоҷаев дар робита ба таҳқиқи хусусиятҳои сарфию калимасозии пасванди **-а** дар «Ал-муъҷам» дар мақолаи «Қайси Розӣ ва лафзи шевоӣ дарӣ» мулоҳизаронӣ намуда, асосан, ба шаклҳои маъмули классикии вожаҳои ин пасванд эътибор додааст [Хоҷаев, 2011 15-16].

Девони Шоҳин фарогири шаклҳои гуногуни манзум: ғазал, қасида, маснавӣ, таркиббанд, тарҷеъбанд ва қитъаву маснавии «Лайлӣ ва Мачнун» ва маснавии нотамоми «Тухфаи дӯстон» буда, муҳимтарин хусусиятҳои калимасозии асри XIX дар забони ашъори ӯ инъикос ёфтааст.

1) **Қолаби аз исм исми нав сохтани пасванди -а.** Қолаби аз исмҳои гуногун сохтани исм дар ашъори Шамсиддин Шоҳин нисбат ба дигар қаволиб сермахсул ва серистеъмол ба мушоҳида мерасад. Чунончи: *паймона, нишона, шоха, даста, чехра, чашма, ҳалқа, савора, захра, нофа, дандона, шарора, забона, канора, овоза, ҳангома, баҳра* ва ғайра. Калимаи *паймона* аз қолаби исми маънӣ (паймон, аҳд, шарт, қавлу қарор)+а = исми моддӣ, ки номи ашъро ифода мекунад, сохта шудааст. *Паймона* ба маънои 1) зарфи шаробхӯрӣ, қадах, пиёла; 2) зарфи моеъ ченкунӣ маъмул мебошад [ФЗТ, 1969, 17]. Шоҳин калимаи мазкурро ба ҳамин маънӣ дар «Девони ашъораш» ин тавр истифода бурдааст. Чанд намуна дар ғазалиёт:

Аз он ба санг занам шишаи умед, ки ту,

Намебарӣ сӯйи паймона баҳри паймон даст [ДА, 2018, 52].

Ё ин ки:

То занад паймонаи айши ҷаҳоноро ба санг,

Он бути паймоншикан боҳар ки паймон мекунад [ДА, 2018, 66].

Калимаи *нишона* бошад, аз исми моддӣ *нишон*, ки ба маъноҳои 1) аломат, асар; 2) хабар иттилоъ; 3) нақши пой, изи пой; 4) ҳадаф, нишонаи тир; 5) аломати ҷангӣ, масалан байрақ; 6) мақсад, ният; 7) фармон амр; 8) тарз, тавр, сон дар забони адабӣ роиҷ мебошад [ФЗТ, 1969, 857-858]. Дар забони ғазалиёти Шоҳин ба маънои 4-ум дар ҳолатҳои зерин ба қайд гирифта шуд.

Ба ҳайратам, ки чаро бар нишона н-ояд рост,

Хаданҳои таманно, ки бар камони ман аст [ДА, 2018, 50].

Дар достони «Лайли ва Мачнун» низ маънои «ҳадаф»-ро инъикос намудааст:

Бас кас, ки ба назми ин фасона,

Андохт хаданг бар нишона [Мунт., 2016, 275].

Ё ин ки:

Чун тири расида бар нишона,

Бингар, ки дурӯғ буд, ё на [Мунт., 2016, 181].

Вожаи **шоха**-ро асос шох аст, ки дар ашъори Шоҳин он ҳама дар шакли **шох** ва ҳам дар шакли **шоха**, асосан, маънои «қисми дарахт, ки аз танаи асоси мерӯяд; навда» [ФЗТ, 1969, 598-599]. Чанд намуна.

Чунон ба нахли қадат бархӯрад, ки осон нест,

Ба шохае, ки баланд аст, бурдан даст [ДА, 2018, 52].

Вожаи **шоха** дар таркиби фразеологизми **шоха шикастан** ба маънои маҷозии «осеб расонидан ба чизе; зарар дидани чизе» низ ба кор рафтааст:

Сухан нахли пурбор буд дар нахуст,

Кунун шоха бишикасту шуд реша суст [ФЗТ, 1969, 599].

Дар достони «Лайли ва Мачнун» низ маънои «навдаи дарахт»-ро ифода кардааст:

Бингар, ки уручи шоха чун аст,

Гар теша расид, сарнагун аст [Мунт., 2016, 181].

Ҷузъи асоси вожаи **дастаро** асоси **даст** ташкил медиҳад. Маънои асоси луғавии он «узви бадани инсон аз шона то нӯги ангуштон; каф ва панҷаи даст» буда, дар ФЗТ 5 маънои маҷозӣ ва боз 3 маънои иловагии он зикр гардидааст. Гуфтан ҷоиз аст, ки нақши ин вожа дар сохтани ибораҳои фразеологӣ низ пурмаҳсул буда, дар фарҳанги мазкур оид ба 110 ҳолати дар таркиби ибораҳои фразеологӣ ба кор рафтани он маълумот дода шудааст [ФЗТ, 1969, 340-346]. Аз ҳисоби сермаъно будани **даст** шакли сохтаи он **даста** ҳам хусусияти полисемӣ касб намуда, дар луғат 6 маънои он тавзеҳ ёфтааст [ФЗТ, 1969, 346]. Чунончи, маънии аслии луғавии он: «қисми абзор, ки бо даст гирифта мешавад, қабза; дастаи шамшер, корд, арра, дастаи кӯза ва ғайра [ФЗТ, 1969, 346]. Мисолҳо:

Кадам тег, ки шоҳин, на аз тариқи ҷафо,

Ду даст бар сарам абрӯи ёр мешиканад [ДА, 2018, 57].

Ин калима дар шакли такрор **даста-даста** омада, мафҳуми **қабзаро** зимни вазъияти Лайлӣ: «ду **даста** кандани қабзаҳои мӯйи сар» ифода намудааст:

Ҳам сунбулу ҳам суман ду даста,

*Меканд зи фарқ **даста-даста*** [Мунт., 2016, 264].

Дар луғат калимҳои чун **чехр** ва **чехра** гунаҳои овозӣ баҳисоб гирифта шуда, «ба маънои манзара, намуд; шакл, рӯй, талъат; симо, сурат» ба қайд гирифта шудааст:

Зулфаиш шуда аз забон аз чехр,

Чанбаркаиш Зухраву Моҳу Меҳр [ФЗТ, 1969, 538],

Бо истифода аз шакли **чехра** (рӯй, рух) низ ҳамон маънои ғавқ қорбасти шудааст:

Бипӯш чехра зи аҳёр з-он ки чехраи хуб,

Ҳамон беҳ, ки аз чаиши бад ниҳон бошад [ДА, 2018, 60].

Чаиша дар луғат, асосан, ба маънои «Ҷойи ҷӯшидани об аз зери замин ва равои шудани он» маънидод шудааст. Ба ҳамин маънӣ дар достони «Лайлӣ ва Мҷнун»-и Шамсиддини Шохин вожаи сохтаи **чаишмаро** чун воситаи ташбеҳӣ зимни бо ибораи фразеологии **аз чаиш (нарғис) хун рехтан** (ашки ғам) чунин истифода бурдааст:

Аз нарғиси худ ба як караиша,

Мерехт зи хунҳазор чаиша [Мунт., 2016, 239].

Бояд зикр намуд, ки асоси калимаи мазкур **чаиш** унсури хеле серистеъмол, сермаъно ва воситаи ғавқали калимасозӣ маҳсуб меёбад. Дар ФЗТ (1969) истисно аз маънои аслии он боз 3 маънои иловагӣ маҷозӣ: 1) назар, нигоҳ; 2) маҷозан: умед, таваққуф; 3) чаиш, захм, озор низ зикр шуда [ФЗТ, 1969, 530-531], тавассути он 114 ибораи фразеологӣ, се калимаи сохта (**чаиша**, **чаишмак**, **чаишмасор**) ва 19 вожаи мураккаб созида шудааст [ФЗТ, 1969, 530-536].

Дар осори Мавлоно Ҷомӣ бошад, асоси **чаиш** ба маъноҳои «узви биниши инсон ва ҳайвонот; назар, нигоҳ; рӯ ба рӯ, назд, пеш ба қор рафта» [ҶОҶ, 303], аз тариқи он 42 воҳиди фразеологӣ, 3 калимаи сохта (**чаиша**, **чаишмасор**, **чаишмадор**), 8 калимаи мураккаб сохта шудааст [ҶОҶ, 1984, 303-306].

Шамсиддини Шохин бо истифода аз вожаи **чаиша** як ибораи озоди синтаксисӣ: **чаишаи об** сохтааст:

Васли ту мисоли чаишаи об аст,

Ман ташна, агар диҳӣ, савоб аст [Мунт., 2016, 220].

Шоҳин дар мавриди шабоҳати **чаши**, ҳаракати он ва мавзеи ҷойгиршавии **чаши** бо **чаши** чунин нигоштааст:

Ҳар чаши чу чашиае равона,

Худ моҳии ташна дар миёна [Мунт., 2016, 178].

Инъикоси пуроб шудани **чаши** бо **чаши** ин гуна монанд карда шудааст:

Гар з-он ки карашма соз кардӣ,

Сад чаши зи чаши боз кардӣ [Мунт., 2016, 171].

Дар девони ашъор ва маснавии «Лайлӣ ва Маҷнун» ибораҳои фразеологӣ исмии изофӣ бо вожаи **чаши** дар ҳолатҳои зерин мавриди истемол қарор гирифтааст:

Чаши **ҳайвон** – дар луғат бо «чашмаи Хизр» муродиф маънидод шуда, «киноя аз даҳони маҳбуба» тавзеҳ ёфтааст:

Эй акси рӯят аз маҳи тобон зиёдатар!

Нӯши лабат зи чаши **ҳайвон** *зиёдатар* [ДА, 2018, 76].

Дар ҷои дигар:

Ба лаби чаши **ҳайвон** *чу Хизир Шоҳинро,*

Хатти сабзи ту маро раҳнамун мегардад [ДА, 2018, 67].

Дар мавриди дигар муродифи он: **чаши** **ҳаёт** қорбасти шудааст:

Онҳуққаи даҳони ту ё тунги шаккар аст,

Ё чаши **ҳаёт** *ва ёҳавзи Кавсар аст* [Мунт., 2016, 24].

Чаши **Кавсар** – 1) номи яке аз чашмаҳои биҳишт; 2) маҷозан: киноя аз даҳони маҳбуба [ФЗТ, 1969, 535]. **Чаши** **Замзам** – «номи ҷоҳе дар Макка, ки аҳли ислом оби онро табаррук мешуморанд [ФЗТ, 1969, 535]:

Ин Кавсари нақд аст, мапиндор даҳонаи,

В-ин чаши **Замзам**, *на ки ҷоҳи зақан астӣ* [Мунт., 2016, 98].

Дар байти фавқ шоир **чаши** **кавсарро** бо даҳони маҳбуба ва **чаши** **замзамро** бо ҷоҳи зақани ёр шабоҳат дода, тавсифоту ташбеҳоти зебосохтааст.

Таъбири «**чаши** **лутфи ёр**» – киноя аз сухани хуш, ки аз даҳони маҳбуба ба гӯш ояд ва онро шоир аз оби Кавсар муқаддамтар донистааст:

Чашмаи лутфи ту гардад нишон аҳли бихишт,

Тар насозан лаби худ ба зулоли Кавсар [ДА, 2018, 132].

Таъбири *сад чашма хун* киноя аз чашмони сурху пур об аст, ки мафҳуми «ғамнок, пурдард»-ро ифода мекунад:

3-ин пеш офтобе дар абри гам ниҳон шуд,

Сад чашма хун зиҳар чашим дар мотамаш равон шуд [ДА, 2018, 127].

Дар осори Чомӣ А. Нуров ин мафҳумро дар шакли *чашмаи хун* ба маънои «ашки хунин», «чашми ашкбор» ба қайд гирифтааст:

Ба нохун рахнаҳо дар хун меканд,

Барои чашмаи хун ҷӯй меканд [ФОҶ, 1984, 306].

Дар таъбири «чашмаи хулд» ҷузъи дуҷуми он «абодият, бақои ҳамешагӣ; бихишт, чаннат, фирдавс» маънидод мешавад [ФЗТ, 1969, 502] ва ин ибора дар шакли яклухт бо таъбироти *оби ҳаёт, чашмаи хизр* (чашмаи афсонавӣ, ки Хизр аз он нӯшида умри абадӣ ёфтааст) *чашмаи ҳаёт, чашмаи ҳайвон* дар муносибати муродифӣ қарор дорад:

Аз чашмаи хулд деҳ раҳиқаиш,

Хурони бихишт кун рафиқаиш [Мунт., 2016, 274].

Чашмаи хуршед таъбирест, ки киноя аз офтоб буда, ба ибораҳои маҷозии «*чашмаи меҳр, чашмаи нур, чашмаи оташфишон, чашмаи офтоб, чашмаи равшан, чашмаи рӯз, чашмаи ховарӣ, чашмаи хур, чашмаи хуршед*» ҳамаъно мебошад.

Дар «Девони ашъори Шоҳин» ин ибораи маҷозӣ дар баробари мафҳуми «офтоб»-ро ифода кардан, инчунин, маҷозан барои ифодаи «рӯйи маҳбуба, чеҳраи маъшуқа» ба қор рафтааст. Чунончи:

Шавқи дидори ту шуд аз бас ҷунун таъсири мо,

Чашмаи хуршед бошадҳалқаи занҷири мо [ДА, 2018, 135].

Дунбола бар ду маъно роиҷ буда, маънои аввалаи он «дунб» (дум) хусусияти исмӣ; маънои дуҷуми он мутааллиқ ба зарфи макон: ақиб, пас қафо; дар сурати изофат қабул кардан – дар шакли *дунболаи* ба пешоянди номии изофӣ табдил меёбад:

Дунболаи шаб, ки панҷаи хур,

Аз таблаи пир бахт кофур [Мунт., 2016, 155].

Заҳра калимаи муштак аз исми тоҷикии **захр** (моддаи кушанда), ки тавассути пасванди **-а** аз он исми дигар - **захра** сохта шудааст. Он дар луғат: «моеъи сабзтоби талх, ки дар чигар пайдо мешавад; маҷозан: чуръат, далерӣ» тафсир ёфтааст [ФЗТ, 1969, 446-447]. Шоҳин ин вожаро баҳар ду маънои зикршуда дар ин байти маснавии нотамоми «Тухфаи дӯстон» чунин истифода бурдааст:

Киро захра то даст ба ӯ барад,

Ки дидан ҳамон захра бар вай дарад [Мунт., 2016, 287].

Дар мисраи аввал **захра** ба маънои «чуръат» ва дар мисраи дуум **захра** барои ифодаи мафҳуми «талха» хизмат кардааст. Дар мисоли дигар мафҳуми «чуръат, далерӣ»-ро ифода намудани ин вожаи **захра**-ро мушоҳида мекунем:

Заҳрае ку, ки кунад қосиди мо арзи наём,

Магараш худ биситони зи гиребон когаз [ДА 75].

Исми **забона** дар забони адабӣ бар се маънӣ роиҷҳаст: «чизе, ки ба забон монанд бошад, масалан, шуълаи оташ ё чароғ; милаи тарозу; дандонаи калид». Дар таркиби ибори фразеологии «забона задан» он мафҳуми «шуълавар шудан, аланга задан»-ро инъикос намудааст. Шамсиддин Шоҳин онро дар Мунтахабот ба маънои маҷозии: «шуъла задан, аланга задан» дар достони «Лайлӣ ва Маҷнун» дар мавриди овоза шудан, аз доираи мактаб берун баромадани ишқи Лайлӣ ва Маҷнун чунин мунъакис сохтааст:

Чун оташи ишқ гашт афзун,

Аз хона забона дод берун [Мунт., 2016, 172].

Дандона муштак аз исми **дандон** (узви устухонии инсонӣ ҳайвон, ки барои хоида хӯрдани хӯрок ва газидан ба кор меравад), ки бо гирифтани пасванди **-а** сохта шудааст. Вожаи сермаъност: «қисми дандон монанди баъзе чизҳо: арра, калид, шона, мола ва ғайра; кунгура, қисми дандона шакли девораҳои қалъа; қисми кунгурашакли баъзе ҳарфҳои алифбои арабӣ [ФЗТ, 1969, 325].

Шоҳин онро дар як маврид бо калимаи **мола** (тахтаи дандонадоре, ки бо он замини чуфтшударо ҳамвор мекунанд) мутаносибан ҳамоҳанг сохта, бо овардани калимаҳо ӯ истилоҳоти тахассусии соҳаи хоҷагии қишлоқ – воситаҳои коркарди заминро дар назар дорад, масалан, дар замони мо ба ҷои вожаи **дандона** истилоҳоти «мола, сихмола» ва термини русии «барана»-ро истифода мебаранд:

Гардам аз нози ту, з-он пас ба канорат гирам,

Набувад аз паи дандона, бигӯ мола барин [ДА, 2018, 100].

Канора гунаи овозии вожаи **канор** аст ба маънои 1) паҳлу, ҷониб, тараф; 2) лаб, соҳил; 3) бар, оғӯш, бағал [ФЗТ, 1969, 538]. Шоҳин ин вожаро дар дoston ба маънои якумаш истифода бурдааст:

Ин дурр, ки ба ҳар канора суфтанд,

Бар модари Лайлияш бигуфтанд [Мунт., 2016, 172].

Баҳра калимаи сохтаи тоҷикӣ буда, асоси он «насиб, ҳисса, суд, ғоида» маънӣ шуда, дар луғат: 1) ҳисса, бахш; сахм, қисме аз чизе; 2) насиб, қисмат, сарнавишт, толей; 3) ғоида суд мебошад. Шоҳин дар dostonи «Лайлӣ ва Маҷнун» ин вожаро ба маънои «бархӯрдор шудан аз чизе» истифода бурдааст:

Он баҳра аз ину в-ин аз он ёфт,

Дар як нафас он ду мурда ҷон ёфт [Мунт., 2016, 248].

2) **Нақши пасванди -а дар сохтани исмҳои маънию макон.** Бо ёрии пасванди -а аз исмҳои маънии тоҷикӣ **бахр, ранч, шиканч**; аз исмҳои макон ва замони **миён, рӯз** исмҳои маънӣ сохта шудааст. Чунончи: **бахр+а=бахра, ранч+а=ранча, шиканч+а=шиканча** ва ғ.

Ранч+а= ранча (ранчида, озурда; зик, зикшуда):

Гар нависад ба ту Шоҳин варақе, ранча мабош,

К-аз раият набувад ор ба султон когаз [ДА, 2018, 75].

Шиканча < шиканч+а (1) азоб, ранч, озор; 2) укубат, таъкиб):

Чӯё шуда ашкаш аз шиканча,

Мӯй шуда пайкараш зи ранча [Мунт., 2016, 208].

Вожаи *миёна* < *миён* (1) дарун, дохил; 2) камари инсон 3) камарбанд; 4) ғилофи шамшер, теғ; 5) байн, васат)+а барои ифодаи мафҳумҳои а) дарун, дохил; б) васат, мобайн ба кор меравад, ки Шохин онро ба маънои «мобайни хона» ҳамчун исми макон истифода бурдааст:

Шуд хок ниҳода дар миёна,

Бардошта аз миёна хона [Мунт., 2016, 184].

Вожаи *рӯза* аз исми замони *рӯз+а* сохта шуда, дар ашъори Шохин чун номи яке аз рукнҳои маъмули ислом – «худдорӣ аз хӯрдан ва ошомидан аз сар задани офтоб то ғуруби он; рӯзаи моҳи Рамазон» [ФЗТ, 1969, 158]:

Аз нуқли лабаи гар шиканам рӯза, макун манъ,

Эй зулф, ки барҳаёти шомии рамазонӣ [ДА, 2018, 110].

3) Пасванди -а аз сифатҳои аслии исми моддӣ сохтааст: а) аз сифатҳое, ки мафҳуми рангро ифода меунад: *сабза* (ғиёҳи навхез), *лола* (як навъ гули сурх; лол (сурх), *сапеда* ва ғайра:

Чун шоҳи гул, ки насимаи ба сӯи сабза,

Худойро ба ман, эй сарвақд, маяфшон даст [ДА, 2018, 62].

Дар достони «Лайлӣ ва Мачнун»:

Чун он ки Қайси нотавон кард,

К-аш сабза намуд, бас хазон кард [Мунт., 2016, 169].

Дар байти боло вожаи *сабза* (бахор) чун рамзи сабзию хуррамӣ бо калимаи хазон (тирамоҳ) муқобил гузошта шудааст.

Умеде, ки ин сабза бӯстон шавад,

Навиде, ки ин қатра Умон шавад [Мунт., 2016, 293].

Дар мисоли дигар ба ин вожаи муштақ ибораи маҷозии *сабзаи хулд* (зебоии боғ) сохта шудааст:

Боге ба саводи он замин дошт,

К-аз сабзаи хулд хорчин дошт [Мунт., 2016, 236].

Дар забони адабӣ калимаи *лол* дар шакли омонимӣ: 1). санги қиматбаҳои сурхрангии дурахшон; лаъл; маҷоз: ранги сурх, сурх; 2). гунг безабон; маҷоз: забонгирифта, хомӯш маъмул будааст [ФЗТ, 1969, 603]. Вале дар забони адабии

ҳозираи тоҷик бештар маъноӣ дуҷумла он: **лол** – гунг, безабон, хомӯш роиҷ аст. Дар робита ба маъноӣ якум, яъне мафҳуми ранги сурхро ифода намудан аз он тавассути пасванди **-а** исми гул: **лола**, ки бо ранги сурх қаробат дорад, рӯйи қор омадааст:

Лабат ба ханда шавад бад-он хубӣ,

Ки барги лoла ба барге диҳӣ пайванд [ДА, 2018, 67].

Вожаи **лола**, ки бо мафҳуми **сурхӣ** қаробати маъноӣ дорад, барои ифодаи ин мафҳум ба калимаи **лаъл** ҳаммаъно шудааст:

Эй лабат лаълу қадат сарву рухат лoла барин,

Зада хат гирди рухатҳалқа ба моҳ, ҳола барин [ДА, 2018, 293].

Калимаи **сапеда** дар забони адабии ҳозираи тоҷик ба гунаи сафедӣ, асосан, аз ду маъно: 1) Қисми сафедии тухми мурғ; маҷоз некӣ, росткорӣ, қори нек, хубӣ; 2) Оғози рӯз; сапедам, субҳдам мустаъмал аст. Аммо дар услуби исми дар самти химияи органикӣ он чун номи модда маъруф мебошад. Шоҳин ин вожа ро ба маъноӣ дуҷумла он – **субҳдам** дар байти зерини достони «Лайлӣ ва Мачнун» қорбааст намудааст:

К-эй хоки раҳат саводи дида,

В-эй субҳи умедро сапеда [Мунт., 2016, 188].

Сифати аслии **вайрон** – маъноӣ «хароб, абгор, табоҳ»-ро далолат намуда, бо қабул қардани пасванд **-а** мафҳуми маконро гирифта, ишора, ба «манзили ноободи хароб», мавзеи вайрону валангор мебошад:

Ба умеде, ки дар вайронаам дилдор меояд,

Бутун ҳар лаҳза чонам аз бадан сад бор меояд [ДА, 2018, 70].

Вожаи **фирӯза** муарраб аст аз шакли форсӣ-тоҷикии пирӯза (навӣ санги қимматбаҳои қабудранг ё осмонранг, ки барои зебу зиннат ба қор мебаранд [ФЗТ, 1969, 64] ва асоси он **пирӯз//перӯз** вожаи сифатӣ буда, ба маъноҳои 1) Музаффар, ғолиб, фотех, мансур; 2) Комёб; хушу хуррам маъруф мебошад [ФЗТ, 1969, 64]. Шоҳин онро ба маъноӣ санги ороишӣ дар ин байт истифода бурдааст:

Тавон зеби хотам аз он муҳра сохт,

Ки хеле зи фирӯза натвон шинохт [Мунт., 2016, 318].

Сифатҳои вайрон ва хароб бо ҳам синониманд бо гирифтани пасванди **-а** ва исм сохтани он муносибати муродифии онҳо тағйир наёфтааст: **хароба** – вайрона (ҷойи нообод):

Ба солҳо накашад нанги тухмати таъмар,

Харобае, ки ба селиҳаводис обод аст [Мунт., 2016, 23].

Қолаби шумора + пасванди +а: панҷ+а (панча) – 1) кафи даст бо панҷ ангушт; 2) панҷ ангушта пай, таги пой; 3) чанг, чангол; 4) барг, шоха, 5) маҷоз тавоноӣ, иқтидор; 6) маҷоз: қайд, банд, гирифтори [ФЗТ, 1969, 23]. Чунончи, Шоҳин дар ин байтҳо вожаи **панҷаро** ҳам ба маънои асли ва ҳам ба маъноҳои маҷозӣ моҳирона истифода бурдааст:

Дар достони «Лайлӣ ва Мачнун»:

Эй он, ки ба панча афканӣ шаст,

Боре, рақаме зи панча то шаст [Мунт., 2016, 275].

Дар мисоли дигар ин калима маънои «чангол»-ро ба таври мушаххас ифода намудааст:

Ту чун рӯбаҳӣ, подшоҳи чун шер,

Мазан панча ба рӯйи шерон далер [Мунт., 2016, 280].

Шумораи миқдории **панҷ** ва шакли сохтаи он **панча** дар сохтани ибора, хосса ибораҳои фразеологӣ низ нақши муҳим бозидааст: - **панҷаи меҳр** - киноя аз нурҳои офтоб ва иқтидору тавоноӣ ва нури офтоб:

Аз ҳусн дароздастие ёфт,

К-ӯ панҷаи меҳр бар қафо тофт [Мунт., 2016, 169].

Панҷаи хур киноя аз равшани хуршед, офтоб, нурҳои он, ки торикии шабро ба рӯз мубаддал менамояд;

Дунболаи шаб, ки панҷаи хур,

Аз таблаи қир бехт кофур [Мунт., 2016, 155].

Мафҳумҳои «даст дароз кардан», «дучор шудан ба чизе» тавассути таркиби феълии **панча задан** дар ин мисраҳо дар ғазалиёти Шоҳин хеле ҷолиб истеъмол ёфтааст:

Гуфтамаиш: - шонасифат, панча ба зулфи ту занам,

Ханда зад гуфт: - Илоҳӣ, ба боло панча занӣ [Д.А, 111].

Аз шумораи **ҳафт** калимаи маъруфи **ҳафта** (ҳафт рӯз, чоряки моҳ) сохта шудааст. Ин вожа дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» бештар истеъмол шудааст:

Бодо рухат аз рухи қамар беҳ,

Ҳар ҳафта зи ҳафтаи дигар беҳ [Мунт., 2016, 163].

Дар мавриди дигар бо ҳамин оҳанг наздик истифода шудани калимаи **ҳафтаро** мушоҳида намудан мумкин аст:

Ҳар ҳафта зиҳафта хубтар шуд,

Буд парданишин парда дар шуд [Мунт., 2016, 169].

Вожаи **ҳафта** бо шумораи «ду» калимаи мураккаб сохта, тавассути бандаки изофӣ ба калимаи **моҳ** тобеъ шуда, фразеологизми **моҳи дуҳафта** (моҳи чордах, бадр; киноя аз чехраи зебо; рӯи маҳбуба сохтааст [ФЗТ, 1969, 704]):

К-он моҳи дуҳафта он қадар ёфт,

К-аз ҳафта ба ҳафта фарруҳӣ ёфт [Мунт., 2016, 169].

Дар чойи дигар:

Аз шодиш он маҳи дуҳафта,

Бар омада дод расми рафта [Мунт., 2016, 168].

Тавассути шумораи ҳазор этноними **ҳазора** сохта шудааст, ки дар Фарҳанги забони тоҷикӣ «номи қабила дар кӯхистони шимоли Афғонистон» маънидод шудааст [ФЗТ, 1969, 717]. Чунончи, Шоҳин дар яке аз ғазалҳояш дар робита ба ин исм чунин фармудааст:

Зи қирқюзбачагон хотирам гирифта чунон,

Ки ихтиёри зан аз мардуми ҳазора кунам [ДА, 2018, 91].

Пасванди **-а** дар сохтани исмҳои навъи такрори қолаби редупликативӣ низ дар осори Шоҳин сермаҳсул ва серистеъмол мебошад. Зимни ин падидаи забонӣ такрор ёфтани асоси ҳамон як калима дар назар аст.

Замзама овозе, ки аз дур меояд; садои оҳишта ва пайваста; нағма ва суруде, ки зери лаб оҳишта хонда мешавад [ФЗТ, 1969, 433]. Шоҳин аз ин вожа

мутаносибан бо номи оҳангҳо «Насри талқин ва Рок» дар намунаи зер чунин сурудааст:

«Насри талқин»-и ҳарифон нашунид, он ки ба ноз,

Гӯш бар замзамаи назмаи «Рок»-ам дорад [ДА, 2018, 64].

Истифодаи исмҳои редупликативӣ ба пасванди **-а** мазмуни асосии байти зеринро муайян намудааст: **дамдама** – вожаи сермаъно ва омонимӣ мебошад. Масалан, шакли якуми он ба се маъно мустаъмал аст: 1) фиреб, мак, рҳила; овоза, шуҳрат; печутоб; фавворазанӣ; 2) хашм, қаҳр; изтироб, воҳима, ларза [ФЗТ, 1969, 319]. Шоҳин ин вожаро ба маънои «овозаву шуҳрат» ба кор бурдааст.

Вожаи арабии **тантана** низ дар ҳамин қолаб сохта шудааст ва ба маъноҳои «1) садо, овоз, ғавғо, мағал, ғалоғула, фарёд, овози нақора; 2) карруфар, шукӯҳ, дабдаба дар забони адабӣ истеъмол меёбад. Чунончи, Шоҳин дар ин байт калимаҳои зикршудаи шакли такрорро чунин истифода бурдааст:

Аз саро дамдама то фарқи Сурайё чидам,

К-аз самак тантана то авҷи Симонам дорад [ДА, 2018, 64].

Калимаи дигари арабиасл **дагдага** низ дар забони арабӣ чунин унсури луғавии сермаъно, 1) тарс, бим; ташвиш, воҳима, васваса; 2) майлу хоҳиш, орзу, ҳавас [ФЗТ, 1969, 356]. Шоҳин ин вожаро ба маънои дуомаш мавриди истеъмол қарор додааст:

Сокини савмааро дагдагаи кӯи ту нест,

Он ки хӯ кард ба гулхан, ба гулистон наравад [ДА, 2018, 66].

Калимаи **ғулғула** бевосита бо вожаҳои овозу садо иртиботи маъноӣ дорад, вале хусусияти ҳаммаъноии он бо унсурҳои луғавии «мағал, ғавғо, садои нақора, доду фарёд» бештар аст:

Боргоҳи ту тавон Каъбаи исломи хонд,

К-ояд аз гулгулаи кӯси ту овози Бисол [ДА, 2018, 132].

4) Қолаби асосҳои феълӣ + пасванди -а. Дар сохтани исмҳои нав тавассути асосҳои замони ҳозира ва асоси замони гузаштаи феъл пасванди **-а**

нақши муҳим дорад. Масалан, аз асоси замони ҳозира дар ашъори Шоҳин чунин исмҳо ва исмҳои дар ҳолати гузариш қарордошта сохта шудааст:

а) исми амал сохтааст: **бӯса** (расонидани лабҳо ба касе; муча), **пазира** (изҳори хушҳолӣ), **нола** (гирия, навҳа):

Мисолҳо: **бӯса** (бусидан, расонидани лабҳо ба лаб ё рӯйи касе ва ё чизе):

Бӯса аз лаъли туам дар ивази чон афтод,

Буд ин кола? Гарон, шукр, ки арзон афтод [ДА, 2018, 68].

б) Аз асоси замони гузаштаи феъл сохта шудани исмҳо: **дида** - 1) дидан, чашм; 2) маҷозан: ҳар чизи ба чашм монанд):

Дида бар ҳуру парӣ боз нахоҳад кардан,

Ҳар касеро, ки назар сӯйи Суманхони ман аст [ДА, 2018, 53].

ришта (**ришт** - асоси замони гузаштаи феъли **риштан**; сифати феълии замони гузашта; 2) Субстантив; ресмон, нах; ҳар чизи ришташуда):

Ба маънои исмии он – ресмон дар ашъори Шоҳин ба қайд гирифта шуд:

Зи худ малҳам ба завқи кифри зулфонаш он қадар Шоҳин,

Ба чашмаи ристи тасбеҳ ҳам зуннор меояд [ДА 76].

Хоста – 1) сифати феълии замони гузашта; 2) чизи талабкарда шуда, хоҳиш кардашуда; 3) молу матоъ, сарват, бойгарӣ; зару мол [ФЗТ. 496]. Шоҳин дар осори худ ин вожаи сохтаро ба маънои «**хоҳиш, дархост**» ба қор бурдааст:

Хабару хоҳиши Шоҳин шарафи хидмати туст,

Ё Раб, ин хоҳиши ӯ хостаи ройи ту бод [ДА, 2018, 73].

5) Мақоми исмсозии пасванди -а бо вожаҳои арабиасл. Пасванди -а бо калимаҳои иқтибосии арабӣ, ки дар тӯли садсолаҳо дар забони арабӣ мақоми хосса пайдо кардаанд, ҳамроҳ шуда, исмҳои нав сохтааст:

Замон+а (вақт, ҳангом, давр, рӯзгор):

Майи муғона ба бонги чағона хуш бошад,

Маро ба ин ду фароғ аз замона хуш бошад [ДА, 2018, 56].

Дар ифодаи чинси муаннас, ки он хоси забони арабӣ аст: **чулоҳа** + (бофанда, наддоф, ҳаллоҷ):

Чулоҳа катои сачӣ бофад,

Сун партави моҳ расад, шикофад [Мунт., 2016, 118].

Даллола – 1) зани миёнарав, хостгор, 2) зани маккоре, ки занони дигарро ба роҳи бад мебарад:

Айёри карашмаро имон дод,

Даллолаи шиваро забон дод [Мунт., 2016, 172].

Ҳалқа (1) ҳар чизи доирашакл, гирдаки миёнхат; 2) ҳалқаи дар; 3) гӯшвора; 4) печутоб, хаму шикан, чингила; зулф; 5) тӯдаи мардуми гирдомада). Шоҳин маънои чаҳоруми ин калимаро истифода бурдааст;

Фитода ҳалқаи гесӯ ба рӯи наргиси ту,

Чунон ки гардани оҳу канад кас ба каманд [ДА, 2018, 67].

Маҳкама дорулқазо; ҷои ҳукмбарории қозӣ, волӣ, ҳоким [ФЗТ, 1969, 675].

Дар ҳалқаи зулфи ту задам дасти иродат,

Дар зери нигин **маҳкамаи** шом гирифтам [ДА, 2018, 193].

Пасванди **-а** дар сохтани истилоҳоти хешутабории муаннас дар мавриди **амм+а** (хоҳари падар), **хол+а** (хоҳари модар) ба қайд гирифта шудааст:

Таънаи дӯстии ман макун, эй маҳ, зи рақиб,

*Меҳрубонтар набувад **амма** ба кас, **хола** барин* [ДА, 2018, 107].

Вожаи **оқил** (боақл) аслан сифат аст, бо қабули пасванди **-а** он аломату вазифаҳои сифат буданашро гум накардааст. Бояд таъкид намуд, ки сифатҳо пайваста тобеи исманд, аммо зухуроти ба ҷои предмет дарҷ ёфтани аломати он низ кам нест. Дар чунин мавридҳо зимни ҳодисаи транспозитсия як калима парадигмаҳои ҳиссаи нутқи дигарро соҳиб шуда, дар нутқ ва матни муайян аз сифат ба исм мегузарад. Чунин навъи гузаришро субстантиватсия меноманд, ки он ба калимасозии морфологӣ – синтаксисӣ хос аст:

*Эй **оқила**, ин чӣ ҳарзачӯшист,*

Ханҷархариву ҷигарфушист [Мунт., 2016, 229].

Латифа 1) базла, шӯхӣ, мутоиба; 2) нуктаи дақиқ, сухани бозарофат, калимаи мухтасари пурмаъно [ФЗТ, 1969, 594]. Шоҳин дар байти поён маънии дуҷуми онро қор бастааст:

*Рӯзе ки ман ин **латифа** бастам,*

3-ин муҳра ривочи дил шикастам [Мунт., 2016, 277].

Мансуба I муаннаси **мансуб** (насбкардашуда, чокардашуда); II 1) бозии моҳиронаи шатранҷ бо нуктаҳои борики он; 2) номи бозии ҳафтум аз бозии ҳафтгонаи нард [ФЗТ, 1969, 635]:

Яке рӯз мансубае соз кард,

Ба зеборухе фитна оғоз кард [Мунт., 2016, 301].

Зарба задан, заниш:

Чун муҳра ба шаш дар ӯ фитода,

Шаш зарбаи ғам ба сар ниҳода [Мунт., 2016, 273].

Морфемаи **-а** дар калимасозии пасвандии дубора (деривитсияи дубора) низ дар осори Шоҳин иштирок кардааст: **Рух** (рӯй, чехра)+**сор+а** < **рухсора** (як бари рӯй, гуна):

Эй он ки бадан сими хом аст туро,

Рухсора беҳ аз моҳи тамом аст туро [ДА, 2018, 118].

Пасванди **-а** аз калимаҳои сохторашон мураккаб низ исмҳои нав месозад, ки он ба қолаби калимаҳои мураккаби омехта тааллуқ дошта, ин масъала дар боби минбаъда дар мавриди барассӣ қарор мегирад.

Ба ин тариқа, таҳқиқи нақши пасванди **-а** дар калимасозии исм собит намуд, ки ванди мазкур морфемаи серистеъмол ва сермахсули калимасозӣ ба шумор мерафтааст. Он дар сохтани исмҳо бо қолабҳои гуногун: **-исм+а**; **сифат+а**; **шумора+а**; **асосҳои феълӣ+а**; калимаҳои иқтибосии арабӣ+а чун унсури фаъоли калимасоз дар осори Ш. Шоҳин ба кор рафтааст.

Калимасозии исм бо пасванди -гоҳ. Оид ба калимасозии морфема «гоҳ» мулоҳизаи муҳаққиқон гуногун мебошад. Масалан, Ш. Рустамов дар ин хусус менависад, ки «гоҳ аслан калимаи мустақил буда, бо мурури замон маънои мустақили лексикӣ худро гум карда, дар забони адабии ҳозираи тоҷик ба суффикси сермахсул табдил ёфтааст. Вай аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ исм месозад» [Рустамов, 1981, 132].

Роҷеъ ба таърихан мафҳуми макон ва замонро ифода кардани «гоҳ» О. Қосимов чунин нигоштааст: «унсури калимасозии **-гоҳ** дар забони тоҷикӣ ба ду

маъно истеъмол меёбад: ба маъноҳои макон ва замон. Ин калима дар «Шоҳнома» -и Фирдавсӣ ба маънои макон чун калимаи мустақил наздики 450 маротиба истеъмол ёфта, мафҳуми «тахт»-ро ифода кардааст. Чунончи:

Ба рафтан-т Яздон паноҳи ту бод,

*Ба бозмадан **тахт** гоҳи ту бод!* [Қосимов, 2006, 158-159].

Аз ин ҷо бармеояд, ки **-гоҳ** чун калимаи сермаъно ва омонимӣ тадриҷан хусусияти суффиксоидӣ гирифта, баъдан чун пасванди калимасоз маъмул гаштааст. Ҳамин гуна нуктаи назар дар тадқиқоти муҳаққиқони минбаъда С. Низомова (2002) ва А. Амлоев (2016) низ дастгирӣ ёфтааст.

Хусусан, маълумотҳои омории А. Амлоев чихати теъдоди калимаҳои исмие, ки бо пасванди **-гоҳ** сохта мешаванд, ҷолиб мебошад. Дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ ба воситаи унсури калимасозии **-гоҳ** 10 адад калима [Ҳалимов, 1975, 299]; дар «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ 134 адад калима [Низомова, 2002, 35]; дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев 54 адад калима сохта шудааст [Амлоев, 2016, 39].

Дар осори Шамсиддин Шоҳин мо 20 ҳолати калимасозии пасванди **-гоҳ**-ро мушоҳида кардем, ки дар 13 ҳолат дар шакли **-гоҳ** ва дар 7 ҳолат дар намуди **-гах** корбаст шудааст. Оид ба гунаҳои ин пасванд Ш. Рустамов дуруст таъкид кардааст: «Ба воситаи суффикси **-гах**, ки гунаи фонетикии суффикси **-гоҳ** мебошад, аз исми замони шаб исми макони **шабгах** сохта шудааст, ки муносибати онро бо асоси калима нишон медиҳад, яъне макони амалиёт гаштани ин исм ба шаб тааллуқ дорад, на дигар вақт [Рустамов, 1981, 133]. С. Низомова бошад, камистеъмол будани **-гах**-ро нисбат ба **-гоҳ** дар осори С. Айни ба мушоҳида гирифтааст [Низомова, 2021, 100].

Маводи аз осори Шоҳин фароҳамомада далели пасванди исми маконсоз будани **-гоҳ**-ро дар ҳолатҳои зерин бе ягон шубҳа собит месозад: **боргоҳ**, **пешгоҳ**, **ҷойгоҳ**, **даргоҳ**, **коргоҳ**, **размгоҳ**, **хобгоҳ**, **пойгоҳ**, **адабгоҳ** ва ғайра. **Боргоҳ**- вожаи сермаънои тоҷикӣ: 1) қабулгоҳи подшоҳону амирон; қаср, кохи подшоҳӣ; 2) ҳавлӣ, макону манзил; 3) хайма, хаймаи подшоҳон [ФЗТ,

1969, 204]. Шохин онро ба маънои якуми ин вожа дар мисолҳои зерин кор бастааст:

Боргоҳи ту тавон каъбаи исломаш хонд,

То ки бар наъли саманди ту диҳад бӯсаҳилол [Мунт., 2016, 138].

Пешгоҳ – дар луғат чун вожаи сермаъно барои ифодаи маънои луғавӣ зикр ёфтааст: 1) саҳни хона ё айвон; ҷойи ифтихории хона нисбат ба поён; 2) назд, пеш, бар, ҳузур; 3) садр, тахт; 4) садришин, киноя аз подшоҳ; 5) палос, фарш, гилем, ки дар пешгоҳи дари хона меандозанд [ФЗТ, 1969, 55-56]. Шохин дар ғазалиёташ вожаи **пешгоҳ**-ро ба маънои «ҷойи болонишинии хона» ин тавр истифода бурдааст:

Зи пешгоҳи висоли ту то расад хабаре,

Ниҳодаем сари худ бар остони фироқ [Мунт., 2016, 71].

Ба маънои «пешайваон, долон» пушида нест, ки мутобиқи расми қабрқанӣ марқад аз ду бахш: гӯрхона ва пешайвон иборат аст ва шоир ба даҳлези хонаи гӯр ишора кардааст:

Дар рӯз най, ки аз ту нур аст,

Он рӯз на пешгоҳи гӯр аст [Мунт., 2016, 151].

Ҷойгоҳ вожаи сермаъност бар панҷ маънӣ: 1) мавзеъ, маҳал; 2) ҷой, макон, нишастгоҳ; 3) бошишгоҳ, маҳали зист; 4) дараҷа, поя; 5) мартаба, рутба (ФЗТ, 785). Дар осори Шохин ин вожа ба маъноҳои зерин мавриди истифода қарор гирифтааст: ба маънои «манзили охират» ва маънои «мартаба дар ҷаннат»:

Падар, к- Эзидаш музди тоат диҳад,

Беҳин ҷойгоҳаш ба ҷаннат диҳад [Мунт., 2016, 296].

Пойгоҳ бо мафҳуми макон марбут буда, дар забони адабӣ бар ҳашт маъно роиҷ будааст: 1) ҷойе, ки ба хона дарояндагон пояфзолро кашанд; кафшқан, даҳлез; 2) маҳал, ҷой, мақом, манзалат, мартаба, рутба, қадр, мансаб; 3) ҷойи истиҳайвонот, оғил, тавила; 4) поёноб, гузаргоҳи об; 5) асос, поя; 6) дастгоҳи бофандагӣ; 7) тахт, маснад; 8) маҷоз: лоиқ, сазовор, мувофиқ [ФЗТ, 1969, 76]. Зикр қардан бамаврид аст, ки қалимаи **пойгоҳ** дар забони адабии муосир чун муродифи «стансия» низ ба кор меравад; пойгоҳи обии барқӣ, ки ин мафҳум бо

истилоҳи «неругоҳ» ҳаммаъно мебошад. Шамсиддин Шоҳин вожаи мазкурро ба маънои «манзил ва мақом, дараҷа» истеъмом фармуда, мутаносибан «мақоми паст» доштани баъзе одамонро бо вожаи «гӯр» якҷоя ин тавр ифода кардааст:

*Гӯр аст, чунон ки **пойгоҳаш**,*

Фарра машавӣ ба ҷойгоҳаш [Мунт., 2016, 271].

Даргоҳ дар забони адабӣ ба се маъно маъмул аст: 1) дамғаҳи дар; остонаи дар, дар; 2) боргоҳ, дарбор, арк, қасри подшоҳӣ; 3) ҳавлӣ, хона, хонадон [ФЗТ, 1969, 328-329]. Дар осори Шоҳин вожаи **даргоҳ** бо гунаи овозии он дар ду ҳолат истифода бурдааст: а) **даргоҳ** дар таркиби ибораи «**даргоҳи** Кирдигор» истеъмом ёфта, маҷозан мафҳуми «сачдагоҳ, намозгоҳ, масҷид»-ро ифода кардааст:

Мебинамаш нишаста чу шамъест нимсӯз,

*Дастӣ дуо кушода ба **даргоҳи** Кирдгор* [Мунт., 2016, 116].

б) гунаи овозии он - **даргоҳ** мафҳуми «боргоҳ, дарбор, қасри подшоҳӣ»-ро дар мисоли дигар ифода намудааст:

Шаҳо, ба бандаи Шоҳин зи мансабу аъмол,

*Ба хоки **даргоҳат** афкандаам ҷабинам бас* [Мунт., 2016, 65].

Коргоҳ дар забони адабӣ ба ду маънӣ маъруф аст: 1) ҷои кор, устохона; 2) дӯкон, дастгоҳи бофандагӣ [ФЗТ, 1969, 563]. Дар осори Шоҳин маъонии мазкур зимни истифодаи вожаи **коргоҳ//корғаҳ** ба мушоҳида мерасад:

*Қавидаст дар **коргоҳи** суҳан,*

Ки бандад зиҳар кӯча роҳи суҳан [Мунт., 2016, 311].

Хобгоҳ дар забони адабӣ ба маънои «ҷойи хоб, хонаи хоб» ва маънои маҷозии «гӯр, қабр» мустаъмал буда, дар забони адабии муосири тоҷикӣ низ маънои аввали он бештар хусусияти умумистеъмомӣ касб намудааст:

Биспард фарози кӯҳу ҳомун,

*Пай бурд ба **хобгоҳи** Маҷнун* [Мунт., 2016, 229].

Тиҳигоҳ қисми бадан, байни шикам ва паҳлу; қадкашак; маҷозан: дарун; ҷойи ҳолӣ:

Тиҳигоҳи номуси ман пора кард;

Сари иззатам хӯрду бар хора кард [Мунт., 2016, 299].

Адабгоҳ чойи адаб, маҳалли таъдиб таъдиб; чойи адабомӯзӣ:

Адабгоҳи таҳайюр шӯхчаимӣ барнамедорад,

Диҳад тариқи кулоҳ ороиши тарки кулоҳ он ҷо [Мунт., 2016, 15].

Пӯшида нест, ки замон дар макон ба вуқӯъ меояд ва ё баръакс, бинобар ин, ба пасванди **-гоҳ** омадани исмҳои замон ишора ба ҳамин ҳикмат аст:

Чархам ҳама дам ба посбонӣ,

Чаши аст шабонгоҳ, ар бидонӣ [Мунт., 2016, 192].

Кам бошад ҳам, ҳолатҳои маъноӣ духура пайдо кардани пасванди **-гоҳ** низ мушоҳида карда мешавад. Масалан, ин морфема бо исми макони **қибла** (сӯйе, ки ба он тараф рӯй меоваранд; парастиигоҳ, ки ба он сӯй нигоҳ карда ибодат мекунад, хонаи Каъба дар назар аст, ки мусалмонон ба он тараф нигоҳ карда намоз мегуздоранд) бо пасванди **-гоҳ** ҳамроҳ омада, қаблан ба «макони парастии, самти парастии» далолат мекунад, сониян, дар заминаи маҷоз ва ташбеҳ бузургии падарро дар назди фарзанд ба назар гирифта, ба он маъноӣ иловагии «падар»-ро ҳам ҷоиз донистаанд. Истеъмоли вожаи **қиблагӯҳ** (падар) дар забони осори адабии муосир ва нутқи мардуми босаводу тақводор васеъ паҳн шудааст ва ин таомул дар замони Шоҳин низ ҷой доштааст:

Ба зорӣ бад-ӯ гуфтаам: -Эй қиблагӯҳ,

На девам, ки аз ман бичӯй паноҳ [Мунт., 2016, 309].

Тақягоҳ ба маъноӣ аслиаш мафҳуми маконӣ дорад: «ҷойе, ки бар он тақя мекарданд», вале он маҷозан мафҳуми «пуштибон, ҳомӣ»-ро низ ифода мекунад, чунончи, Шоҳин дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» гуфтааст:

Мегуфт, ки: « – Эй ду тақягоҳам!

В-ин пушти ман, он дигар пано ҳам [Мунт., 2016, 185].

Пасванди **-гоҳ** дар сохтани номи предмет – асбобу анҷом низ нақш дорад.

Дар осори Шоҳин вожаи **дастгоҳ**, ки он дар забони адабӣ калимаи сермаъно аст, далел шуда метавонад: 1) қудрат ва шикоят; давлат, бойгарӣ, мол; сармоя; 3) корхона, коргоҳ; дукон, асбоб; 4) дастрас, тасарруф; ихтиёр [ФЗТ,

1969, 348], ки Шоҳин онро ба маънои «асбобу анҷом» чун ташбеҳ ин гуна истеъмол намудааст:

Ба фитнаҳар нигоҳи туст зайрати Кашир,

*Ба кинаҳар мижаи туст **дастгоҳи** Фаранг* [Мунт., 2016, 112].

Ба маънои «қудрат ва имконият» дар робита ба иқтидори Мӯсои пайғамбар машҳур бо унвони **Калим** вожаи **дасгоҳ** чунин ба қор рафтааст:

*Ба гуфтугӯи туам раиқи **дастгоҳи** Калим,*

Зи тоби отаи шавқи ту зайрати Тӯрам [Мунт., 2016, 81].

Ба ҳамин минвол, аз баррасии масъалаи нақши пасванди **-гоҳ** дар калимасозии исм маълум гардид, ки аз лиҳози маъно он дар осори Шоҳин бештар исмҳои макон сохтааст. Зухуроти исми шахс ва номи ашро сохтани ин морфема танҳо дар заминаи кучиши маъно ва ҳолатҳои дигари забонӣ ба вуқӯ пайваستاаст.

1.2.2.2. Пасвандҳои каммаҳсули исмсоз

Таҳқиқи масъала моро ба он натиҷа далолат намуд, ки дараҷаи маҳсулнокии пасвандҳо дар давраҳои гуногуни рушди забонамон, ҳатто дар як марҳалаи мушаххаси он – инкишофи забони форсии нав (асрҳои 1X – ибтидои асри XX) якхела набудааст. Масалан, бо вучуди серистеъмоли дар забони адабии ҳозираи тоҷик пасвандҳои *-дон*, *-ак//як*, *-истон*, *-гар*, *-ор* дар забони ашъори Шохин каммаҳсул маҳсуб меёбанд, ки вазъу ҳолатҳои истеъмоли онҳоро дар поён дар алоҳидагӣ дида мебароем.

Калимасозии исм бо пасванди *-дон*. Ин морфема дар забони форсии бостон шакли *dāna*-ро дошта, дар давраи миёна ба таркиби овозии *dān* *-дон* соҳиб шуда [ОИЯ, 1981, 74], асосан, барои ифодаи мафҳуми зарфият, номи ашё ва асбобу анҷомеро, ки бо ғунҷоиши чизе марбут мебошад, ба қор рафтааст. Маҳсулнокии ин пасванд дар давраҳои гуногуни рушди забони адабӣ вобаста ба забони асари бадеӣ якхела нест. Масалан, О. Қосимов дар «Шоҳнома» ҳамагӣ 6 ҳолати калимасозӣ [Қосимов, 2006, 128-130], С. Низомова дар «Хамса» -и Низомӣ 10 калима [Низомова, 2002, 730], А. Амлоев дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев 17 калима, [Амлоев, 2016, 48-49] дар асарҳои бадеӣ ва публицистии С. Айнӣ С. Низомова 32 ҳолати калимасозии ин пасвандро ба қайд гирифтаанд [Низомова, 2021, 102-103].

Дар осори Шамсиддин Шохин мо ҳамагӣ 5 мавриди калимасозии пасванди *-дон*-ро ба мушоҳида гирифтём, ки ин нишондод ба масъалаи дар забони адабии ҳозираи тоҷик сермаҳсул будани ин морфема созгор нест. Чунончи, Ш. Рустамов нигоштааст: Суффикси *-дон* сермаҳсул буда, аз исмҳои конкрет исми зарфият месозад [Рустамов, 1981, 132]. Ў ба таври намуна дар робита ба маводи забони адабии ҳозираи тоҷик 13 ҳолати калимасозии пасванди *-дон*-ро манзур кардааст. Дар ашъори Шамсиддин Шохин ҳолатҳои аз исмҳои моддӣ сохта шудани исми ифодакунандаи мафҳуми зарфият ва номи предметро дар ин калимаҳо ба чашм расид: *намакдон* 1) зарфи намак; намакҷома; 2) маҷозан: даҳони маъшук [ФЗТ, 1969, 830], *хокдон* 1) ҷойи рехтани хокрӯба; ҷойи ахлотпартоӣ; 2) маҷозан: дунё, олам, ҷаҳон [ФЗТ, 1969, 487]. Мисолҳо:

Бо рақибон макун эҳсон, ки ин тирадилон,

Шиканад он, ки намак хӯрд, намакдони туро [Мунт., 2016, 18].

Шоҳин калимаи **хокдонро** ба маънои «олам, ин дунё, ҷаҳони фонӣ» дар мисоли зерин ба кор бурдааст:

Падар к-аз ҷаҳон азми реҳлат гирифт,

Аз ин хокдон ҷо ба ҷаннат гирифт [Мунт., 2016, 308].

Вожаи **набздонро** асос набз аст, ки он истилоҳи соҳаи физиологияи одам мебошад: «чунбиши раги инсонун ҳайвон аз ҳаракати дил ба вучуд меояд» [ФЗТ, 1969, 817]. Бо қабули пасванди **-дон** ин калима мафҳуми зарфиятро пайдо мекунад. Яъне зимни калимаи «набздон» ҷойи воқеъшавии дилу рағҳо; маҷозан: ҷисм; бадан; тан дар назар дошта мешавад. Чунончи:

Лобуд зи миён канора карданд,

Ранҷур ба набздон супурданд [Мунт., 2016, 230].

Занахдон – манаҳ низ истилоҳи соҳаи физиология маҳсуб меёбад, ки зимни он бештар чуқурҷаи дар ҷоғи поён (манаҳ) ҷойгиршуда, ки ба ҳусни маҳбуба ҳусни тоза зам мекунад, дар назар дошта мешавад:

Эй дил, аз зулфу занахдонаш раҳой мушкил аст,

Аз ғами занҷир агар растӣ, ба зиндон мекунад [Мунт., 2016, 53].

Танҳо дар як ҳолат пасванди **-дон** бо исми макон якҷоя омада, исми маънии **хонадон** сохтааст, ки он бо вожаи ҳамрешаи **хонавода** синоним шудааст: **хонадон** – хонавода, оила, дудмон, сулола [Мунт., 2016, 491].

Аз маснавии «Тухфаи дустон»:

Чаро рофизӣ бад набошад аз он,

Ки исён кунад пушт бар хонадон [Мунт., 2016, 285].

Баррасӣ собит сохт, ки вобаста ба ҳаҷм, жанр, доираи мавзӯ ва табиноти асари бадеӣ дар забону адабиёти классикӣ дараҷаи калимасозии пасванди **-дон** якхела набудааст. Масалан, бо вучуди ҳаҷман хеле васеъ будани «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Гулистон»-и Саъдӣ ё дostonҳои «Хамса»-и Низомӣ ва ё насри бадеию публицистии С. Айнӣ тибқи маълумоти муҳаққиқон пасванди **-дон** маҳсулнокии гуногун зоҳир намудааст. Дар осори Шоҳин ҳам корбасти пасванди **-дон** дар ҳадди каммасхулӣ қарор доштааст. Маҳсулнокии он

тадричан афзоиш ёфта, дар забони адабии ҳозираи тоҷик имкониятҳои калимасозӣ бо пасванди **-дон** зиёд ва сермаҳсул гаштааст.

Калимасозии исм бо пасванди -ак. Ш. Рустамов **-ак**-ро суффикси сермаъно, синоморфема ва оморфема номида, навиштааст, ки «суффикси **-ак** дар сохтани калимаҳо ва шаклҳо истифода мешавад. Ин ҳар ду хусусияти онро дар боби исм дидан мумкин аст» [Рустамов, 1981, 114].

О. Қосимов пасванди **-ак**-ро дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ чун воситаи калимасозии каммаҳсул арзёбӣ намуда, қайд мекунад, ки чунин ҳодиса аз он сабаб рӯй додааст, ки калимасозии пасванди **-ак** дар доираи забони умумихалқӣ маҳсулнокии зиёд дошта, дар иртибот бо сабки баланди бадеии «Шоҳнома» ба қорбурди зиёди ин морфема зарурат наафтааст [Қосимов, 2006, 140].

Бино ба маълумоти С. Ҳалимов теъдоди вожаҳои, ки дар онҳо **-ак** чун унсури калимасоз ба қор меравад, дар «Гулистон»-и Саъдӣ хеле кам мушоҳида карда мешавад [Ҳалимов, 1975, 305].

С. Низомова дар осори бадеӣ ва публицистикаи С. Айнӣ 25 ҳолати калимасозии пасванди **-ак**-ро ба қайд гирифта, зикр мекунад, ки ин пасванд аз исм калимаҳои месозад, ки он бо маънои қаблии асоси худ мушобеҳ аст [Низомова, 2021, 58].

А. Амлоев дар тадқиқоти ба калимасозии исм дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев бахшидааш менависад, ки дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев бо унсури калимасозии **-ак** 20 калима сохта шудааст, ки асоси онҳоро исмҳо, сифатҳо, асосҳои феъл ва калимаҳои тақлидӣ-овозӣ ташкил медиҳанд [Амлоев, 2016, 24-26].

Дар осори Шамсиддин Шоҳин ҳам хусусияти шаклсозӣ ва ҳам имкониятҳои калимасозии пасванди **-ак** ба назар мерасад. Воқеан, зимни шаклсозӣ дар калимаи сохташуда тағироти сифатӣ – дигаргунии маънои калима дида намешавад. Яъне, дар ин рост, шакли калима тағйир ёфта, тавассути **-ак** ба вожаҳои шакли навозишию хурдӣ (тағйир) ва нописандию тамасхур пайдо мекунад. Чанд намуна:

а) хурдию навозишӣ – **дилак, зогак:**

*Дилако нест, ки сад пора накардаст ба ноз,
Абрӯи ӯ, ки ба шамшери дудам мемонад* [Мунт., 2016, 49].

*Чашми ту зозакест, ки дар зери зулфи ту,
Аз офтоби рӯи ту соя бар зада* [Мунт., 2016, 95].

б) хурдӣ (тасғир) – **сангак**:

*В- агар ба сари сангаке нишастӣ,
Сад бӯса барӯи санг бастӣ* [Мунт., 2016, 186].

в) камӣ бе оҳанги тамасхур:

*Бақои ҷаҳон рӯзаке беш нест,
Мағӯ уқбои марг дар пеш нест* [Мунт., 2016, 314].

Дар мавриди калимасозӣ **-ак** ба калимаҳо ҳамроҳ шуда, калимаи нав месозад ва ё маънои калимаро сифатан тағйир медиҳад. Чунин ҳолатҳои калимасозӣ бо пасванди **-ак** ба мушоҳида расид:

Новак – тир, тири хурд, тири камон; новаки миҷгон – киноя аз миҷғони тирмонанд; миҷғони зебо [ФЗТ, 1969, 862]. Дар осори Шохин вожаи **новак** маҷозан мафҳуми, «миҷғони зеборо» ифода кардааст:

*К-он чашми сиёҳи фитнаангез,
Бардӯхтай ба новаки тез* [Мунт., 2016, 191].

Амак – асоси ин вожа **амм** арабиасл буда, мафҳуми «амак, бародари падар»-ро ифода мекунад. Ин вожаи иқтибосӣ пасванди тоҷикии **-ак** қабул карда бошад ҳам, маънои асосии решагии худро гум накардааст:

*Бо духтари амми хеш дар банд,
Ў нағз ба ӯ гирифта пайванд* [ФЗТ, 1969, 61].

Амак дар забони тоҷикӣ ва ашъори Шохин истилоҳи хешу таборӣ ба маънои «бародари падар» ба шумор рафтааст:

Бигуфтам: - Мубталои доғиҳичронам чаро кардӣ?

Бигуфто: -ҳар чӣ кардам бо ту аз тарси амак кардам [Мунт., 2016, 76].

Мардумак 1) гавҳараки чашм, сиёҳии миёнҷои чашм; 2) маҷозан: чашм [ФЗТ, 1969, 641].

Ман туро мардумаки дидаи худ медонам,

Ту маро ҳамчу сиришк аз назар андохтай [Мунт., 2016, 105].

Торак 1) фарқи сар, теппаи сар; 2) нӯг, сари чизе [ФЗТ, 1969, 372]. Шоҳин ин вожаро ба маънои «фарқи сар» дар достони «Лайли ва Мачнун» ин таври истеъмол намудааст:

Аввал зи манаи бибӯс торак,

Пас зӯй аруси нав муборак [Мунт., 2016, 217].

Дар мисоли дигар вожаи **торак** ба калимаи **чалол** ибораи исмии изофии фразеологиро ташкил додааст: **тораки чалол**, ки «сари бузургихо, қуллаи шукухӯ шахомат» маънидод мешавад:

Дар дидаи камол чу биниш ба мардумам,

Бар тораки чалол чу луълу афсарам [Мунт., 2016, 119].

Чароғак 1) шарораи оташ; 2) равшание, ки аз раъду барқ ҳосил мешавад:

Гар шуд зи чароғак фаротар,

Ояд ба сари чароғи дигар [Мунт., 2016, 210].

Ба ин тариқа, пасванди **-ак** дар осори Шоҳин имкониятҳои маҳдуди калимасозӣ дошта, ҳамагӣ дар 7 маврид асосан аз исмҳои калимаҳои исмие сохтааст, ки онҳо бештар хусусиятҳои предметӣ зоҳир кардаанд.

Калимасозии исм бо пасванди -истон. Пасванди **-истон** таърихи хеле қадими пайдоиш дошта, он аз шакли *stāna* мафҳуми «ҷой, макон; ҷойгоҳ»-ро ифода менамояд [ОИЯ, 1981, 213]. Таърихан калимаи мустақил будани онро вожаи тоҷикасли **остона** (даромадгоҳи хона; қисм поёнии дари хона) собит месозад, ки он низ мисли **-истон** ва *stāna* ба макон далолоат мекунад. Бо шакли нисбатан қадимаи ин морфема **stoni** (стони) **ostona** дар лаҳҷаи тоҷикзабонони Вахону Ишкошим дучор омадан мумкин аст.

Морфемаи **-истон** чун пасванди калимасоз дар забони адабӣ се вазифаи муҳимро иҷро мекунад: а) асосан, мафҳуми ҷою маконро ифода мекунад (кӯҳистон, бемористон, шахристон); б) анбӯҳ ва фаровонии ашӯро нисбат ба макон далолат мекунад (кӯҳистон сангистон, булбулистон...); в) мафҳуми замон месозад (зимистон, тобистон).

Қайд кардан чоиз аст, ки бино ба маълумоти муҳаққиқ А. Амлоев [Амлоев, 2016, 67] ва С. Низомова [Низомова, 2021, 128] дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев ва насри бадеию публисистии С. Айнӣ дар мачмуъ пасванди **-истон** танҳо дар 20 ҳолати калимасозӣ ба мушоҳида расидааст.

Дар осори Шамсиддин Шоҳин мо ҳамагӣ бо 6 ҳолати истифодаи пасванди **-истон** рӯ ба рӯ омадем, ки ин чихат ба каммаҳсул будани морфемаи мазкур дар калимасозии исм дар осори Шоҳин гувоҳӣ медиҳад.

Вазифаи сеюми **-истон** дар сохтани исмҳои замон умуман ба мушоҳида нарасид. Гуфтан бамаврид аст, ки ин вазифаи пасванди мазкур табиатан бемаҳсул аст.

Вазифаи асосии пасванди **-истон** сохтани исмҳои макон низ дар осори Шоҳин каммаҳсул ба шумор рафта, танҳо дар ду маврид бевосита исми макон сохтааст: **дабистон** – дабиристон, мактаб, мактабхона; ин калима дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар гардиш буда, чун истилоҳи соҳаи маориф мафҳуми «муассисаи таълимии томактабӣ»-ро ифода мекунад. Шоҳин низ дар ашъори худ ин вожаро чун муродифи «мактаб, таълимгоҳ» ба қор бурдааст:

Зону зада з-он сӯи дабистон,

Якчанд бутони норпистон [Мунт., 2016, 170].

Вожаи **найистон** – дар дар баробари мафҳуми ҷойи рӯйидани най (қамиш)-ро инъикос кунад, он ҳамчунин ба калима тобиши маъноии анбӯҳ ва зиёдию фаровонии найро бахшида **-истон** бо пасванди **-зор** муродиф шудааст: **найистон** – **найзор**:

Чун оташи тез дар найистон,

Чун сарсари тунд дар гулистон [Мунт., 2016, 193].

Барои нигоҳ доштани таносуби овозҳои таркиби ҳичоҳои калима ва вазни шеър дар ашъори Шоҳин гунаи овозии **-истон** дар шакли **-ситон**: найситон дучор мешавад:

Супурданд чун барқ дар **найситон** [ФЗТ, 1969, 310].

Таъкид кардан бамаврид аст, ки пасванди **-истон** дар ҳолати мафҳуми фаровонӣ ва анбӯҳии чизеро нишон додан бештар дар сабки бадеӣ чун вожаи

адабии китобии услуби баланд дар осори Шоҳин бештар дар жанрҳои лирикӣ корбаст шудааст.

Гулистон дар баробари ифодаи макони гулҳо ва фаровонии онҳо дар забони адабии ҳозира ба маънои исми хоси шахс ва номи маҳал низ роиҷ мебошад. Ин калима дар ашъори Шоҳин ҳамчун образи бадеӣ зиёд истеъмол ёфтааст:

Арғувон аз шафақи чехраи гулнори ту шуд,

Хирмани оташ аз он рӯ ба гулистон афтид [Мунт., 2016, 40].

Бӯстон аз лиҳози маъно ва мантиқ бо **гулистон** қаробат дорад: яке бевосита макони гулҳо бошад, дигари натиҷа ва маҳсули гул - **бӯй** мебошад, ки бо қабули пасванди **-истон** шакли **бӯстон** (бӯйистон)-ро пайдо намудааст.

Вожаи **гулистон** аз лиҳози семантикаи худ бо калимаи **гулзор** ҳаммаъно шуда метавонад, вале, асосан, **бӯй** дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳои забонамон пасванди **-зор** қабул намекунад. Қаробати мантиқӣ доштани калимаҳои **гулистон** ва **бӯстон** инчунин дар он зоҳир мешавад, ки вожаи **бӯстон** ҳамеша барои тақвияти фикре, ки бо калимаи **гулистон** марбут аст, хизмат мекунад. Чунончи:

Зи рӯи ту шуда гулҳои гулистон масрур,

Зи тарзи қомати ту сарви бӯстон маҳчӯз [Мунт., 2016, 69].

Дар матни назми бадеӣ баъзан калимаҳои **гулистон** ва **бӯстон** тафовути ҷиддии маъноӣ зоҳир намекунанд.

Наргисистон барои ифодаи лиризмӣ баланд Шоҳин дар ашъораш бевосита ба макони гули наргис ва фаровонии он аз ин қолаб: **наргис** (исм)+**истон** истифода бурдааст:

Оламе бо ёди ӯ маҳвиҳайрат аст ин ҷо,

Даҳр наргисистон аст, чашми ибрат во кун [Мунт., 2016, 91].

Ин калима ҳамагӣ як маротиба дар осори Шоҳин ба кор рафта бошад, вожаҳои қаблӣ серистеъмол мебошанд.

Бо исми **шаб** тавассути пасванди **-истон** калимаи сохтаи **шабистон** бунёд ёфтааст, ки он ҳам хоси услуби адабию китобӣ маҳсуб меёбад. Пушида нест, ки

он мафҳуми қисмати **торик** ва норавшани шабонарӯзро ифода мекунад, бинобар ин, дар забони адабӣ ва гуфтугӯӣ муродифи он калимаи **торикистон** низ мустаъмал аст, ки ҳар ду бо мафҳуми макон иртиботи маъноӣ доранд:

Бо чунинҳусне, ки чашии ошиқон ёбад фурӯз,

Офтоби базм ё шамъи шабистон хонамат [Мунт., 2016, 37].

Дар мавриди дигар ҷиҳати муқобилгузории болҳои сафедаи мурғи ҳумо бо ранги парҳои зоғу шабоҳати он бо торикии шаб чунин омадааст:

Доғи накбат метавон бурд аз ҷабини толеам,

Чун ҳумо гар зоғро гардад шабистон парсафед [Мунт., 2016, 60].

Ба ин минвол, пасванди **-истон** дар забони ашъори Шохин морфемаи сермахсул ба ҳисоб намеравад. Чунин маҳдудиятро аз як тараф, услуби бадеии назм тақозо намояд, аз тарафи дигар, истифодаи вожаҳое, ки тавассути пасванди **-истон** сохта шудаанд, ба мавзӯ ва мундариҷаи шаклҳои шеърӣ низ иртибот дорад.

Калимасозии исм бо пасванди -гар. Ба сифати пасванд ба қор рафтани морфемаи **-гар** таърихи қадим дошта, дар забони форсии қадим дар шакли **-var** ва форсии миёна дар намуди **-gar** маъмул будааст. [ОИЯ, 1981, 72]. Зикр қардан бамаврид аст, ки дар осори шоиру нависандаҳои гузашта ва муосири мо истифодаи калимаҳои сохта бо пасванди **-гар** дар сатҳи гуногун қарор дорад. Маҳсулноқӣ ва дараҷаи истеъмоли ин ё он морфема дар забони асар бештар аз мавзӯ ва доираи он, жанрҳои адабӣ, инъикоси саҳнаҳои гуногуни зиндагӣ ва монанди инҳо вобаста мебошад. Мо ба мулоҳизаҳои зерини муҳаққиқи забони осори Ф. Муҳаммадиев, А. Амлоев қомилан розӣ ҳастем, ки навиштааст: дар адабиёти классикӣ ин пасванд ба таври густурда мавриди истеъмоли қарор дошт: дар «Шоҳнома» бо ин пасванд 32 калима [Қосимов, 2006, 88]; дар «Хамсаи»-и Низомӣ 57 калима [Низомова, 2021, 57]; дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев 32 адад калима истифода гардидааст [Амлоев, 2016, 32]. Муҳаққиқи мазкур дар истинод ба мулоҳизаҳои С. Ҳалимов қамистеъмол будани пасванди **-гар**-ро дар забони «Гулистон»-и Саъдӣ (ҳамагӣ 4 калима) барои муқоиса таъкид қардааст [Амлоев, 2016, 32].

Ш. Рустамов вазифаҳои ин пасвандро ин гуна муқаррар кардааст: «Суффикси **-гар** исмиҳои месозад, ки онҳо: шахсро аз рӯи касбу ҳунар; ҳислату кирдор; вобаста ба амалиёт, машғулият ва ҳаракаташ нишон медиҳад [Рустамов, 1981, 127-128]. Аён аст, ки маҳсулнокии он аз павандҳои **-а** ва **-ӣ//гӣ** кам бошад ҳам, нисбат ба пасвандҳои дигар дар забони ҳозираи тоҷик зиёд аст.

Бояд зикр намоем, ки пасванди **-гар** дар забони ғазалиёт, қасидаву маснавӣ ва дигар шаклҳои шеърӣ Шохин камистеъмом буда, бо истифода аз он 7 калима сохта шудааст. Чунончи, барои ифодаи мафҳуми шахс аз рӯи касбу ҳунар танҳо як калима – **савдогар** (он ки ба хариду фурӯш машғул аст; тоҷир) ба қор бурда шудааст:

Қадри деринагӣ андеша намо, гарчи бувад,

Банда дар ишқи ту савдогари бегона барин [Мунт., 2016, 92].

Барои ифодаи ҳислату кирдор Шохин вожаҳои **ситамгар**, **ҳилагар**, **ғоратгар**ро истифода бурдааст.

Ситамгар мардумозор, золим [ФЗТ, 1969, 248] ба ҳамин маънӣ Шохин нисбат ба муносибати маҳбуба дар матни дар ашъораш онро қор бастааст:

Ситамгаре, ки ҷафо вазъу ҳӯи уст, туй,

Ситамкаше, ки вафо фикру зикри ўст, манам [Мунт., 2016, 84].

Дар байти дигар ин мафҳум ба ҳам равшантар инъикос ёфтааст:

Ваҳ, туро кӣ гуфт охир, эй ситамгари кофир,

Дилрабову мункир шав, ҷонситону ҳошо кун? [Мунт., 2016, 91].

Ҳилагар макр, фиреб, дасиса; тадбир, чора [ФЗТ, 1969, 744]:

Толибе нест, ки он ҳилагар аз ваъдаи хом,

Бӯсае дода ба найрангу шатал гоз накард [Мунт., 2016, 45].

Ғоратгар – торочгар, яғмогар, толонгар:

Омоҷи хаданги таъну нафрин,

Ғоратгари мулки сабру тамкин [Мунт., 2016, 212].

Як бахши дигари калимаҳоро, ки бо ширкати пасванди **-гар** исми шахс сохтаанд, барои нишон додани амалу шуғли одамон ба қор рафтаанд:

Навҳагар – касе, ки дар мотам оху фиғону нола мекунад; гирякунанда, овозандоз [ФЗТ, 1969, 823]:

Шоҳид, ба гозакорӣ рухсори худ мапардоз,

Эй навҳагар, замоне бинишину навҳа оғоз [Мунт., 2016, 128].

Сайқалгар – косиб, хунарманде, ки чизеро то чило доданаш сайқал медихад, поку тоза карда, то чило додан суфта мекунад:

Рафта дил аз дасту ҳайратпарварам, аммо ҳанӯз,

Гашт бар ҳам оина сайқалгарам аммо ҳанӯз [Мунт., 2016, 69].

Ба ин тарика, дар осори Шоҳин морфемаи **-гар** вобаста ба дараҷаи маҳсулноқӣ ҳамчун пасванди каммаҳсул ба шумор рафта, он дар сохтани ҳамагӣ 7 калима нақш бозидааст.

Калимасозии исм бо пасванди -ор. Пасванди **-ор** шакли таърихии худро аз **-târ, -itâr**-и форсии қадим гирифта, асосан, аз асосҳои феълӣ исмҳои шахс, исмҳои амал месозад [ОИЯ, 1981, 71; Қосимов, 2006, 112]. Ин пасванд шакли **-ор**-ро дар натиҷаи ҳамнишинии ҳамсадои аввали он **ń**, ки фонемаи бечаранг аст ва овозҳои охири асоси замони гузашта **-g, -m**, ки ба он аз ягон ҷиҳат шабоҳат дорад, ҳодисаи фонетикии афтидан ва қоҳишро аз сар гузаронида, ба шакли **-ор** табдил ёфтааст: *гирифт+тор <гирифтор, харид+тор<харидо.* Дар «Шоҳнома» ҳамагӣ 11 калима [Қосимов, 2006, 112], дар «Гулистон» 7 калима [Низомова, 2002, 65], дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев 8 калима [Амлоев, 2016, 89], дар осори бадеӣ ва публицистии С. Айнӣ 6 калима [Низомова, 2021, 167-168] сохтани пасванди **-ор** мушоҳида карда шудааст. Аз ин бар меояд, ки морфемаи мазкур дар давраҳои гуногуни рушди забони адабӣ асосан, каммаҳсул ва баъзан хусусияти бемаҳсулӣ зоҳир кардааст.

Дар осори Шамсиддин Шоҳин низ он бемаҳсул буда, ҳамагӣ дар сохтани 5 калима нақш дораду халос: *дидор, харидор, гирифтор, парастор, дастор.* Ин пасванд аз асоси замони гузаштаи феъл исмҳои амалу ҳолат сохтааст: *дидор* -1) дидан, нигоҳ кардан, нигаристан; 2) мулоқот кардан; маҷ; ҳамсухбат шудан; 3) чеҳра, талъат, лиқо; 4) чашм, дида [ФЗТ, 1969, 369]. Шоҳин ин вожаҳо ба маънои « ҳамсухбат шудан, мулоқот» дар ғазалиёташ чунин истифода бурдааст.

Ғайри ҳайрат нест чун оина, Шоҳин, шеваам,

*То маро дар хилвати **дидор** бор афтодааст* [Мунт., 2016, 21].

Дидор мафҳуми «дидан» ва «рӯю чехра»-ро дар мавриди дигар ифода намудааст:

*Хурсанди парвона ба **дидори** чароғ аст,*

*Шоҳин ба чунин аст зи **дидори** ту хурсанд* [Мунт., 2016, 49].

Харидор - он ки чизе мехарад, харидкунанда; маҷозан: талабгор.

Ба маънои аслии калима :

К-эй чинси нафиси ҳафт бозор,

*Бархез, ки нақд шуд **харидор*** [Мунт., 2016, 154].

Гирифтор – 1) дастгиршуда, асир, бандӣ; 2) маҷозан: машғул, саргардон; 3) маҷозан: ошиқ, дилдода, мафтун [ФЗТ, 1969, 268]. Ба маънои асли – «асир, банда шудан» Шоҳин ин калимаро дар ғазалиёташ истифода бурдааст:

Агар шуҳра ба Шоҳиниям, вале Шоҳин,

*Зи дасти чарх **гирифтори** чанги усфурам* [Мунт., 2016, 81].

Парастор аз соси замони ҳозираи феъли «парастидан» амали одамонро нисбат ба шуғлу коре ифода кардааст, ки он дар луғат 1) хидматгор, ходим, нигоҳубинкунанда; 2) тарбиятгар, мураббӣ; 3) фармонбардор, мутеъ; 4) парастишкунанда, посдор, риояткунанда; 5) зан, завҷа. Шоҳин вожаи **парасторро** ба маънои «нигоҳубинкунанда, мураббӣ» дар достони «Лайли ва Мачнун» чунин истифода бурдааст:

Ў хуфта зи ранҷи ишқ бемор,

*Ҳар дому даре бар ў **парастор*** [Мунт., 2016, 230].

Дар маснавии нотамоми «Тухфаи дӯстон» **парастор** мафҳуми «тарбиятгар»-ро ифода кардааст:

***Парастори** ман низ ҳамчун ман аст,*

Гуле, ки бар сар барниҳад, гулишан аст [Мунт., 2016, 302].

Пасванди **-ор** фақат дар як маврид аз исм исме сохтааст, ки номи предметро ифода менамояд: **дастор** – 1) амома, салла; 2) порчаи матоъ, ки бо

он рӯи таому ғизоро мепӯшонанд; 3) дастурхон; 4) рӯймол, миёнбанд [ФЗТ, 1969, 350].

Шоҳин дар ғазалиёташ вожаи **дасторро** ба маънои «салла, амома» кор бастааст:

Дам мазан аз фазлу дониш да рҳузури зоҳидон,

*К-ин харахро ҳосиле чуз каллаву **дастор** нест* [Мунт., 2016, 34].

Бояд гуфт, ки ба маънои салла ё амома омадани вожаи **дастор** амиқ аст. Дар ин самт мо ақидаи О. Қосимовро ҷонибдорӣ мекунем: «Ақидаи мо нисбат ба калимаи **дастор** дигаргуна аст. Пасванди **-ор** танҳо бо асосҳои феълӣ омада метавонад, **даст** ва **дастор** мафҳумҳои гуногунро ифода мекунанд: **дастор** – «сачоқ» дар «Шоҳнома» ба маънои «дастархон» омадааст, ки он ба вожаи «даст» қаробати маъноӣ дорад». Дар забони адабӣ муодили дигари он «даствора» мавҷуд аст. Бинобар ин, **дастор**, **дастархон** ва **даствора** шаклҳои морфологии як калима мебошанд ва онҳо як предметро ифода мекунанд, **-ор** бошад, шакли ба тағйироти фонетикӣ дучоромадаи пасавнди **-вора** аст, ки дар натиҷаи монандшавии овозҳо ва коҳиш ёфтани фонемаҳо ба таркиби овозии **-ор** мубаддал гаштааст.

1.2.2.3. Пасвандҳои бемаҳсули исмсоз

Теъдоди пасвандҳои бемаҳсули исмсоз дар осори Шамсиддин Шохин нисбат ба навъҳои сермаҳсули он дар маҷмуъ зиёд бошад ҳам, вале дар алоҳидагӣ ҳар кадоми онҳо фақат дар сохтани ду-се калима ба кор рафтаанд. Ба гурӯҳи пасвандҳои бемаҳсул морфемаҳои зеринро шомил намудан мумкин аст: *-гор, -вар//-ур, -зор, -када, -сор, -ин, -вода, -ила, -бор, -ванд, -бон, -шан, -но, -о, -ча//-ича, -он, -онӣ –ҷӣ* ва амсоли инҳо.

Калимасозии исм бо пасванди -гор. Ш. Рустамов пасванди *-гор*-ро дар забони адабии ҳозираи тоҷик бемаҳсул доништа, қайд мекунад, ки ба воситаи ин пасванд аз исм ва асосҳои феъл исмҳои ифодакунандаи шахсро ишора кардааст [Рустамов, 1981, 128]. Ин пасванд дар забони форсии бостон шакли *-kāra* ва дар забони форсии миёна намуди *kār*-ро пайдо карда, дар давраи нави рушди забони форсии тоҷикӣ (дарӣ) он ба таркиби овозии *-гор* ифода ёфтааст [Пейсиқов, 1973, 182]. Яъне дар се шакл тағйир ёфтааст: *kāra < kāra < gor*.

Қайд кардан ҷоиз аст, ки дар забони осори адабиёти классикӣ ва адабиёти муосири тоҷик нақши ин пасванд дар калимасозӣ яқхела нест. Чунончи дар «Шоҳнома» *-гор* дар сохтани 14 калима [Қосимов, 2006, 94-99]; дар «Хамса»-и Низомӣ дар 15 адад калима [Низомова, 2002, 33]; дар «Гулистон»-и Саъдӣ дар сохтани 8 калима; дар насри муосири тоҷик дар бунёди 12 калима [Амлоев, 2016, 36] ба кор рафтааст. Дар осори Шохин мо бо пасванди *-гор* сохта шудани ҳамагӣ 4 унсури луғавиро ба қайд гирифтаем ва онро ба қатори вандҳои бемаҳсул шомил месозем: *рӯзгор, хостгор, ёдгор, растагор*.

Рӯзгор – 1) дунё, олам; 2) замон, айём, давр, аср; 3) ҳаёт, умр, зиндагӣ; 4) толеъ, бахт, тақдир, қисмат; 5) шуғл, пеша [ФЗТ, 1969, 159]. Шохин ин калимаро асосан, ба се маънои аввалӣ истеъмол фармудааст: 1) рӯзгор-замон, муддат:

Рӯзгорест ба абрӯи ту ҷанг аст маро,

Рӯи ҳиммат ба дами теги фаранг аст маро [Мунт., 2016, 15].

Ба маънои «дунё, олам, зиндагӣ, умр; толеъ, тақдир, бахт» дар як байт ин вожаро ду маротиба ба ду маъно истифода бурда, баҳадафҳои услубии худ муваффақ гаштааст.

Зи рӯзгор маҷӯ қадр, агар туро ҳунарест,

Ки қадри аҳли ҳунар рӯзгор мешиносад [Мунт., 2016, 51].

Хостгор 1) касе, ки чизеро талаб мекунад: хоҳиш, талаб; 2) касе, ки духтар ё занеро барои издивоҷ меҷӯад [ФЗТ, 1969, 496]. Ҳамин маъниҳо дар ин байти достони «Лайлӣ ва Мачнун» чунин ифода ёфтааст:

Мешуд ҳамеша хостгориш,

Ба хостаам нагаиш ёраш [Мунт., 2016, 253].

Калимасозии исм бо пасванди -вар//ур. Муҳақиқони соҳаи таърихи забони тоҷикӣ маншаи пайдоиши пасванди **-вар**-ро аз асоси замони ҳозираи феъли *bāgān* бар масдари «бурдан» дониста, шаклҳои **-вар**, **-овар**, **-ур**-ро гунаҳои овозӣ ва ё алломорфҳои як морфема ҳисобидаанд [ОИЯ, 7; Қосимов, 2006, 111]. О. Қосимов ҳолатҳои калимасозии ин пасвандро дар асоси маводи «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба таҳқиқ гирифта, бештар аз 20 ҳолати калимасозии **-вар**-ро дар сохтани исм ва сифатҳо ба қайд гирифта, онро ба қатори пасвандҳои сермаҳсул ҷой додааст [Қосимов, 2006, 48-111]. Ин морфема дар матни «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ 6 ҳолати исмсозӣ [Ҳалимов, 1975, 296], дар достонҳои «Ҳамса»-и Низомӣ 13 ҳолат [Низомова, 2002, 24], дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев ҳамагӣ 4 калима [Амлоев, 2016, 79] дар осори бадеӣ ва публицистии С. Айнӣ ҳамагӣ 6 калима, ки 4 адади он ба исм мутааллиқ мебошад [Низомова, 2021, 75-76] ба қайд гирифта шудааст. Қайд кардан ҷои аст, ки шакли таърихӣ ба таҳаввулот дучоргаштаи ин пасванд **-вар** аст, ки дар хати арабӣ асоси форсии тоҷикӣ он ба ду аломат: **و** ифода мегарданд ва дар робита ба сервазифа будани ҳарфи **و** ҳам дар шакли **-вар** ва ҳам дар шакли **-ур** хонда мешавад. Аз ин лиҳоз, шаклҳои гуногун ва ё вариантҳои морфологии як калима ба миён омадааст. Чунончи: **ранҷвар//ранҷур**. Дар истеъмол будани калимаи **ранҷбар** далели он аст, ки морфемаҳои **-бар**, **-вар**, **-ур** як вазифаи морфологиро иҷро мекунанд.

Дар осори Шамсиддин Шоҳин мо ҳамагӣ 4 ҳолати калимасозии исмро бо гунаи **-вар: суханвар, кинавар, донишвар, борвар** ва 2 намуди калимасозии исмро бо гунаи овозии он **-ур: ранчур, дастур** ба қайд гирифтём. Калимаҳои мазкур бештар хусусияти сифатӣ доранд. Азбаски сифат ҳамчун аломат ва хусусияти предмет бо исм хеле наздик аст, дар матн ба ҷои он зимни як навъи ҳодисаи транспозитсия – субстантиватсия ба қор бурда мешавад. Масалан, дар ин байти Шоҳин вожаи **кинавар** аз рӯи ҳамаи хусусиятҳояш ба сифат мансуб аст:

Эй осмони кинавар, чархи пурситез,

То қай ситеза сохтану кина хостан [Мунт., 2016, 124].

Дар матни дигар бошад, вожаи **кинавар** (бадхоҳ) ба парадигмаҳои исм соҳиб шуда, мафҳуми шахсро ифода карда, қабл аз худаш ишораҷонишини **он** қабул кардааст.

Ҷое равам, ки гардун болои сар набошад,

То захмҳо ба ҷонам з-он кинавар набошад [Мунт., 2016, 124].

Калимаҳои **суханвар сухангӯ, соҳибсухани фасеҳ** ва болиғ дар ҳамаи анвои шеърӣ Шоҳин дучор омада, мафҳуми шахсро ифода мекунад. Чанд мисол: аз «Тухфаи дӯстон»:

Суханвар дар ин аҳд чун кимиёст,

Сухан меҳр гӯӣ, суханвар вафост [Мунт., 2016, 286].

Калимаи **донишвар** низ вобаста ба матн метавонад дар мақоми сифат ва исм қор фармуда шавад: **Донишвар** хусну қубҳи қораширо медонад. *Ў деҳқони донишвар аст.*

Чунин гуфт деҳқони донишвараиш,

Ки гар ман нахӯрдам, хӯрад дигараиш [Мунт., 2016, 281].

Бо варианти **-ур** вожаҳои **ранчур** ва **дастур** сохта шудааст. Вожаи **ранчур** дар забони адаби ба ду маъно: 1) азобдида, озордида, ғамнок, озурда; 2) касал, бемор [ФЗТ, 1969, 122] роиҷ буда, асосан, сифат аст ва зимни субстантиватсия шудан ба исми шахс (бемор, касал) мегузарад.

Чунончи, дар ғазалиёти Шоҳин:

*Шикастахотиру **ранчуру** нотавон шудаам,*

Биё бубин, ки дилат ҳар чӣ хост, он шудаам [Мунт., 2016, 75].

Дастур – ба ду маъно – вазир ва роҳнамо ба исми шахс ва зимни иродаи мафҳуми «қоида, қонун, расм, одат ва руҳсат, иҷозат фармоиш» ба исми маънӣ мансуб мебошанд.

Шамсиддин Шохин вожаи **дастурро** дар ду маврид ба маънои ғайришахсии он истеъмол намудааст: 1) қоида, қонун, низом, тартиб:

Дастури қуҳан, ки дошт, нав қард,

Дилро баҳазор ғам ғарав қард [Мунт., 2016, 247].

2) расм, одат, анъана:

*Ки **дастур** бошад ба ояндагон,*

Ба абнои гетӣ ситояндагон [Мунт., 2016, 279].

Аз баррасии нақши пасванди **-вар//ур** дар калимасозии исм дар асоси маводи осори Шамсиддин Шохин ба чунин натиҷа расидан мумкин аст, ки он чун морфемаи калимасози исм бемаҳсул мебошад.

Калимасозии исм бо пасванди -зор. Морфемаи **-зор** воситаи фаъоли калимасози забони тоҷикӣ ба шумор рафта, таърихан баромади тоҷикӣ дорад. Таввасути ин пасванд дар «Шоҳнома» 7 калима [Қосимов, 2006, 152], дар «Гулистон» 3 калима [Ҳалимов, 1975, 300], дар «Хамса» 7 калима [Низомова, 2002, 45], дар эҷодиёти Ф. Муҳаммадиев 32 унсури луғавӣ [Амлоев, 2016, 53], дар осори бадеии С. Айни 21 калима [Низомова, 2021, 105] сохта шудааст. Рақамҳо ба он шаҳодат медиҳад, ки пасванди **-зор** дар забони адабии классикӣ каммаҳсул, вале дар забони адабии ҳозираи тоҷик, сермаҳсул баҳисоб мерафтааст. Суффикси **-зор** низ ба қатори пасвандҳое мансуб мебошад, ки он ба мафҳуми макон ва фаровонӣ ва анбӯҳи предметҳоро далолат мекунад. [Қосимов, 2006, 153-1540]. Морфемаи мазкур, воқеан, дар бештарини ҳолатҳо аз калимаҳои ифодагари мафҳуми гиёҳу растанӣ ва меваю дарахт калима сохтааст, ки ин масъала дар осори илмии забоншиносон [Рустамов, 1981, 133; С. Низомова 2002, 45; О. Қосимов 2006, 153-154; А. Амлоев 10, 51-57] ва дигар адабиёти илмӣ дарҷ ёфтааст.

Таҳлили маводи аз осори Шамссидин Шоҳин ба даст омада нишон дод, ки пасванди **-зор** унсури бемаҳсули калимасоз маҳсуб ёфта, ҳамагӣ дар сохтани 3 калима: **хорзор, лолазор, марғзор** саҳм гузоштаасту бас. Асоси ин калимаҳо - **хор, лола** ва **марғ** ба мафҳуми рустанӣ қаробат доранд. Мисолҳо:

Хорзор – ҷойи пурхор; муродифи вожаи **хористон**. Ин вожа ба ҳамин маъно ба мафҳумҳои дастагул, бўстон муқобил гузошта шудааст:

Ҳазор дастагули яъс мезанам бар сар,

Зи хорзори ҳаводис, ки бўстони ман аст [Мунт., 2016, 31].

Лолазор – ҷойи рӯидани лолаи бисёр; замини пур аз лола;. Шоҳин ин калимаро чун воситаи ташбеҳ дар матни зерин ба қор бурдааст:

Сиришки сурхи ман абри навбаҳорро монад,

Аз он сиришк рухам лолазорро мемонад [Мунт., 2016, 52].

Ё ин ки барои риояи таносуби сухан калимаҳои **нарғиси гизол** (чашмони оху), **сунбул, гулшани мушкин баҳор** ҷиҳати нишон додани як манзараи ҷолиби лирикӣ-бадеӣ ба қор рафтаанд:

Ба тарафи лолазори ту он нарғиси газол,

Сунбул гардад зи гулшани мушкин баҳор [Мунт., 2016, 68].

Тегдоди ками калимаҳои баррасишуда аз бемаҳсул будани калимасозии исм тавассути пасванди **-зор** дар осори Шоҳин шаҳодат медиҳад.

Калимасозии исм бо пасванди -када. Забоншиносон доир ба мақоми унсури морфологии **-када** мулоҳизаҳои якхела надоранд. О. Қосимов менависад, ки «ба ақидаи мо **-када** дар «Шоҳнома» -и Фирдавсӣ на пасванд ва на нимванд буда, он воҳиди лексикӣ мустақил мебошад. **Када** дар шакли алоҳида ба маънои «хона, манзил, бино» баромад карда метавонад, ҳамчун асоси калимасоз низ истеъмол ёфтааст:

Бад-ин бенишон кӯху роғи баланд,

Када сохтед аз ниҳеби газанд [Қосимов, 2006, 44].

Парастиикада – ибодатхона:

Парастиикада гаит з-эшон биҳиит,

Бубаст андар ӯ девро Зардиҳиит [Қосимов, 2006, 137].

Ба ҳамин минвол, маълум мешавад, ки ин калима тадричан мустақилияти маънояшро аз даст дода, маънои грамматикии он рушд пайдо кардааст. Ба сифати пасванд морфемаҳои мазкур дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ 3 калима, дар «Хамса»-и Низомӣ ҳамагӣ 6 калима, дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев 4 калима ба қайд гирифта шудааст. Бо ин ванд дар насри бадеии С. Айни зухуроти калимасозӣ ба назар намерасад.

Шоҳин дар даврае умр ба сар бурдааст, ки риояи анъанаҳои забони адабии классикии тоҷикӣ ба нуқтаи баланди худ расида, ҳанӯз побарҷо буд. Адибони тоҷик дар сафи пешҳаракати маорифпарварӣ, тамоили содаву фаҳмо навиштан, иқдомоти наздик кардани забони китобӣ бо забони умумихалқӣ қарор доштанд. Аз ин лиҳоз, истеъмоли пасванди **-када** чун унсури калимасоз дар осори Шоҳин ва забони адабии ҳозираи тоҷик минбаъд вусъат пайдо накардааст.

Пасванди **-када** дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ба истиснои вожаи донишкада танҳо дар баъзе анъанаҳои классикии калимасозӣ ба мушоҳида мерасад. Ин морфемаи калимасоз ҳам дар забони осори Шоҳин ва ҳам дар забони тоҷикӣ пасванди бемаҳсул ҳисоб меёбад.

Дар осори Шоҳин ҳамагӣ 3 калима бо пасванди **-када** сохта шудааст: **майкада** (ҷойи шаробфӯрушӣ), **ғамкада** (ғамхона), **хилваткада** (ҷойи хилват). **Майкада** ин пасванд аз исми конкрет (моддӣ) исми макон сохтааст. Дар забони адабиёти бадеӣ муродифи он – майхона ба таври фаровон истифода мешавад:

Ҳеч сӯи каъба напайвандаме,

Ғар ба дари майкадаам роҳ буд [Мунт., 2016, 56].

Ғамкада – дар ин калима пасванди **-када** аз исми абстракт – ғам исми макон сохтааст, ки он бо калимаи **ғамхона** ва ибораҳои ғам, маҳалли ғам [ФЗТ, 1969, 647] ҳаммаъност. Шакли **ғамкада** бештар ба сабки адабию китобӣ тааллуқ дорад ва маҷозан мафҳуми «ин дунё», «дунёи фонӣ»-ро ифода мекунанд. Намуна аз Ғазалиёти Шоҳин:

Зи сӯзи ғам сариҳар устухон ба пайкори ман,

Ба кунҷи ғамкада шамъи мазорро монад [Мунт., 2016, 52].

Маҷозан: дунё, дунёи фонӣ:

Э кош, аҷал кашад инонам,

3-ин ғамкада то фарас ҷаҳанам [Мунт., 2016, 272].

Хилваткада - «хилватгоҳ, хилватхона, хилватсарой, даргоҳи танҳой, макони хилват» [ФЗТ, 1969, 477].

Ин вожаро дар ФЗТ дучор наомадем. Дар осори Шоҳин танҳо дар як ҳолат барои ифодаи мафҳуми зикршуда дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» ба кор рафтааст:

Ҳон, як-ду нафасе нарафтаҳолӣ,

Хилваткадаро кунем холӣ [Мунт., 2016, 296].

Маҳдуд будани шумораи калимаҳо гувоҳи бемаҳсул будани пасванди **-када** дар осори Шоҳин мебошад.

Калимасозии исм бо пасванди -сор. Дар таърихи рушди забони тоҷикӣ муҳаққиқон **-сор**-ро чун пасванди бемаҳсул арзёбӣ карда, ба мафҳуми макон ва фаровонии предметҳо далолат кардани он ишора кардаанд. Қаблан **-сор** чун унсури калимасоз дар сохтани исми макон ва ифодаи мафҳуми фаровонӣ маъмул будааст. Сониян, чун калимаи мустақилмаъно барои ифодаи мафҳуми «сар» ба кор рафтааст [ОИЯ, 1981, 186].

А. Амлоев дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар заминаи маводи насри бадеии Ф. Муҳаммадиев калмаҳсул будан ва дар сохтани ҳамагӣ 6 калима ширкат доштани пасванди **-сор**-ро таъкид кардааст [Амлоев, 2016, 89-91].

С. Низомова бемаҳсул будан ва дар сохтани ҳамагӣ 4 калима дар насри бадеию публицистии С. Айнӣ ширкат доштани пасванди **-сорро** ба қайд гирифтааст [Низомова, 2021, 169-170].

Дар осори Шамсиддин Шоҳин бошад, мо ҳамагӣ дар як маврид зухуроти истеъмолёбии пасванди **-сорро** дар калимаи **рухсор** ва **рух+сор+а** мушоҳида намудему бас.

Рухсор - «як бари рӯй, гуна» [ФЗТ, 1969, 154]:

Эй хотирам ошуфтаи гесӯи сиёҳат,

Бечора дилам волаи рухсори чу моҳат [Мунт., 2016, 37].

Вожаи *рухсора*, ки ба дериватсияи дубора дучор гашта, боз пасванди -а кабул кардааст, аз чиҳати маъно бо вожаи *рухсор* ҳаммаъно буда, онҳо як маъно – «гуна, бари рӯй»-ро ифода мекунанд:

Чӯшида ахтар аз дили хуришеду моҳтоб,

Яъне арақ дамида зи рухсораҳот чист? [Мунт., 2016, 32].

Калимасозии исм бо пасванди -ин. Пасванди **-ин** дар калимасозии исм бемаҳсул ҳисобида мешавад. Ин чиҳатро маълумоти А. Амлоев низ тасдиқ мекунад, ки дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев тавассути ин пасванд ҳамагӣ як калима – «пӯстин» сохта шудааст [Амлоев, 2016, 95]. С. Ҳалимов дар забони «Гулистон»-и Саъдӣ ду калима – *пӯстин* ва *болин* сохтани пасванди **-ин**-ро ба қайд гирифтааст [Ҳалимов, 1975, 289].

Дар осори Шоҳин ҳам танҳо як калима сохтани пасванди **-ин**-ро дар мисоли вожаи *пӯстин* мо мушоҳида мекунем, ки он аз исми конкрет (моддӣ) *пӯст* исми дигари моддӣ номи ашё – *пӯстин* сохтааст. Чунончи:

Ту ба андомам ба ранги пӯстин незаҳо зи рашк,

Чун туро гирад рақиб, эй маҳ, ба зери пӯстин [Мунт., 2016, 34].

Калимасозии исм бо пасванди -вода. Домани калимасозии пасванди **-вода** чандон васеъ нест ва тавассути он ҳамагӣ як калима сохта шудан далели бемаҳсул будани он мебошад. ҳамин гуна нуқтаи назарро муҳақиқон [Ш. Рустамов, 1981, 130; А. Амлоев 2016, 94] низ изҳор кардаанд. Дар осори Шоҳин аз тариқи пасванди **-вода** исми *хонавода*, ки мафҳуми чомеъро ифода мекунад ва бо калимаҳои *оила*, *хонадон* ва ибораи «аҳли хона» қаробати маъноӣ дорад. Чунончи:

Мачнун, ки гуломзодаи туст,

Парвардаи хонаводаи туст [Мунт., 2016, 150].

Калимасозии исм бо пасванди -ила. Пасванди **-ила** морфемаи бемаҳсули калимасоз маҳсуб ёфта, дар осори Шамсиддин Шоҳин танҳо як ҳолати исмсозии он дар калимаи *обила* ба назар мерасад. Чунин бемаҳсулии пасванди мазкур дар забони адабии ҳозираи тоҷик низ дида мешавад. Бо пасванди **-ила** аз исми моддӣ *об* номи як навъ беморӣ ё варами пӯст сохта шудааст. Дар

ғазалиёт ва достони «Лайлӣ ва Мачнун» ҳамагӣ бо се ҳолати истифодаи ин вожа дучор омадем: **обила** – ҳубобчаҳои обдори пой, ки дар натиҷаи соиши пӯст бо пойафзол ба вуқӯъ меоянд:

*Сар то қадамам **обила** ҷӯшид дар ин роҳ,*

Пойи ман осуда зи таишишу тааб шуд [Мунт., 2016, 47].

Дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» низ ба маънои «гунбади об, ҳубоби обдор» омадааст:

Матисанд дар ин роҳ аз давидан,

*Ҷуз **обила** пойи ранҷ дидан* [Мунт., 2016, 118].

Далелҳо гувоҳи бемаҳсул будани пасванди **-ила** мебошанд.

Калимасозии исм бо пасванди -навард. «Суффикси **-навард**, аслан, калимаи мустақил бошад ҳам, ҳоло ба категорияи суффиксҳои калимасоз гузаштааст. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик **-навард** алоҳида истифода намешавад» [Рустамов, 1981, 130]. Бо ин пасванд дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев ҳамагӣ 3 калима: **кайҳоннавард**, **дарёнавард**, **кӯҳнавард** сохта шудааст, ки ин бемаҳсул будани пасванди мазкурро собит месозад [Амлоев, 2016, 52]:

Дар забони осори Шамсиддин Шохин бемаҳсулии пасванди **-навард** ба ҳаддест, ки он дар сохтани як калима – **роҳнавард** ҳиссагузор асту бас. Шохин ин вожаро ба маънои «роҳгузар, савора» истифода бурдааст. Дар луғат **роҳнавард** - 1) касе, ки пиёда роҳ тай мекунад; 2) маҷ: маркаб, саворӣ, асп тавзеҳ ёфтааст [ФЗТ, 1969, 149]:

*Ногоҳ зи пеш **роҳнаварде**,*

Шуд Ибни Салом ном мард [Мунт., 2016, 236].

Калимасозии исм бо пасванди -бор. Пасванди **-бор** морфемаи калимасози бемаҳсул буда, дар забони форсии миёна мафҳуми «дарё, канор (соҳил)-ро ифода мекардааст [ОИЯ, 179]. Ш. Рустамов дар хусуси пасванди **-бор** чунин навиштааст: «Суффикси **-бор** бемаҳсул буда, дар забони адабии ҳозираи тоҷик танҳо дар калимаҳои **ҷӯйбор**, **рӯдбор** калимаи архаистист. [Рустамов, 1981, 136]. О. Қосимов дар забони «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ба се калима **-ҷӯйбор**,

динорбор, дарёбор [Қосимов, 2006, 154]. С. Низомова дар «Хамса»-и Низомӣ ҳам ба се мавриди калимасозии **-бор** рӯ ба рӯ омадааст: **ҷӯйбор, рӯдбор, идбор** [Низомова, 2002, 44], А. Амлоев дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев танҳо як калима сохтани пасванди **-борро** дар калимаи **ҷӯйбор** [Амлоев, 2016, 92] ишора кардаанд. Дар осори Шоҳин мо низ бо як ҳолати вожасозии **-бор** рӯ ба рӯ омадем: **рангбор** (исми амал, ранг кардан):

*Як қалам аз файзи шеъраранг **рангбор** афтодааст,*

В-арна табъам рашки сад гулиан баҳор афтодааст (Мунт., 2016, 21).

Калимасозии исм бо пасванди -ванд. Пасванди **-ванд** ҳам дар забони адабиёти классикӣ ва забони адабии ҳозираи тоҷик нисбатан каммаҳсулу бемаҳсул маҳсуб ёфта, он дар «Хамса»-и Низомӣ [Низомова, 2002, 42] ду калима (**Худованд, пайванд**), дар «Гулистон»-и Саъдӣ низ ду калима (**Худованд, хешованд**) [Ҳалимов, 1975, 296], дар осори бадеӣ ва публицистии С.Айнӣ чор калима: **Худованд, пайванд, хешованд, ширпайванд** [Низомова, 2021, 74], дар осори бадеии Ф. Муҳаммадиев ҳамагӣ ду калима - **Худованд, хешованд** [Амлоев, 2016, 93] ва ниҳоят, дар осори Шамсиддин Шоҳин низ ду калима: **Худованд, пайванд** мавриди қорбаст қарор гирифтааст. Чунончи: **Худованд**- 1) Худо; 2) соҳиб, молик; 3) подшоҳ, султон [ФЗТ, 1969, 501]. Шоҳин ба маънои «Офаридгор» ин калимаро дар ғазалиёташ фаровон истифода бурдааст:

Аз чашми бади халқ бад-инҳусн, ки дорӣ,

*Пайваста **Худованди ҷаҳон** бод паноҳат* [Мунт., 2016, 37].

Дар мавриди дигар шоир вожаи **Худованд**ро дар робита бо мафҳумҳои халқ (халқшуда, офаридашуда), мулк (замин), рӯзӣ (ризқ) дар байти зер истифода бурда, ишора ба қудрати Илоҳӣ кардааст:

*Ҳадеви мулк, **Худованди халқ**, он ки гирифт,*

Калиди рӯзиши тасхири мулки халқ ба даст [Мунт., 2016, 22].

Пайванд – 1) иттисол, пайвастагӣ, васл; 2) алоқа, муносибат; 3) саҳт вобаста, мутаалиқ; 4) банди аъзои бадан; 5) хешу табор, ақраба, наздикон, дӯстон, ошноён; 6. хешию таборӣ, наздикӣ, дӯстӣ; 7) иттиҳод, ягонагӣ; 8) меҳру

муҳаббат [ФЗТ, 1969, 14]. Шоҳин дар осораш вожаи «пайванд»- ро ба маънои «алоқа, муносибат» дар мисоли зер кор гирифтааст:

Бошад ба юмни он ду мо ҳам

Пайванд ба ҳам кунем муҳкам [ФЗТ, 1969, 13].

Дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» бошад, вожаи *пайванд* (гирифтани) ба маънои «меҳру муҳаббат доштан, унс гирифтани» ба кор рафтааст:

Бо духтари амми хеш дар банд,

Ў низ ба ин гирифта пайванд [Мунт., 2016, 253].

Калимасозии исм бо пасванди -бон. Пасанди *-бон* таърихан унсури калимасози забони форсии тоҷикӣ ба шумор меравад. Он дар сохтани исмҳои шахс, номи ашӯ сахм дошта, дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ ин морфема сермаҳсул арзёбӣ гардидааст. Доир ба маҳсулнокии он дар забони адабии муосир О. Қосимов чунин нигоштааст; «Дар давраи кунунии рушди забони тоҷикӣ пасванди *-бон* вазифаву мақоми тозаеро касб накардааст». Дар замони имрӯза нисбат ба давраҳои гузаштаи инкишофи забонамон хеле сермаҳсултар гашта, бо ёрии он 46 калима сохта шудааст [Қосимов, 2006, 87].

Ин падида гувоҳи он аст, ки ба корбурди пасванди *-бон* дар шароити кунунии тараққиёти забони тоҷикӣ эҳтиёҷ ҷой доштааст. Ҳамзамон, забони насри бадеӣ барои корбасти калимаҳои сохта бо пасванди *-бон* бештар имконият дорад. Масалан, А. Амлоев навиштааст, ки «Дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев бо ин унсури калимасоз 14 калима сохта шудааст [Амлоев, 2016, 28]. С. Низомова дар осори бадеӣ ва публитсистии С. Айнӣ 19 маротиба калима сохтани *-бон*-ро ба қайд гирифтааст». Чунин зухурот моро ба чунин ақида водор месозад, ки имкониятҳои насри бадеиро нисбат ба осори манзум васеътару фарохтар арзёбӣ намоем, зеро дар осори манзуми Шамсиддин Шоҳин *-бон* чун унсури калимасоз дар сохтани фақат як калима – *мизбон* мушоҳида мешаваду халос. Пасванди *-бон* таърихан аз асоси замони ҳозираи «бонидан» пайдо шуда, тадричан аз калимаи мустақилмаъно ба қатори вандҳои калимасоз гузаштааст. Бо исмҳои гуногун ҳамроҳ омада калимаҳои месозад, ки мафҳуми шахсро далолат мекунад. Вожаи *мизбон* бо мафҳуми шахс иртибот дорад. Дар

ФЗТ маъноҳои зерини он ба қайд гирифта шудааст: *мизбон//мизбон* - соҳиби хона, соҳиби миз (дастархон), меҳмондор, касе, ки меҳмонро пазирай мекунад [ФЗТ, 1969, 622].

Дар осори Шоҳин ин вожа дар ду маврид ба маънии мазкур дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» ба чашм расид:

Мехонду хабар надошт, к-он чист,

Он хона кучоству мизбон кист [Мунт., 2016, 177].

Аз маҳдуд будани теъдоди калимаҳои ин гурӯҳ дар осори Шоҳин аён мегардад, ки пасванди **-бон** дар сохтани вожаҳо дар ашъори Шоҳин бемаҳсул ба шумор мерафтааст.

Калимасозии исм бо пасванди -шан. Морфемаи **-шан** унсури калимасози бемаҳсул ба ҳисоб меравад. Бино ба маълумоти муҳаққиқони таърихи забони тоҷикӣ пайдоиши пасванди **-шан** номаълум буда, онро аз нуқтаи назари фонетикӣ шарҳу тавзеҳ додан имконпазир аст [ОИЯ, 1981, 213]. Бо ин морфема дар таърихи забони адабии классикӣ ва муосир ҳамагӣ як вожа: *гулшан* сохта шудааст (Қосимов, 2016). Ин калима серистеъмол буда, дар забони ғазалиёти Шоҳин низ дучор омадааст:

Як сару гардан нигори ман чу аз гулшан гузашт,

Обро оби хиҷолат то сару гардан гузашт [Мунт., 2016, 35].

Муҳаққиқон вожаи *гулшан*ро муродифи вожаи *гулзор* маънидод намуда, ба макону мавзеъ ва фаровонии гулҳо тааллуқ доштани ҷойе ё мавзееро ишора кардаанд [Рустамов, 1981, 136].

Калимасозии исм бо пасванди -но. Пасванди **-но** аз сифат исм месозад ва он морфемаи бемаҳсули калимасоз маҳсуб меёбад. Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-муъҷам» қисми пурраи пасванди **-но**-ро натиҷаи афзудани овоз ҳодисаи фонемаҳо номидааст: *дарозно, фарохно* ва калимаҳои *дарозӣ ва фарохиро* муодили он номида, намуди аввалро ба сабки хосса ва шакли баъдиро ба лафзи ом ё нутқи гуфтугӯӣ мансуб доништааст [Қайси Розӣ, 1991, 169]. Дар китоби «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» ҳамагӣ чор калима (1985), дар забони осори бадеию публицистии С. Айнӣ ду калима (*тангно, паҳно*) ва дар

настри бадеии Ф. Муҳаммадиев фақат як калима (*тангно*) [Амлоев, 2016, 99] истеъмол ёфтааст. Дар осори Шамсиддин Шохин низ ҳамагӣ бо як ҳолати корбурди пасванди **-но** дар калимаи *тангно* дучор омадем. Дар луғат вожаи мазкур бар чор маъно шарҳ ёфтааст: 1) чойи танг, дараи кӯҳӣ, роҳи миёнаи ду кӯҳ; 2) маҷозан: тангӣ; 3) маҷозан: қабр, лаҳад; 4) маҷозан: ҷаҳон, рӯзгор [ФЗТ, 1969, 321]. Шохин дар мусаддасоташ ин вожаро ба маънои «дунё, макони меҳнату азоб» дар таркиби ибораи «тангнои меҳнат» кор фармудааст:

Ҳечат наомад, эй чарх, роҳат ба ҷои меҳнат,

Акнун дилам гирифтааст 3-ин тангнои меҳнат [Мунт., 2016, 123].

Калимасозии исм бо пасванди -о. Дар адабиёти илмӣ пасванди **-о** дар бобати калимасозии исм бемаҳсул арзёбӣ гардида, дар забони адабии ҳозираи тоҷик ҳамагӣ ду калима: *гармо, сармо* сохтани он зикр ёфтааст [ЗАҲТ, 1985, 117]. С. Низомова низ онро бемаҳсул номида аз 6 ҳолати калимасозӣ танҳо 2 ҳолати онро ба исм мансуб донистааст: *сармо, гармо* [Низомова, 2002, 149].

Бино ба маълумоти О. Қосимов, дар «Шохнома» ду навъи мустақили морфемаи **-о** дар калимасозии исм мушоҳида карда мешавад: **-о**, аз сифат исм месозад: *дарозо, паҳно, сармо, гармо*; **-о** аз асоси замони ҳозираи феъл исм ва сифат ва аниқтараш калимаҳои субстантивии типии *бино, доно, тавоно* ва ғайра [Қосимов, 2006, 76-78]. Номбурда ба сифати алифи мунодо бо калимаҳои номӣ ҳамроҳ омада, шакл сохти пасванди **-о**-ро дар мисолҳои *саворо, Золо, шаҳо* ва ғ. ба қайд гирифтааст [Қосимов, 2006, 78]. Истеъмоли чунин ашкол барои ҳам осори мансур ва ҳам асарҳои манзуми адабиёти классикӣ хос мебошад.

Шохин намунаҳои зиёдеро бо истифода аз имкониятҳои шаклсозии **-о** бештар дар ғазалиёташ истифода бурдааст, ки дар чунин намунаҳо «алифи мунодо» **-о** бо нидои мурочиат *—эй* муносибати ҳаммаъноӣ пайдо мекунад:

Санамо, лоларуҳо, сарвақодо, симбаро,

Ба нигоҳе нақунӣ хотири мо шод чаро? [Мунт., 2016, 17].

Дар мисоли боло тавассути **-о** мурочиат ба маҳбуба бо номбар кардани сифатҳои вай гирифта бошад, дар байти зерин ҳамин гуна мурочиат ба исми абстракт *-дард<дардо* ба вуқӯъ пайваستاаст, ки дар чунин намунаҳо мо

зуҳуроти калимасозиро не, балки ҳодисаи шакли нав сохтани ин пасвандро мушоҳида менамоем:

Дардо, ки дарди ишқи ту дармонпазир нест,

3-ин дарди бедаво дили моро гузир нест [Мунт., 2016, 33].

Дар мавриди калимасозии исм пасванди **-о** дар осори Шоҳин бемаҳсул ба шумор меравад. Зухуроти аз сифати аслии исм сохтани **-о** танҳо дар як ҳолат ба мушоҳида расид: **гармо** (гармӣ, гармии ҳаво):

Гуфтам:- Эй гарра ба гармои зимистон гашта,

Чаддиву Далв ба худ сохта Чавзову Асад [Мунт., 2016, 36].

Ба ин тариқа, дар осори Шоҳин маҳсулнокии истифода ва корбурди пасванди **-о** дар шаклсозӣ (нидои мурочиат) бештар буда, вале дар масъалаи корбасти **-о** чун пасванди калимасозии исм бемаҳсул маҳсуб меёбад.

Калимасозии исм бо пасванди -ча//-ича. Суффикси **-ча** дар забони тоҷикӣ сервазифа буда, бештар дар самти шакл ва калимасозӣ ҳиссагузор аст. Ш. Рустамов навиштааст, ки вай аввал ҳамчун морфемаи шаклсоз ба калима васл шуда бошад ҳам, рафта - рафта маънои хурдии калима бар ҳам хӯрда ва ё суст шуда, калима маънои нав гирифтааст: **олуча, мӯрча, ҳиссаҷа** [Рустамов, 1981, 131].

Ҳамчун унсури шаклсоз ба калимаи исмӣ тобиши хурдию навозишӣ мебахшад, вале чун морфемаи калимасоз барои пайдоиши маънои нави калима сабаб мешавад. Дар осори Шоҳин дар вожаҳои **девонҷа, дарича, сароча, кулича** мо зуҳуроти шаклсозӣ, яъне ифодаи тобиши маъноии хурдию навозишро мушоҳида мекунем. Чунончи:

Девонҷаи ишқ боз кардам,

Поёни сухан дароз кардам [Мунт., 2016, 166].

Дар мавриди вожаи **дарича** дар фарҳанг чунин тавзеҳ раво дида шудааст: «дари хурд; равзана» [ФЗТ, 1969, 331].

Дар мавриди мафҳуми «дари хурдро» ифода кардан пасванди **-ча//-ича** бо исм шакли хурдӣ бахшидааст; дар ҳолати мафҳуми **равзана**-ро ифода намудани

пасванди мазкур он бо вожаҳои «панчара, тиреза» муродиф мебошад, хусусияти калимасозӣ нишон додааст.

*Чун дида **даричаи** муҳол аст,*

Сина гузаргаҳи малол аст [Мунт., 2016, 175].

*Охир ду-се **кулича** бигрифт,*

*Чун бод раҳи **дарича** бигрифт* [Мунт., 2016, 245].

Саро//сарой+ча – хонаи хурд; кӯшк; ҳавлии дарун [ФЗТ, 1969, 210]:

*Гетӣ, ки **сарочаи** хаёл аст.*

Умеди бақо дар ӯ муҳол аст [Мунт., 2016, 246].

Дар мавриди шакл сохтан пасванди **-ча** дар осори Шоҳин каммаҳсул, аммо дар ҳолати калимасозӣ морфемаи бемаҳсул арзёбӣ мешавад. Бо ин пасванд танҳо сохтани як калима **бозича**-ро ба қайд гирифтём. Чунончи:

*Ҳар чӣ мебинам ба чаши аз осмон **бозича** аст,*

Ҳар чӣ мехонад ба гӯшам рӯзгор афсона аст [Мунт., 2016, 32].

Калимасозии исм бо пасванди -он. Муҳаққиқон пасванди **-он**-ро, асосан, дар калимасозии сифат ва феъли ҳол дар забони ҳозираи тоҷикӣ нисбатан сермаҳсул номидаанд. Калимаҳое, ки бо ин суффикс меоянд, таърихан сифати феъли буда, тадричан ба сифат гузаштаанд: **тафсон, ҷӯшон, хурӯшон** ва ғ. [ГЗАҲТ, 1985, 144]. Дар сохтани феъли ҳоли замони ҳозира пасванди **-он** (такроркунон, суҳбаткунон) низ ҳиссагузор мебошанд. Дар сохтани исмҳо ин пасванд тамоман бемаҳсул буда, мо дар осори Шоҳин аз исми **давр** омада, исми маънии даврон сохтааст, ки бо вожаҳои замон, аҳд, мавсим, фасл, ҳангом [ФЗТ, 1969, 313] қаробати маъноӣ дошта, мафҳуми замонро далолат мекунад: **даврон** - замона, аҳд:

*Дардо, ки аҳд бишкаст **даврони** сустпаймон,*

Бурд аз кафи умедам ду дона дурри галтон [Мунт., 2016, 126].

Калимасозии исм бо пасанди -онӣ. Пасванди **-онӣ** дар калимасозии исм бемаҳсул буда, дар осори Шамсиддин Шоҳин мо танҳо як ҳолати аз зарф исм сохтани морфемаи мазкурро ба қайд гирифтём: **нешонӣ** 1) мобайни рустанигоҳи мӯи сар ва абрӯвон; насия, чабин; 2) маҷозан: иқбол, саодат, бахт.

Шоир вожаи *пешони*ро ба маънии ҳам аслий – ҷабин ва ҳам ба маънии маҷозии он мавриди корбаст қарор додааст:

Дилҳои сарваронро аз фикри айш пардохт,

Пешони тараб монд ба зонуи надомат [Мунт., 2016, 128].

Калимасозии исми бо пасванди -ҷӣ. Пасванди **-ҷӣ** бемахсул буда, дар осори Шоҳин ҳамагӣ як ҳолати калимасозӣ зоҳир намудааст. Ин пасванд аз исми шахс сохтааст: **миёнҷӣ**. Ин вожа дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» дар ду маврид дучор омада, ба маънои «миёнрав, хабарчӣ, пайк, қосид» корбаст шудааст:

Фармуд миёнҷии сухандон,

Гардад сӯи Наҷд борагирон [Мунт., 2016, 236].

Муродифи вожаи **миёнҷӣ** будани калимаи «қосид»-ро байти зерин далел буда метавонад:

Чун рафт миёнҷиву хабар бурд,

Овард гуҳар, агар шакар бурд [Мунт., 2016, 237].

Бо пасванди **-ҷӣ** қаробати семантикӣ доштани **-ҷӣ**-ро аз маънои умумии калимаҳои **миёнҷӣ** – **миёнҷӣ** (хабарчӣ, миёнрав) ҳис кардан мумкин аст.

Хулосаи боби I

Баррасиҳо нишон доданд, ки дар осори Шоҳин калимасозии исм тавассути роҳи морфологии калимасозӣ ё ба воситаи пешванду пасвандҳо сохта шудани исмҳо нақши муҳим доштааст. Ҳадафи ҳама гуна қолабҳои вожаҳои ҳамаҷун падидаи мутараққии забон бою ганӣ гардонидани таркиби луғавии забони тоҷикӣ мебошад. Шоир дар забони осораш аз қолабҳои тайёри морфологии забон, ки мутобиқи анъанаҳои калимасозии классикӣ аз асрҳои IX-X инҷониб арзи вуҷуд доранд, ба таври фаровон истифода бурда, дар ашъораш бо мақсади инъикоси вазъи замон, руҳи ҷомеа, сатҳи иҷтимоӣ ва фарҳангии мардум бо истифода аз пешванду пасвандҳо калимаҳои зиёде сохтааст. Унсурҳои калимасоз аз лиҳози вожаҳои маҳсулнокии гуногун дошта, дараҷаи истеъмол ва тараққиёбии онҳо низ ҳархела сурат гирифтааст. Чунончи:

1) Исм ҳамагӣ як пешванди калимасоз **ҳам-** дорад, ки қорбасти он дар осори Шоҳин ба таври сермаҳсул истифода шудааст. Дар қорбурди ин пешванд баробари риояи анъанаҳои калимасозӣ ҳамаҷун ин эҷодкориҳои Шоҳин дар қорбасти ин морфема низ ба мушоҳида расидаанд. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик истеъмоли ҳам- зухуроти мутараққӣ маҳсуб ёфта, дар сохтани калимаҳо ва истифодааш дар нутқ маҳсулнокии зиёд дорад ва аз ҷумлаи унсурҳои морфологии серистеъмол арзёбӣ мешавад.

2) Теъдоди пасвандҳои сермаҳсул чандон зиёд нест: **-ӯ// -гӯ, -а, -иш**. Пасванди **-ӯ// -гӯ** дар осори Шамсиддин Шоҳин сермаҳсултарин морфемаи калимасоз буда, тавассути он бештар аз 75 калимаи муштақ сохта шудааст. Пасванди **-ӯ// -гӯ** бештар аз исму сифатҳои исмҳои нав сохта, унсурҳои морфологии сермаънову сервазифа ва оморфемавӣ ба шумор рафтааст.

3) Пасванди **-а** низ сермаҳсул маҳсуб ёфта, бештар аз исм, сифат, шумора ва асосҳои феълӣ калимаҳои исмӣ сохтааст. Яке аз хусусиятҳои хоси ин пасванд аз асосҳои арабиасл сохтани калимаҳои ҷинси муаннас типии **оқил+а** мебошад. Вале дар забони тоҷикӣ калимаҳои арабии **амм, хол** бо қабули пасванди **-а** на танҳо нишондиҳандаи ҷинси занона: **амма** (хоҳари падар), **хола** (хоҳари модар) ба ҳисоб мераванд, балки ҷун унсурҳои луғавии мафҳуми

истилоҳи хешутабориро ифодакунанда махсуб меёбанд. Аз баррасии масъалаи нақши пасванди **-зоҳ** дар калимасозии исми маълум гардид, ки бо ин пасванд ҳамагӣ 20 калима сохта шудааст. Бо Истеъмоли пасванди **-иш** дар калимасозии исми аз давраҳои аввали пайдоиши забони адабии тоҷикӣ дар осори бадеӣ зухуроти тадриҷан рушдёбанда мебошад. Дар асоси маводи осори Шохин бо ин пасванд 12 ҳолати калимасозӣ ба мушоҳида расид.

4) Теъдоди пасвандҳои каммаҳсули исмсоз низ дар осори Шохин чандон зиёд нест. Масалан, бо пасванди **-дон**, 5 калима, бо пасванди **-ак** 7 маврид, бо пасванди **-истон** 6 калима, бо пасванди **-гар** ҳамагӣ 7 калима, бо пасванди **-ор** 5 калимаи исми сохта шудааст, ки дар робита ба маънои асосии калима дар сохтани исми макон, номи предмет ва мафҳумҳои ба шахс алоқаманд нақш бозидаанд. Зимни истифодаи онҳо суҳанвар риояи қолабҳои анъанавии калимасозиро ба эътибор гирифтааст.

5) Миқдори пасвандҳои беаҳсули дар осори Шохин ба қор рафта хеле зиёд аст: **-зор** (дар сохтани исми маънӣ ва шахс), **-вар//ур** (дар сохтани исми шахс ва исми маънӣ), **-зор** (барои ифодаи мафҳуми макон). Пасванди **-када** (мафҳуми макон ва исми маънӣ) **-сор** (исми моддӣ), **-ин** (исми моддӣ), **-вода** (исми кулл), **-ила** (номи беморӣ), **-бон** (исми шахс), **-навард** (исми шахс), **-бор** (исми конкрет), **-шан** (макон ва фаровонӣ), **-но** (макон), **-ванд** (номи Худованд ва исми муносибат), **-о** (мафҳуми замон вобаста ба ҳарорати ҳаво), **-ча** (номи ашё), **-он** (исми замон ва абстракт) бо теъдоди аз як то панҷ калима бештар насохтаанд.

6) Аз ин ҷо бармеояд, ки вобаста ба навъҳои осори бадеӣ (назму наср), доираи мавзӯ, образфарӣ дар эҷодиёти адибони давраи тоинқилобӣ (аз замони Рӯдакӣ) то ибтидои асри ХХ истеъмом ва қорбасти унсурҳои калимасоз дар сохтани исми гуногунмаъно раванди якхела набудааст. Қисме аз пасвандҳои сермаҳсул ва серистеъмом дар замони Шохин хусусияти каммаҳсулӣ ва ё беаҳсулӣ пайдо кардаанд. Ҳол он ки як гурӯҳи онҳо дар забони муосири тоҷикӣ камистеъмому беаҳсул гардида, ба қатори архаизмҳо

гузаштаанд, баръакс, гурӯҳи дигари дар гузашта каммаҳсул дар забони адабии имрӯза ба қатори пасвандҳои сермаҳсул шомил шудаанд.

7) Пасвандҳое, ки дар забони осори Шохин ба қор рафтаанд, ба сабки забони адабии замони шоир созгор мебошанд. Чунин падидаҳо аз раванди рушдбанда будани роҳу воситаҳои калимасозӣ дарак медиҳад.

БОБИ II. КАЛИМАСОЗИИ ИСМ
ТАВАССУТИ ДЕРИВАТСИЯИ ДУБОРА, УСУЛИ ПЕШВАНДИЮ
ПАСВАНДӢ, ТРАНСПОЗИТСИЯ (СУБСТАНТИВАТСИЯ) ВА ТАРЗИ
АФФИКСОИДӢ

2.1. Матолиби муқаддамотӣ. Қаблан дар забоншиносӣ, асосан, ба се тарзи калимасозӣ – тарзи пасвандӣ, тарзи пешвандӣ, ташаккули калимаҳои таркибӣ бештар таваччуҳ зоҳир мегарданд [Чхеидзе 1969, 5-110; 168-198]. Тадричан, теъдоди роҳу усулҳо ва тарзҳои калимасозӣ дар натиҷаи амиктар омӯхта шудани хусусиятҳои маъноӣ вожаҳо, сохтор ва мақоми калима дар нутқ рӯ ба афзоиш овардааст. Масалан, аз муҳаққиқони тоҷик М. Муҳаммадиев мавҷудияти 4 тарзи калимасозӣ: морфологӣ, лексикӣ–семантикӣ, марфологӣ–синтаксисӣ, лексикӣ – синтаксисиро ба қайд гирифтааст [Муҳаммадиев, 1967, 37-45]. Ш. Рустамов дар рисолаи «Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик» доир ба 4 усули асосии исмсозӣ: **марфологӣ, морфологӣ-синтаксисӣ, лексикӣ-синтаксисӣ, лексикӣ-семантикӣ** маълумот додааст [Рустамов, 1972, 12-13].

Муҳаққиқи забони форсӣ Л. С. Пейсиков роҷеъ ба мавҷудияти 5 навъи калимасозӣ изҳори ақида кардааст: тавассути аффиксҳо, бо истифодаи нимвандҳо, бо роҳи транспозитсия, дар натиҷаи сермаъно гардидан, ба воситаи табдили ибора ба калима [Пейсиков, 1975, 68-107].

Соли 1981 рисолаи Ш. Рустамов «Исм» ба чоп баромад, ки дар он муаллиф боз ду тарзи дигари калимасозӣ: ихтисораҳо ва синтаксисӣ-морфологиро илова карда, теъдоди усулҳои исмсозиро ба 6 адад мерасонад [Рустамов, 1981, 34-146].

Ба ин тариқа, дар китоби «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» 6 роҳу тарзи калимасозии исм: **морфологӣ, морфологӣ-синтаксисӣ, синтаксисӣ-морфологӣ, лексикӣ-синтаксисӣ, лексикӣ-семантикӣ, ихтисора** ба қайд гирифта шудааст [ГЗАҲТ, 1985, 88-89; 110].

Дар заминаи маводи адабиёти классикии тоҷик М. Қосимова таҳқиқотеро оид ба таърихи забони адабии тоҷик анҷом дода, дар таърихи ба нишондодҳои муҳаққиқони рус бештар тарзу усулҳои калимасозии морфологӣ, структурӣ-семантикӣ, синтаксисӣ, ономасиалогӣ, функционаливу семантикиро пазируфтааст [Қосимова 2003, 123]. Зимни калимасозии структурӣ-семантикӣ М. Қосимова калимаҳоро ба гурӯҳҳои сода, сохта, мураккаб, таркибӣ ва конверсионӣ ё транспозитсионӣ ҷудо мекунад [Қосимова, 2003, 123].

Дар заминаи забони «Донишнома»-и Абуалӣ ибни Сино А. Байзоев тадқиқот анҷом дода, 4 навъи калимасозӣ: тавассути аффиксҳо, калимаҳои мураккаб, транспозитсия ва нимвандҳо сохта шудани вожаҳоро ба мушоҳида гирифтааст [Байзоев, 2016, 88].

Муҳаққиқи дигар Ш. Бобомуродов, асосан, ҷонибдори мавҷуд будани 3 роҳу усули калимасозӣ: морфологӣ, лексикӣ-синтаксисӣ, морфологӣ-синтаксисӣ буда, дар робита ба тарзи «лексикӣ-семантикӣ»-и калимасозӣ қайд мекунад, ки он бо зухуроти полисемия ва омонимия иртибот дорад, аз ин лиҳоз, ин усулро ҳамчун тарзи калимасозӣ ба ҳисоб гирифтани ғайриимкон мебошад [Бобомуродов, 2012, 15].

Бо ин мулоҳизаҳо мо розӣ нестем, чунки ҳодисаи сермаъно ва омонимшавии калимаҳо падидаи лексикологӣ маҳсуб ёфта, онҳо чун категорияи лексикологӣ ба қабатҳои луғавию маъноии забон тааллуқ доранд. Дар байни ин падидаи лексикологӣ ва тарзи калимасозии «лексикӣ-семантикӣ» шабоҳат дида шавад ҳам, аввалин объекти таҳқиқи лексикология ва баъдӣ мавзӯи омӯзиши калимасозӣ ва морфология ба шумор мераванд.

С. Низомова дар баробари тарзҳои маъмулии калимасозии исм; морфологӣ, синтаксисӣ-морфологӣ, морфологӣ-синтаксисӣ, лексикӣ-синтаксисӣ, лексикӣ- семантикӣ, ихтисораҳо, инчунин ташаккули ибораҳои феълиро ба гурӯҳи 7- уми калимасозӣ шомил намуда, онро тарзи махсус ва ғайрианъанавии калимасозӣ номидааст [Низомова, 2021, 34].

Мо ин навоари С. Низомоваро ҷонибдорӣ менамоем, вале қайд кардан ҷои аст, ки ҳадафи калимасозӣ муайян намудани роҳу тарз ва усулҳои калима

сохтан аст ва корбурди истилоҳи «ибораҳои феълӣ»-ро ноҷоиз меҳисобем. Ба назари мо, онро бо истилоҳи «таркибҳои феълӣ» иваз кардан саҳеҳтар аст, зеро мафҳуми «ибораҳои феълӣ» ба категорияи синтаксис тааллуқ дорад.

Дар забони адабии тоҷикӣ тавассути морфемаҳои калимасоз ба вучуд омадани шаклу маъноҳои калима тағйир дода мешаванд. Дар чунин тағйирёбии шаклию маъноии калимаҳо аффиксатсия нақши муҳим дорад. «Аффикс (лот.: affixus – часпида, нисбшуда, васлшуда)- морфемаҳои ёвар, маводи хурдтарини сохтмони забон, ки ба асоси калима васл карда мешавад. Аффиксҳо бо мақсади тағйир додани сохтори морфологӣ ва маъноӣ қаблӣ калима ба кор бурда мешаванд. Бино ба таълимоти Ф. Ф. Фортунатов аффиксҳо дар натиҷаи таҷзияи морфологии калимаҳо муайян карда мешавад. Аффиксҳо як парадигмаи муайяноро ифода мекунад» [ЛЭС, 1991, 59].

Дар сохтани калимаи нав тағйирёбии сифатии калима, яъне маъноӣ он муҳим мебошад. Як унсури калимасоз барои як маротиба тағйир ёфтани маъноӣ қаблӣ сабаб мешавад. Зухуроти ба асоси калима ҳамроҳ шудани ду морфемаи калимасоз (бештар пасвандҳо)-ро дериватсияи дубора номидан мумкин аст. Истилоҳи «дериватсия» бо мафҳуми «калимасозӣ» қаробати зичи маъноӣ дорад. Истилоҳи «дериватсияи дубора» бошад, «калимасозии дубора»-ро не, балки истифодаи ду унсури калимасоз, ки ҳар кадом боиси тағйирёбии маъноӣ асосии калима мешаванд, дар назар дошта мешавад. Масалан, калимаи *умед* (чашмдошт, орзу, таманно) бо қабули пасванди **-вор** маъноӣ аввалини худро тағйир медиҳад: *умедвор* (интизорикашанда, орзукунанда), ки ин калима бо мафҳуми шахс робитаи зич дорад. Вале бо қабули пасванди **-ӣ** калимаи *умедвор* ба исми маънӣ, ки он мафҳумро ба таври умумӣ ифода мекунад, табдил меёбад: *умедворӣ* (орзумандӣ, орзую умед доштан). Ҳамин маънӣ дар ашъори Шоҳин чунин ифода ёфтааст:

Аз ин қавм умеди ёрӣ хатост,

Ки аз душман умедворӣ хатост [Мунт., 278].

Вожаи *умед* исми абстракт аст, бо қабули пасванди **-вор** ин калима ба маънои «орзуманд» шакли *умедвор* пайдо карда, ҳолати шахсро ва дар қолаби *умедворӣ* бошад, «орзумандӣ» маънидод мешавад.

Яъне, дар бунёди шакли ниҳоии калима ду пасванд **-вор**, **-ӣ** хизмат кардааст. Зухуроти дигаре, ки боиси таҳаввули калимасозии морфологӣ шудааст, сушт ва заиф гардидани маъноии луғавии баъзе калимаҳо ва ҳамзамон боло рафтани мақоми маъноии грамматикӣ онҳо мебошад. Ба қавли А. Байзоев, «Дар забони адабӣ як гурӯҳ калимаҳои аслие мавҷуданд, ки онҳо ба таври васеъ дар сохтани лексемаҳои дигар истеъмом меёбанд. Дар забоншиносӣ чунин морфемаҳоро аффиксоид меноманд [Байзоев, 1992, 21]. Истилоҳи аффиксоид бо номвожаи «вандгуна»-и тоҷикӣ қаробати маъноӣ дорад.

Дар байни муҳаққиқон ҷиҳати номгузории мафҳуми «аффиксоид» андешаҳо яхела нестанд. Чунончи, истилоҳи мазкурро Л.С. Пейсиков дар забони форсӣ дар қатори тарзҳои асоси калимасозии исм: аффиксатсия, транспозитсия (калимасозӣ бе аффикс), калимаваслқунӣ ба ҷои истилоҳи «нимаффикс» (ё калима - морфема)-ро салоҳ донистааст [Пейсиков, 1973, 96].

О. Қосимов бошад, дар истинод муддаои Л. С. Пейсиков таъкид намудааст, ки тарзи нимаффиксӣ аз рӯйи моҳияти худ як навъ рӯйдоди забонии дар байни аффиксатсия ва калимаваслқунӣ қарорёфта ба шумор меравад. [Қосимов 2006, 15]. Калима - морфемаҳо, дар навбати худ, боз ба ду гурӯҳ: 1) Калима - морфемаҳои феълӣ; 2) Калима - морфемаҳои номӣ ҷудо мешаванд. Воқеан, аффиксҳо таърихан калимаҳои аслии мустақили забон буда, аз лиҳози баромадашон ба маъноии пурраи семантикӣ соҳиб буда, дар таҳлилҳои синхронӣ маъноии луғавии онҳо сушт гардида, онҳо дар мақоми аффикс ба кор мераванд.

Азбаски истилоҳи аффикс нисбат ба пешванд (префикс) пасвандҳо (суффикс) кор фармуда мешавад, дар заминаи онҳо ба таври ногузир ду номвожаи дигар – префиксоид ва суффиксоид рӯйи кор меояд. Дар забоншиносии тоҷик варианти ҳамноми онҳо – **пешвандгуна** ва *пасвандгуна* низ дар гардиш мебошад.

Омилҳои асосии ба аффиксоид табдил ёфтани калимаҳои замоне мустақилмаъноро А. Байзоев ин гуна арзёбӣ намудааст: 1) заиф гардидани маъноӣ луғавӣ; 2) ҳамчун калимаи мустақил истеъмол наёфтани ва ё камтар истеъмол шудани вожаҳо; 3) ташкили қатори калимасозӣ; 4) зимни тарҷума ба забони дигар ҳамчун аффикси ҳамон; 5) бо дигар морфемаҳо муносибати синонимӣ пайдо мекунанд; 6) ба хусусиятҳои пасвандӣ (суффиксиалӣ) нисбат ба шакли калима соҳиб мешаванд [Байзоев, 1992, 86]. Масалан, дар мақоми пешванд дар забони муосири тоҷик бисёр калимаҳои мустақилмаъно ба кор мераванд, ки хусусияти луғавию грамматикӣ духура дошта, ҳамчунин, калима ва ҳамчун пешванд дар нутқи адабӣ ба кор мераванд: *саранҷом, сарзаниш, саромад; дилбар, дилдор, дилдода* ва ғайра. Ё ин ки баъзе калимаҳои феълӣ ва номӣ дар мақоми пасванд мавриди истифода қарор гирифтаанд: *маҳтоб, сухандон, дӯстдор, шахзод, майхона, девхона* ва ғайра.

Тарзи дигари ҷолиби калимасозӣ дар сохтани исмҳо усули пешвандию пасвандӣ маҳсуб меёбад, ки зимни ташаккули исми нав ҳам пешванд ва ҳам пасванд ширкат менамояд. Масалан, дар вожаи *беҳирадӣ* ба асоси калимаи – *хирад*, ки исми маънист, қаблан пешванди *бе-* ҳамроҳ гардида, аз исм сифат сохтааст, баъдан аз ин калима боз дубора калимаи нав исми маънӣ сохта шудааст: *бе+хирад+ӣ* (бедонишӣ):

Зи *беҳирадӣ* бошад фузунтар,

Гар ҷой рави ба пои дигар [Мунт., 276].

Масъалаҳои дар боло гузошташударо акнун дар алоҳидагӣ муфассалтар дида мебароем.

2.2. Дериватсияи дубора

Тавассути ду пасванд сохта шудани шаклҳои ниҳоии исм дар осори Шохин бо қолаби асоси калимасоз+ Π_1 + Π_2 = исми маънӣ ва ё исми амал падидаи муқаррарии морфологӣ ба ҳисоб меравад. Бо чунин қолаб калимаҳои зерин сохта шудаанд, ки дар сохтани чунин исмҳо нақши пасванди **-ӣ** хеле назаррас буда, истифодаи пасванди **-он/-ён** нисбатан камтар ба мушоҳида мерасад. Бо пасванди **-ӣ**; *харид+ор+ӣ*, *ёрмандӣ*, *пайвастагӣ*, *сӯгворӣ*, *ошuftагӣ*, *ранҷурӣ*, *нуҳуфтаниӣ*, *ниёзмандӣ*, *нозмандӣ*, *умедворӣ*, *растагорӣ*, *иншогарӣ*, *хидматгарӣ*, *маззаматгарӣ*; бо пасванди **-он/-ён**: **Аббосиён**, **пешиниён**. Чанд мисол бо пасвандҳои **-манд+ӣ**: *ёрмандӣ* (ёрӣ, кӯмак, имдод):

Чун Қайс ба ёрмандии бахт,

Дар паҳлуи ёр афканам рахт [Мунт., 272].

Ниёзмандӣ (эҳтиёҷ ба чизе доштан, муҳтоҷӣ, ниёз ба чизе), **нозмандӣ** (фахр доштан; ноз кардан, муҳтоҷ набудан, беэътиной кардан; эркагӣ кардан):

Ман ба ту ба сад ниёзмандӣ,

Ту бо ману тарафи нозмандӣ [Мунт., 272].

Қолаби асос+пасванди **-вор+ӣ**: *сӯгворӣ*, (азодорӣ, мотам доштан):

Мискин падараи ба сӯгворӣ,

Макард ба тан саводкорӣ [Мунт., 178].

Калимаҳое, ки бо қолаби асос + пасванди **-а + гӣ** сохта шудаанд:

Пайвастагӣ (наздикӣ, хешию таборӣ; қаробат, дилдодагӣ):

Пайвастагии, ки дошт бо ёр,

Нагзошт, ки рӯ кунад ба агёр [Мунт., 178].

Калимаҳое, ки бо қолаби асос + пасванди **-ан + ӣ** сохта шудаанд: **нуҳуфтаниӣ** (чизи пинҳон мекардагӣ, сирри махфӣ, амали пӯшида, кори пинҳонӣ):

Чун Қайс ишорате чунон кард,

Ўро зи нуҳуфтаниӣ аён кард [Мунт., 287].

Калимаҳое, ки тавассути пасванди **-ӣ** ва **-он/-ён** сохта шудаанд: **Аббосиён**
(номи сулола):

Шунидам овоне зи Аббосиён,

Ки нафрин бар он боду аъвони он [Мунт., 287].

Калимаҳое, ки тавассути се пасванд сохта шудаанд: **пеш + ин + и + ён**
(гузаштагон, авлод), ки дар ин чо пасванди **-он//ён** ҳам хусусияти чамъсозӣ ва
ҳам вазифаи чамъбасту умуминамоиро иҷро кардааст:

*Ҳамон бех, ки монанди **пешиниён**,*

Гузorem ояндагонро нишон [Мунт., 314].

Ба ин тариқа, зимни истилоҳи дериватсияи дубора мо ҳолатҳои
калимасозии дида баромадем, ки дар ташаккули исмҳои нав ду пасванд:
асосан, пасванди **-ӣ** ва баъзан пасванди **-он//ён** аз вожаҳои гуногунмаъно,
аксаран, исми маънӣ ва, қисман, исми сулолаву марҳалаҳои ҳаёти одамон
месохтааст.

2.3. Усули пешвандию пасвандии сохта шудани исмҳо

Чи хеле ки қаблан ишора намудем, пешванду пасвандҳо дар сохтани исмҳои нав нақши муҳим доранд. Бо истифода аз ду воситаи калимасоз сохтани калимаҳо, хосса исмҳои нав як манбаи муҳими тақомули лексикаи забони адабӣ ба шумор меравад. Дар ҷараёни калимасозӣ таваччуҳо бештар ба таркиби морфологии калимаҳо равона кардан зарур аст, зеро аффиксҳо ба асос ҳамроҳ шуда маънои онро тағйир медиҳанд ва калимаи нав месозанд. Аммо аффиксҳо дар ҳолатҳои ҷудоғона худашон бевосита унсури маънодори забон буда метавонанд. Аз ин хотир, вазифа ва маънои калимаву аффиксҳо дар ҷараёни таҳлили морфологию сохтори вожаҳо бояд мушаххас карда шаванд. Онҳо на танҳо дар алоҳидагӣ исм, сифат ва ё дигар калимаҳо месозанд, балки дар як қолаби калимасозӣ бо ҳам ҷӯр гардида исмҳои маънӣ низ сохтаанд.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳад, ки дар чунин навъи исмсозӣ бештар се пешванд: **ҳам-, бе-, но-** қаблан аз исму сифатҳо бештар исму сифатҳои нав сохта, бо қабул намудани пасванди **-ӣ** исми маъниро ба вучуд овардаанд. Чунончи: 1) Пешванди **ҳам-** асосан, морфемаи исмсоз буда, тавассути он се калима сохта шудааст: **ҳамҷавор, ҳамриқоб, ҳамроз**, ки ба иловаи унсури **-ӣ** лексемаҳои **ҳамҷаворӣ, ҳамриқобӣ, ҳамрозӣ** ба вучуд омадааст. Мисолҳо: **ҳамҷаворӣ** (наздиқӣ, ҳамсоягӣ):

Бошад, ки ба юмни ҳамҷаворӣ,

3- ин хок ту низ сар барорӣ [Мунт., 196].

2) Пешванди **бе-** унсури фаъоли калимасозии сифат маҳсуб меёбад, ки қаблан аз исм сифат ва баъдан аз сифат тавассути пасванди **-ӣ** дар осори Шамсиддин Шохин 14 адад исми маънӣ сохтааст: **бевафой, бешармӣ, беқарорӣ, бечашмӣ, беҳушӣ, бенулӣ, бебаҳрагӣ, беривочӣ, бесуботӣ, бекаси, беҳудӣ, беватанӣ, бепардагӣ, беҳосилӣ** ва ғайра. Мисолҳо: **бевафой** (суспаймой, нопойдорӣ дар аҳду паймон):

Ибрат аз ин зиёда чӣ хоҳӣ, ки даст шуд,

Дар бевафой аз ҳама хубон –т эътибор [Мунт., 116].

3) Бо пешванди **но-**, ки он ҳам қаблан сифат месозад ва пас аз он бо ҳамроҳ шуданӣ пасванди –й исми маънӣ рӯйи кор меояд:

Нотамомӣ (кори нотамом, кори баанҷомнорасида):

Бигуфт: Эй ба ҳар нотамомӣ тамом,

Ҷигар тофта з-оташи фикри хом [Мунт., 295].

Нотавонӣ (заифӣ, камқувватӣ, очизӣ):

Паҳлуи нотавонӣ бар хоки аҷз дода,

Хоҳад мудом аз бахт дасти дуо кушода [Мунт., 130].

Ба ҳамин минвол, аз баррасии вазъи корбурди калимасозии исм бо пешванду пасвандҳо бармеояд, ки дар сохтани исмҳои маънӣ тавассути пасванди **-ӣ** ва пешванди исмсозии **ҳам-** пешвандҳои сифатсозии **бе-, но-**, ки ҳар дуи онҳо мафҳуми набудани чизеро ифода мекунанд, қолаби маъмули калимасозии исм ба вучуд омадааст.

2.4. Аффиксоидҳои исмсоз

Аффиксоидҳо ё вандгунаҳои калимасози исм аз рӯйи мақомашон дар калимасозӣ ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: 1) префиксоидҳо (пешвандгунаҳо): 2) суффиксоидҳо (пасвандгунаҳо).

2.4.1. Префиксоидҳои исмсоз. Префиксоидҳои исмсоз, аслан, калимаҳои мустақилмаъно мебошанд, ки онҳо бо асос - калимаҳои дигар дар мақоми пешванд ҳамроҳ меоянд. Бештар дар чунин мавқеъ калимаҳои сермаънову серистеъмол, вожаҳои, аслан, тоҷикии мансуб ба фонди асосии луғавӣ қарор мегиранд. Мо дар осори Шамсиддин Шохин ба ду унсури фаъоли луғавӣ: *сар* ва *дил* чун префиксоидӣ пешвангунагиро раво медонем.

Префиксоиди сар. *Сар* дар ФЗТ чун вожаи сермаъно (полисемӣ) маъмул мебошад: «сар» 1) калла, узви биологии инсон ва ҳайвон: 2) сарвар, сардор; 3) оғоз, аввал, ибтидо, асос; 4) болои чизе, рӯйи чизе; 5) нӯги чизе, 6) фикру андеша; қасду ирода; 7) маҷ: майлу рағбат, ишқу муҳаббат; 8) сари – пешоянди номии изофӣ (ФЗТ. 193-194).

Маҳз чунин имконияти луғавию маъноӣ барои чун унсури сермаҳсули калимасоз баромад кардани калимаи «сар» мусоидат намудааст. Дар ғазалиёт, достони «Лайлӣ ва Маҷнун», маснавии нотамоми «Тухфаи дӯстон» ва ғайра тавассути калима - морфема ва ё пешвандгунаи *сар*- сохта шудааст: *сарманзил, сарнавишт, сархат, сарпанча, сармаиқ, сарбоз, сарчашма, саромад, сарзаниш, саранҷом* ва ғайра. Агар ба моҳияти ин калимаҳо назар афканем, дар робита ба маъноӣ асосии калимаи сар калимаҳои сохташуда хусусияти моддӣ ва дар самти маъноӣ маҷозии он исмҳои маънӣ сохтааст. Чунончи, калимаҳои зеринро ба қатори исмҳои моддӣ дохил кардан мумкин аст: *сарманзил, сарпанча, сарбоз, сарчашма* ва ҳоказо; *исмҳои сарнавишт, саромад, сарзаниш, саранҷом* хусусияти абстрактӣ доранд. Калима - морфемаи сар бо вожаҳои *манзил, панча, чашма*, ки исми моддӣ маҳсуб меёбанд, исми нав сохтааст. Чанд мисол:

Сарманзил (манзили асосӣ, иқоматгоҳ):

Раҳ ба сарманзили мақсад натавонд бурдан,

Пойиҳиммат , ки дар ин бодия ланг аст маро [Мунт., 15].

Сарпанча 1) панҷаи даст; 2) чангол; 3)дасти қавӣ; зӯрӣ, пурқувватӣ; 4) одами зӯр, тавоно; 5) маҷ. золим, ситамгар; 6)чангу ҷидол, даст ба гиребон шудан [ФЗТ, 1969, 24]:

Аз бозуи пирӣ, ки ба тадбир тавоност,

Саҳл аст ба сарпанчаи нерӯи ҷавон баҳс [Мунт., 38].

Сарбоз – (фидо ва қурбонкардаи сар, дарегнадорандаи сар: муродифи аскар, чанговар); **сарчаишма** - 1) чашма: чашмаи калон; 2) маҷ.: ҷои пайдоиши чизе: манбаъ, маъхаз) [ФЗТ, 1969, 213].

Гар зи мо камбағалон он бути сарбоз гурехт,

Рӯзи машқи таҳи гулдаста саломат бошад [Мунт., 46].

Зухуроти исмҳои абстракт сохтан бо префиксоиди **сар-** низ маҳсулнокии зиёд дорад:

Сарнавишт (тақдир, қисмат; насиб, толеъ):

Дар нома чиҳо намудаи дарҷ,

Бас сарзанише, ки кардаӣ харҷ [Мунт., 259].

Саранҷом - 1) охир, поён; охири кор, оқибат: дар охир, охируламр): Шоҳин ин вожаро ба маънои «охир, поён» истифода бурдааст:

Саранҷоми ҳастӣ ҳамон нестист,

Бақо дар карон дар миён нестист [Мунт., 314].

Дар мавриди дигар дар маснавии «Тухфаи дӯстон» вожаи **саранҷом** барои ифодаи мафҳуми «оқибат» ба кор рафтааст:

Сараш бар висода ҳаме наст шуд,

Саранҷом кори ман аз даст шуд [Мунт., 296].

Дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» вожаи **сар** ба асоси замони гузаштаи феъли «омадан» ҳамроҳ омада мафҳуми нави исми шахс офаридааст:

Саромад (болотар аз дигарон; мумтоз, сардафтар, забардаст):

Баргӯ зи манаиш: -эй саромад,

Бархез, ки бахт ба дар омад [Мунт., 296].

Префиксоиди **сар-** бо вожаи заниш, ки асоси он асоси замони ҳозираи феъл мебошад, васл гардида, исми амали **сарзаниш** сохтааст.

Сарзаниш - 1) ба маънои аслӣ: хостан, хамидан; 2) ба маънои маҷозӣ: накӯхиш, коҳиш, таъна, маломат):

Дар нома чиҳо намудай дарч,

Басе сарзанише намудай харч [Мунт., 259].

Сармаиқ (намунае, ки муаллим ба шогирд медиҳад, то аз рӯйи он хатнависӣ омӯзад). Шоҳин мафҳуми **сармаиқро** ба маънои маҷозӣ: **сармаиқи чунун** – шогирдии мактаби ишқ):

Гирди моҳат, ки хати голиягун мегардад,

Бар мани дилшуда сармаиқи чунун мегардад [Мунт., 42].

Префиксоиди дил. Вожаи **дил** ҳам амсоли унсури луғавии сар калимаи мустақилмаъноӣ сермаъно маҳсуб меёбад. Ба воситаи ин пешвандгуна калимаҳои зерин дар осори Шоҳин сохта шудааст: **дилбар, дилнавоз, дилдор,** субстантҳои **дилафгор, дилхоҳ, дилбанд** сохта шудааст. Вожаи **дилбар** чун қаҳрамони лирикӣ нисбат ба дигар вожаҳои ҳамқолаб хеле зиёд истеъмол шудааст:

Дилбар 1) дилкаш, дилфиреб: хушрӯ, зебо, раъно: 2) маҳбуба, ёр) [ФЗТ, 1969, 374] – исми шахс:

Ваъдаи ҷӯрагӣ, эй дилбарӣ покизагуҳар,

Одамизода қаҳат зад, ки ба сарбоз кунӣ [Мунт., 102].

Дилхоҳ 1) писандида, мақбулу марғуб, мувофиқи таъби дил; 2) маҷ.: хоҳиши дил, матлуб) – ин вожа низ аслан сифат буда, дар матн ба категорияҳои исм соҳиб шуда, ба исм гузашта мафҳуми шахсро пайдо кардааст:

Бувад ҳолати наҷъ ҳангоми нанг,

Ки дилхоҳи ранҷур н-ояд ба чанг [Мунт., 298].

Ба ин тарик, дар осори Шоҳин теъдоди калимаҳои мустақилмаъноӣ хусусияти пешвандгунагӣ (префиксоидӣ) пайдонамуда чандон зиёд набудааст. Дар ин чода сермаҳсул будани вожаҳои **сар** ва **дил** чунин унсури фаъоли калимасозии исм ба мушоҳида расид.

2.4.2. Суффиксоидҳои исмсоз. Дар осори Шохин калимаҳои мустақилмаъно, ки вазифаи пасвандгунаро иҷро кардаанд, низ кам нестанд. Ба ин гурӯҳ унсурҳои калимасоз морфемаҳои **-хона, -дон, -дор, -обод** ва ғайраро шомил намудан мумкин аст, ки тавассути онҳо калимаҳои зерин сохта шудааст: **майхона, гурбатхона, девхона, сухандон, кордон, дӯстдор, дилдор, Шеробод, анбаробод** ва ғайра.

Суффиксоиди **хона** 1) маскан, утоқ, истиқоматгоҳ; 2) хавлӣ, иморат, бино; 3) ҷои муҳраҳои нард дар тахта) дар забони адабии ҳозираи тоҷик серистеъмол ва серистифода мебошад: **меҳмонхона, ҳезумхона, оишхона, корхона, гурбатхона, девхона** сохта шудааст.

Майхона майкада, хонаи шаробфурӯшӣ, шаробхона:

Бе туам ҷои иқомат гӯшаи майхона аст,

Кору борам дар ҳавоят гиряи мастона аст [Мунт., 32].

Дар мисолҳои боло калимаи **майхона** ҳамчун истилоҳи аҳли тасаввуф бо баъзе амалҳои намоёндагони дин муқобил гузошта шудааст.

Гурбатхона ғарибӣ, мусофирӣ, маҷозан, ғамхона:

Сари таширфи гурбатхонаи мо дорад, эй риндон,

Кунун май дар сабӯ бояд намуд, оташ ба гулхан ҳам [Мунт., 86].

Девхона маъвои девон: маҷозан: ҷои зисти одамони зишт. Муродифҳои морфологии ин вожаро Низомӣ дар шакли **девкада** истеъмол кардааст:

Пешам омад ҳазор девкада,

Дар яке садҳазор деу дода [Мунт., 361].

Амир Хусрави Деҳлавӣ гунаи дигари морфологии **девхона - девкадаро** дар шакли **девгоҳ** дар ашъораш ба қор бурдааст:

Ростравӣ пеша кун ҳамчу шиҳоби сипеҳр,

Бу ки аз ин девгоҳ ҷон ба саломат барӣ [Мунт., 361].

Дар ашъори Ҳотифӣ ва Соиби Табрзӣ гунаи дигар **девлоҳ** ба қайд гирифта шуд:

Зи бас кӯшта к-афтод дар девлоҳ,

Шуд рӯзи зогу каргас фароҳ [Мунт., 361].

Девлохест ҷаҳон дар назари ваҳшати ман,

*То маро раҳ ба **парихонаи** узлат доданд [ФЗТ, 1969, 361].*

Шамсиддин Шоҳин калимаи исми маънои мустақили луғавӣ доштаро ҳамчун пасванд ба сифати муродифи вожаи **хона** дар мақоми пасвандҳои маконсози **-када, -гоҳ, -лох** истифода бурдааст:

*Ин турфа, ки **девхонаи** гӯр,*

К-афсуни парӣ туро рабудаст [Мунт., 160].

Суффиксоиди -дор. Вожаи **-дор** аслан, асоси замони ҳозираи феъл мебошад, он дар забони адабии ҳозира дор сохтани исмҳои зиёд нақш дорад: **китобдор, пойдор, амлоқдор, сардор, навбатдор** ва асоси инҳо далел шуда метавонад, ки ин морфема суффиксоид номида шавад. Бо ин пасвандгуна дар осори Шоҳин мо сохта шудани исмҳои **дилдор, дӯстдор, қарздор** ва ғайраро мушоҳида намудем:

Намунае аз марсияи Шоҳин: **дӯстдор** (дӯстдоранда, муҳиб, ошиқ):

*Рафтанд **дӯстдорон** бар хоку мо бимондем,*

Бар хоки он азизон монанд лавҳи турбат [Мунт., 130].

Суффиксоиди -обод. Дар забони адабӣ **-обод** ҳамчун вожаи мустақилмаъно се маъно дорад: 1) ободон, маъмур; муқобили хароб; 2) хуб, хуш, хуррам, бегазанд, солим).

Шоҳин аз ин пасвандгуна як маротиба дар мавриди истифодаи исми хоси номи маҳал: **Шеробод** ва дафои дигар дар мавриди нишон додани маъвои хуш; анбӯҳи бӯйи хуши анбар зимни корбурди калимаи **анбаробод** кор гирифтааст:

Шеробод - номи маҳал дар вилояти Бухоро:

К-ин гусса зи ман фузунтар афтод,

*Бар волии мулки **Шеробод** [Мунт., 161].*

Анбаробод асоси ин номвожа анбар мафҳуми «моддаи хушбӯй»-ро ифода мекунад. Азбаски чузъҳои **анбар** ва **обод** ҳар ду мафҳуми мусбатро ифода мекунад, дар якҷоягӣ барои нишон додан фаровонӣ ва анбӯҳи бӯйи хуш, амсоли атр ба кор рафтааст:

Маҷнун, ки чун нур нома бикшод,

Чун уди шамома анбаробод [Мунт., 223].

Қайд кардан ҷоиз аст, ки раванди хусусияти пасвандӣ касб намудани калимаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик зухуроти рӯ ба афзоиш маҳсуб меёбад. Дар осори манзуми адабиёти классикӣ имкониятҳои чун пешвандгунаю пасвандгуна истифода шудани вожаҳои мустақилмаъно нисбатан маҳдуд ва дар забони осори мансур чун С. Айнӣ, Ҷ. Иқромӣ, С. Улуғзода, Ф. Муҳаммадиев ва дигарон хеле фаровон мушоҳида карда мешавад. Масалан, муҳаққиқи забони осори С. Айнӣ С. Низомова ба қатори аффиксоидҳо шомил гардидани морфемаҳои зиёдеро, монанди *хуш-, пур-, сер-, ранг-, дил-, -омез, -шинос, -соз, -боз* ва мисли инҳоро дар осори мансур ва публицистикаи С. Айнӣ ҷамъоварӣ ва таҳқиқ кардааст [Низомова, 2021, 218-271].

2.5. Нақши калимасозии

морфологӣ-синтаксисӣ (конверсия) дар калимасозии исм

Ҳадафи ҳама гуна роҳу усулҳои калимасозӣ ганӣ гардонидани таркиби луғавии забони адабӣ маҳсуб меёбад. Забоншиносон роҳи калимасозии морфологӣ-синтаксисиро моҳиятан бо истилоҳи «конверсия» (лот. *Conversion* – тағйирёбӣ, табдилёбӣ) баробар дониста, ба он чунин таърифро муносиб донистанд: «Бидуни тағйироти фонетикию морфологӣ аз як ҳиссаи нутқ ба ҳиссаи дигари нутқ гузаштани калима дар назар дошта мешавад» [Бобомуродов, Мухторов, 2016, 183].

Масъалаи ба кадом ҳиссаи нутқ тааллуқ доштани вожаҳо ба маъноӣ луғавӣ, аломатҳои морфологӣ ва вазифаҳои калима дар таркиби унсурҳои асосии наҳв – ибора ва ҷумла вобастагии зич дорад. Муҳаққиқон конверсияро як воситаи калимасозӣ қаламдод кардаанд ва дар бобати ҳалли масъалаҳои марбут ба конверсия аз истилоҳоту ибороти гуногун кор гирифтаанд: «Ба ҳиссаи дигари нутқ гузаштани калимаҳо», «калимасозии лексикӣ-грамматикӣ», «субстантиватсия ё табодул ва ивазшавии вазифаи калима», «транспозитсия» ва ғайра. Чунин тарзи номгузорӣ бештар дар забоншиносии рус мушоҳида мешавад. Забоншиносон М. Д. Степанова (1953), В. В. Виноградов, В. В. Лопатин (1957), Лукин ва дигарон роҷеъ ба хусусиятҳои ин навъи калимасозӣ изҳори андеша намуда, онро як шакли мушобеҳ ба калимаҳои омонимӣ арзёбӣ кардаанд.

Аз забоншиносони тоҷик ҷиҳати ҳалли масъалаи конверсия, хусусан як навъи хеле паҳншудаи он субстантиватсия Ш. Рустамов (1972, 1981) мулоҳиза ронда, таъкид кардааст, ки «роҳи морфологию синтаксисии калимасозӣ маҳсули аз як ҳиссаи нутқ ба дигараш гузаштани калимаҳо мебошад» [Рустамов, 1981, 95-96].

Зимни ҳодисаи забонии конверсия танҳо падидаи аз як ҳиссаи нутқ ба ҳиссаи дигари нутқ гузаштани калимаро фаҳмидан кам аст, зеро тавассути ин роҳи маҳсули калимасозӣ муносибати маъноӣ пайдо намудани категорияҳои ду

шоҳаи асосии грамматика – морфология ва синтаксис ба вуқӯ меояд. Яъне, калима аз ҷиҳати таркиби овозӣ тағйир ёфта, ба худ маъноӣ иловагӣ пайдо намуда, маъноӣ нави он ба талаботи категорияи дигар ҳиссаҳои нутқ созгор меафтад.

Ба таври муфассал аз ҷониби муҳаққиқ А. Ҳасанов роҷеъ ба роҳи калимасозии морфологӣ-синтаксисӣ дар «Ҳудуд-ул-олам (1986) таҳқиқ шуда бошад, як паҳлуӣ масъалаи конверсия – субстантиватсияро дар забони адабии ҳозираи тоҷик Ш. Муҳаммадиев (2009) таҳқиқ намудааст.

2.5.1. Субстантиватсияи калимаҳои сода. Дар осори Шамсиддин Шохин бо намунаҳои зиёди калимаҳои субстантиватсияшуда дучор омадан мумкин аст. Масалан, калимаҳои зиёде дар қолабҳои гуногуни морфологӣ аз сифат, сифати феълӣ ба исм гузаштаанд. Пӯшида нест, ки дар шакли луғавии калима воқеъ шудан, дар қолаби асоси калимасоз дар назар дошта мешавад, ки дар морфология чунин калимаҳоро сода арзёбӣ намудаанд. Калимаҳои содае, ки аслан ба гурӯҳи лексикӣ грамматикӣ сифат мансуб мебошанд, дар матн ба парадигмаҳои исм соҳиб шуда, мафҳуми шайъ (предметӣ) пайдо намудаанд. Маъноӣ ашро ифода кардан, аслан, ба исм хос мебошад. Дар адабиёти илмӣ ва фарҳангномаҳои забоншиносӣ истилоҳи «субстантиватсия»-ро чунин тавзеҳ доданд: «Исмшавии ҳиссаҳои дигари нутқ. Дар забони тоҷикӣ бештар сифат ва сифати феълӣ ба исм мегузаранд» [Бобомуродов, Мухторов, 2016, 302].

Дар осори Шохин мо бо 30 ҳолати ба исм гузаштани калимаҳои содаро мушоҳида намудем, ки ин шумора, асосан, фарогири зухуроти ба исм гузаштани сифат маҳсуб меёбад. Калимаҳои сифатӣ зимни гузариш вазифаҳои қаблӣ худро аз даст медиҳанд ва ба парадигмаҳои нав соҳиб мешаванд. Масалан, мафҳуми исмӣ пайдо карда, пасванди ҷамъбандии **-он// -гон, -ҳо** қабул кардан; ба категорияи номуайяни исм бо гирифтани артикли номуайянии **-е** соҳиб шудан; бо ҷонишинҳои ишоратӣ, пешояндҳои содаи асли ва номи таркибии изофӣ ҳамроҳ омадан; пас аз худ пасоянд гирифтани ва амсоли инҳо, ки аломату нишонаҳои махсуси исм мебошанд. Чунин вазро амиқтар мавриди таҳлил қарор медиҳем:

1) Калимаҳои субстантивӣ ба ягон аломати морфологӣ дар шакли луғавӣ мафҳуми исмӣ пайдо кардаанд: **рақиб, шал, дӯст, оқил, ҷавон, ланг** ва ғайра. Мисолҳо: **рақиб** (душман, ҳариф; яке аз ду нафаре, ки барои ба даст овардани нуфуз мубориза мебаранд) вожаи серистеъмол буда, бо парадигмаҳои зиёди исм ба кор рафтааст:

Рақиб агарчи туро нағз дид, даст мадеҳ,

Ҳаромияст, мабодо, ки кори ганда кунад [Мунт., 2016, 51].

Ё ин ки:

Ту ҳамчу руҳ маро дар бар омадӣ, лекин,

Рақиб мерасад аз пай чу қобизи арвоҳ [Мунт., 2016, 39].

Ланг - касе, ки як пояш айб дошта, дар гаштан ҳар ду пояш баробар ҳаракат намекунад):

Бихандид лангу ба тиббат бигуфт:

Маро кӯрии давлат омад шигифт [Мунт., 2016, 288].

2. Нишонаи дуҷуми ба исм гузаштани сифатҳо қабул кардани пасвандҳои ҷамъсози **-он// -ён, -ҳо** мебошад. Бо чунин аломати морфологӣ субстантивҳои сифатии зерин дар матни асари Шохин истифода шудаанд: **накуён, хубон, бузургон, заифон, покон, чолокон** ва ғайра. Ин қабил субстантивҳо ҳислату хусусияти предметро ба ҷойи ҳуди предмет, ё ин ки ҳамчун предмет ифода кардаанд.

Накуён - одамони нек; киноя аз маҳбуба, ҳамдам:

Моро, ки ишқи накуён накутарин амал аст,

Хушам, к-аз ин амали нек номи ман масал аст [Мунт., 2016, 25].

Хубон - одамони хуб, нек; киноя аз маъшуқа: зеборух:

Хубон агар ба теги ситам кардаанд қасд,

Шохин, ту ҳам бикӯш, ки тири дуот чист? [Мунт., 2016, 33].

3) Аломати сеҷуми шинохтани субстантивҳо – сифатҳои ба исм гузашта дар он аст, ки онҳо пеш аз худашон пешояндҳои гуногунсохтор қабул мекунанд: **зи рақиб, зи бегона, аз бузургон, аз рақибон** ва ғайра. Пешоянд

гирифтани чунин калимаҳо дар таркиби ҷумла пурқунандаи бавосита сохтани он мебошад:

*Ҳазор кори хато сар занад **зи рақиб**,*

Ягон-ягон ба ман он нобакор мешиканад [Мунт., 2016, 51].

*Аз **рақибони** ту дар чанги бало афтодаам,*

Ё Раб, ин тираниҳодон ба боло чанг заданд [Мунт., 2016, 55].

4) Сифатҳои исмшуда қабл аз худ ҷонишинҳои ишоратии **ин, он** қабул кардааст, ки дар мақоми исм баромад карданашон боз ҳам равшантар мегардад: **он шӯхро, ин азизон, он азизон, он пиру ачуза** ва ғайра. Чанд мисол:

Ишора ба маъшуқаи дур:

*Бо забони чарб ҳар к-ӯ нарм кард **он шӯхро**,*

Метавон гуфтанд, ки ҳарфаи аз дили оҳан гузашт [Мунт., 2016, 35].

Ишора ба шахси бузурги дар масофаи наздик қарордошта:

Нест осон ишқи Юсуф талъатон, ҳушёр бош,

*Карда доғи **ин азизон** чашими пайгамбар сафед [Мунт., 2016, 306].*

5) Категорияи номуайянии исмро, ки бо гирифтани артикли **-е** сурат мегирад, қабул кардааст: **чавоне, азизе**:

Ба кафши ҷустуҷӯ дӯшина шаб наълу патак кардам,

*Ба сад ҷо гаштам аз ҷое **чавонеро** дарак кардам [Мунт., 2016, 76].*

Азизе маро гуфт сирре нуҳуфт,

В- аз он сир маро буд доим шигифт [Мунт., 2016, 293].

Қаландаре (ким- кадом қаландар (дарвеш)):

Намехарад ба яке мӯ ҳукумати Кашир,

Қаландаре, ки ӯ аз шои дарида жанда кунад [Мунт., 2016, 52].

б) Нишонаи дигари фарқгузор, ки зухуроти ба исм гузаштани сифат ва дигар ҳиссаҳои нутқро таъмин менамояд, бо нидои мурочиати **эй** якҷоя омадани сифатҳои субстантивӣ мебошад. Нидоҳо, асосан, ба шахс, ашё ва ҳодисаҳои мушаххас нигаронида мешаванд. Дар осори Шохин мо аз ду навъи нидо: 1) анъанавӣ; 2) классикӣ рӯ ба рӯ омадем. Масалан, бо шакли анъанавӣ бо истифода аз нидои мурочиат **-эй** ҳолатҳои зерин ба қайд гирифта шуд: **эй шӯх,**

эй гофил, эй нозанин, эй рақиб, эй ринд, эй ҳарифон, эй лода, эй сода, эй маҳрамон ва ғайра. Нидо ба сифатҳои исмшуда мафҳуми мурочиатро ифода намуда, дар ҷумла вазифаи мухотабро иҷро мекунад. Дар забони тоҷикӣ «эй» аз рӯи маъно ва вазифа ба гурӯҳи «нидоҳои давлату мурочиат ва водор кардан» дохил мешавад [ГЗАҲТ, 1985, 343]. Чанд мисол:

Эй гофил - калимаи арабӣ, сифати асли; мурочиат ба ашхоси беҳабару дар ғафлат буда:

Гуфтамаш: -Дарди ту дармоне, надорад, чун кунам?

Гуфт: -Эй гофил, надонӣ? Дарди ман дармони туст [Мунт., 2016, 23].

Эй шӯх - сифати асли; 1) зиндатабиат, беқарор, бебок, чолок; 2) танноз, фаттон, ишвагар):

Гуфт: -мушкилтар зи ҷон кандан чӣ бошад дар ҷаҳон,

Гуфтамаш: -эй шӯх, ҳалли уқдаи тунбони туст [Мунт., 2016, 23].

Эй рақиб - арабӣ: ҳариф; яке аз он ду нафаре, ки дар сабқат барои ба даст овардан чизе мубориза мебарад; ошиқоне, ки барои ба даст овардани дили маъшуқа талош меварзанд:

Эй рақиб, аз бепули дар пеши он ваҳший гизол,

Ҳиҷлате дорам, ки на уштур, на ёбу мекашад [Мунт., 2016, 45].

Эй ринд - зирак, хушёр, озодфикр; бебок, бепарво нисбат ба аҳкоми шарият; айёш, ишратӣ, майхӯр:

Эй ринд, агар зи бода кунад манъ муҳтасиб,

Ҳаргиз макун, ки тири мугон оқ мекунад [Мунт., 2016, 54].

Эйҳариф - арабӣ: ҳамкор, ҳамкасб, ҳампеша; ёр, ҳамсуҳбат, ҳамнишин; рақиб, тарафи муқобил дар ҷанг ё сабқат ва ё бозӣ:

Эй ҳарифон, вақти гул дар бӯстон маҷлис кунед,

Лоларӯе иттифоқ афтад, ба худ мунис кунед [Мунт., 2016, 61].

Эй лода - беақл, аҳмақ, аблаҳ; содалавҳ, гӯл:

Гуфтам: -эй лода, мадав бар лаби ҳар бом ҳамчу моҳ,

Ки мабодо шавад номи накӯ шуҳра ба бад [Мунт., 2016, 136].

Эй сода - пок, тоза; холис, пок, соф; нодон, гӯл:

Гуфт: -Эй сода, бирав, бешам аз ин қисса махон,

Абас аз таъна макаиш бар сари ман теги забон [Мунт., 2016, 136].

Шакли классикии ифодаи мурочиат корбурди «алифи мунодо» мебошад, ки он ба нидои амру водоркунии «эй» муродиф мебошад: **санамо- эй санам**. Бо мақсади чолибу таъсирбахш баромадани сухани Шоҳин алифи мунодиро дар ҷумлаи чидаъзои гуногунсохтор моҳирона истифода бурдааст:

Санамо, лоларухо, сарвақодо, симбаро,

Ба нигоҳе накунӣ хотири мо шод чаро? [Мунт., 2016, 17].

Такрори алиф дар охири калимаҳо ҳусни мурочиатро афзудааст, агарчӣ «алифи мунодо» бо нидои «эй» ҳаммаъно бошад ҳам, аммо дар шеър иваз намудани онҳо бо якдигар на танҳо боиси коҳишёбии вазн, балки сабаби дурушту дилхарош гардидани оҳанги матн низ мешавад.

7) Нишонаи дигари тафовутгузор, ки зухуроти гузариши сифатҳои аслиро ба исм собит менамоянд, қобилияти иборасозӣ ва дар мақоми муайяншаванда баромад кардани субстантивҳои сода мебошад. Ин қабил вожагон ҳамчун предмет дар алоқаи тобеи изофӣ ба худ муайянкунанда қабул кардаанд. Чунончи: ***шӯҳи шарархӯ, маҳрамони ғамхор, шӯҳи хушкафал, пири шикастапушт, пири деринасол, пири доно*** ва ғайра. Чанд мисол:

шӯҳи шарархӯ;

З-он шӯҳи шарархӯ, ки касе ном надорад,

К-ӯ сухтае, то тамаи хом надорад [Мунт., 2016, 42].

Шӯҳи хушкафал:

Туй, ки коми ман, эй шӯҳи хушкафал,

Муроди хотири уишоқи камбағал надихӣ [Мунт., 2016, 107].

Пири шикастапушт:

В-он пири шикастапушт аз пушт,

Омад зи шигифтбар лаб ангушт [Мунт., 2016, 187].

2.5.2. Субстантиватсияи калимаҳои сохта. Вожасозии конверсионӣ ва транспозитсиониро баъзе муҳаққиқон калимасозии беаффикс низ номидаанд. Бояд зикр кард, ки зимни гузариш ба исм калимаҳои сохта дар ҳамон қолаби

калимасозии пасвандию пешвандияшон дар шакли яклухт ба мафҳуми шайъӣ (предметӣ) соҳиб мешаванд. Аффиксҳои калимасоз доир ба масъалаи субстантиватсияшавӣ ягон нақш намебозанд. Масалан, вожаи решагии **вафо** исм аст, бо гирифтани пешванди **бе-** аз он сифат сохта шудааст. Зимни субстантиватсия шудани калимаи **бевафо** дар қолаби вожаи сохта ва дар матн ба ҷойи исм корбаст мешавад.

Таркиби «Эй бевафо» дар матнҳои манзум мурочиати қаҳрамони лирикиро ба маъшуқа, ёр, маҳбуба, ки хислатҳои «дар қавлу қарор устувор набудан» ба ӯ хос мебошад, дар ашъори Шохин ҳамин гуна садо додааст:

Гуфтӣ: «Кунам видоъ!» – зи ман ҷон видоъ кард,

Эй бевафо, маёр дигар ба забон видоъ [Мунт., 2016, 69].

Чун анъана субстантивҳои сохтаре вобаста ба таркиби морфологӣ ба гурӯҳҳои сифатҳои пешванддор ва сифатҳои пасванддор тасниф менамоем: **бевафо** (беаҳд), **бемурувват** (ночавонмард, лаим ва пастҳиммат; сифлатабиат, бадсират); **бехабар** (ноогоҳ; нобакор; ба қор наарзанда, бефоида, беҳосил, беҳуда; нокас, бадқирдор, бадамал; **беғуноҳ** (боайб, чурмнок, бадқор, гунаҳқор), бегабон - қасе, ки забон надорад, мол, гунг; хомӯш, соқит; маҷозан: ҳайвон (ФЗТ, 170). **Носипос** (қўрнамак, ношукр, ҳақношинос), **носоз** (номувофик, нобоб, нолоиқ, бадбахт, бетолё), **нокас** (фурӯмоя, разил, номард, нолоиқ, паст), **нопок** (олуда, чиркин; маҷозан: бадахлоқ, бадқор), **нодон** (ҷоҳил, гумроҳ; аҳмақ, аблаҳ), **ноком** (бебахра, номурод, бенасиб) ва ғайра.

Чун намунаҳои қаблан баррасишуда сифатҳои сохта низ ба парадигмаҳои исм соҳиб шуда, дар шакли ҷамъ воқеъ мешаванд, артикли номуайяний, бандаки изофӣ, пасоянди -ро қабул мекунанд; қабл аз худашон ҷонишинҳои ишоратӣ, пешояндҳои содаи асли ва нидои мурочиат қабул мекунанд. Чанд намуна:

Бо нидои амру воридкунӣ:

Аз мо ба дигарон сари меҳру вафот чист?

Эй бемурувват, ин ҳам ҷавру ҷафот чист? [Мунт., 2016, 32].

Бо ҷонишини ишоратӣ:

Пур мадеҳ коми рақиб аз лаъли худ, к -он носипос,

Чун намакпарварда шуд, қасди намакдон мекунад [Мунт., 2016, 53].

Субстантивҳои сифатии сохта бо пасвандҳо. Пасвандҳо дар сохтани сифатҳо нақши муҳим доранд. Дар осори Шохин субстантивҳои сифатии сохта бо пешванд чандон зиёд нест. Чи тавре ки дидем, танҳо тавассути ду пешванд; *бе-, но-* қаблан сифат сохта шудааст, ки он баъдан бо гирифтани парадигмаҳои исм субстантиватсия шудаанд. Аммо теъдоди сифатҳои сохта бо пасванд нисбатан зиёдтар мебошад: *ҳиллагар, зоратгар, маҳваш, кинавар, замнок, доно, пешина, хунарманд, девона, хокӣ, аҷамӣ* ва ғайра. Мисолҳо: хиллагар (фиребгар, маккор) –аломати шахс, хислати одамӣ ба ҷойи худӣ шахс корбаст шудааст:

Толибе нест, ки *он хиллагар* аз ваъдаи хом,

Бӯсае дода ба пайрангу шатал ноз накард [Мунт., 2016, 45].

Маҳваш – тавассути пасванди *-ваш* аз исм сифат сохта шудааст, ки он ба асоси калимасоз маънои «шабоҳат доштан», монанд буданро бахшидааст. Аломату хусусияти ашё (шахс) ҷойи худӣ ашё (шахс) ба кор рафтааст. Ҷонишини ишоратии «он» қабл аз калимаи мазкур омада, мафҳуми номӣ пайдо кардани онро тасдиқ менамояд;

Шудам гоҳ садқаву гоҳе балогардони он маҳваш,

Тақал ҳар кӯчароҳе, дошт, бо ӯ як ба як кардам [Мунт., 2016, 76].

Кинавар – кинаҷӯй, соҳибкина, боадоват, душман:

Ҷо равам, ки гардун боло сар набошад,

То захмҳо ба ҷонам з-он кинавар набошад [Мунт., 2016, 124].

Оқила –муаннаси оқил; соҳибхирад, доно:

Эй оқила, ин чи ҳарзачӯист,

Ханҷархариву чигарфурӯшист [Мунт., 2016, 229].

Девона - аз ақлу хуш бегона, одами хулқу атвораш ғайри муътадил; оворагард). Ин вожа аслан аз асоси **дев** ва пасванди **-она** сохта шудааст ва мафҳуми сифатӣ дорад:

Ба чашми хирадгарчи з-ӯ нур буд,

Ба махдуми девона машҳур буд [Мунт., 2016, 294].

Дар мақоми исм қарор гирифтани сифатҳоро ба мисолҳои поён исбот кардан кулайтар аст:

Нодон – сифат; марди нодон:

Ки нафрин ба он марди нодон бувад,

Ки бадхоҳи як тан аз ишон бувад [Мунт., 2016, 281].

Исмҳо дар вазифаи пуркунандаи бевосита меоянд. Субстантивҳо низ дар ҳамин мақом омада метавонанд: **хунармандро**:

Надонанд қадри хунармандро,

Чу сафродамон лаззати қандро [Мунт., 2016, 290].

Намунаҳо дар фавқ баррасишуда, асосан, ба гурӯҳи сифатҳои аслии ба исм гузашта мансуб мебошанд.

Субстантиватсияи бо пасванди -манд. Пасванди **-манд** низ таърихи хеле қадима дошта, он муносибати аломатро бо одамон ифода менамояд. Ин пасванд дар забони тоҷикӣ бештар дар сохтани исмҳои шахс, исмҳои маънӣ ва сифатҳои аслии иштирок дорад. Аз рӯйи маъно ва табиату моҳият худ вожаҳои бо пасванди **-манд** сохташуда хусусияти духӯра дошта, асосан сифат мебошад. Зимни рӯ ба рӯ омадан ба зухуроти субстантиватсия (транспозитсия) калимаҳои бо пасванди мазкур сохташуда ба парадигмаҳои исм соҳиб мешаванд, яъне категорияҳои чамъ, номуайяни қабул мекунанд; бо пешояндҳо, бо ҷонишинҳои ишоратӣ, бо пешояндҳои содаи аслии ва пас аз худ пасоянд қабул мекунанд. Масалан, дар калимаи **хирадманд** пасванди **-манд** аз исми абстракт сифати аслии **хирадмандро** сохтааст, ки он дар таркиби ибораи изофӣ дар мақоми муайянкунанда қарор гирифтааст:

Он пири суханвари хирадманд,

Омехт чунин ба коми ӯ қанд [Мунт., 2016, 229].

Вожаи пир аслан сифати субстантиватсияшуда мебошад, ки ба худ дар таркиби ибораи синтаксисӣ чун муайяншаванда, якбора ду муайянкунанда қабул кардааст: **пири суханвари хирадманд**, вале дар матни дигар ин калима бевосита дар мақоми исм қарор гирифтааст. Чунончи:

Маҷнун зи ҳадиси он хирадманд,

Шуд тунд чу селу банд барканд [Мунт., 2016, 254].

Вожаи **хирадманд** дар матн дар мақоми исм баромад намуда, ба худ сифат қабул намудааст:

Бубин к-он хирадманди ҳозирҷавоб,

Чӣ сон дод бо ӯ ҷавоби савоб [Мунт., 2016, 281].

Сифатҳои субстантиватсияшуда пасоянди -ро қабул карда, дар вазифаи пуркунандаи бевосита омада, ба саволи «киро?» ҷавоб шудаанд. Масалан: **хунарманд, соҳибхунар:**

Надонанд қадри хунармандро,

Чу сафродамон лаззати қандро [Мунт., 2016, 290].

Аломатҳои сифатӣ дар вожаи **дардманд** бештар равшану возеҳ ба назар расад ҳам, зимни гузариш ба исм он хусусияти предметӣ касб мекунад:

Шифо бичӯй ба роҳи талаб зи талхии сабр,

Ки сабри талх басо дармандро доруст [Мунт., 2016, 110].

Бо пасванди **-манд** ҳамагӣ се ҳолати калимасозӣ дар осори Шоҳин ба чашм расид, ки он қаблан аз исмҳои маънӣ сифатҳои асли сохта, дар калимаҳои **хирадманд, хунарманд, дардманд** дар заминаи ҳодисаи транспозитсия (субстантиватсия) ба исм гузаштаанд.

Зухуроти субстантиватсия шудани сифатҳои нисбӣ дар осори Шоҳин чандон зиёд нест. Ба гурӯҳи ин вожаҳо сифатҳои нисбии амсоли **ачамӣ, хокӣ** шомил шуда метавонанд. Дар мисоли зерин сифати нисбӣ дар мақоми исм омадааст ва қабл аз он пешоянди **аз** омадааст: **аз ачамӣ** (аз кӣ?) (мансуб ба мардуми ғайри араб; қавмҳои форсу тоҷикзабон):

Ман аз ачамӣ шиква надорам, ки ба хубӣ,

Ғоратгари ҷону дилам он турки араб шуд [Мунт., 2016, 47].

Хокӣ – сифати нисбии мансуб ба хок; мутааллиқ ба замон; маҷозан: одам дар назар аст:

Манам тухфаи коин аз осмон,

Фиристода бар хокиён армуғон [Мунт., 2016, 304].

Субстантиватсияи масдар. Дар баробари сифатҳои аслии ва нисбӣ, ҳолатҳои субстантиватсия шудани масдар ва сифати феълӣ ҳам дар осори Шохин ба мушоҳида мерасад. «Масдар шакли ибтидоии феъл буда, номи амал ва ҳолатро чун протсесс мефаҳмонад. Масдар бо аломатҳои грамматикӣ ва хусусиятҳои лексикӣ худ дорои аломатҳои феъл ва исм мебошад. Маълум аст, ки баъзе аз исмҳо низ маънои амалро мефаҳмонад (*кӯшиш, омӯзиш*), бо вучуди ин дар байни исм ва феъл фарқи ҷиддӣ мавҷуд аст: агар дар феъл амал ҳамчун протсесс ифода шавад, дар исми амал маънои предметӣ мегирад» [ГЗАҲТ, 1985, 237]. Чунин ҳамоҳангиро дар байни масдару исмҳо зимни зухуроти гузариш ва ё субстантиватсияшавӣ бармало мушоҳида кардан мумкин аст. Чунончи, дар намунаҳои зер масдарҳо мисли исм бандаки изофӣ гирифта, пасванди чамъбандӣ қабул кардааст:

Масдар бандаки изофӣ гирифтааст:

Ҳирси Шохин ба висолат сабаби ҳирмон шуд,

Хӯрдани бода зи ҳад беш, бале, орад қай [Мунт., 2016, 106].

Субстантиватсияи сифати феълӣ. Сифати феълӣ аз асосҳои феълӣ тавассути пасвандҳои **-а, -анда** сохта мешавад. Азбаски дар таркиби ибора ин қабил калимаҳо дар мақоми муайянкунанда меоянд, аз як ҷиҳат онҳо вазифаи сифатро низ иҷро мекунанд. Аз ин рӯ, чунин падида суръати ба исм гузаштани сифати феълӣро амсоли сифатҳои аслию нисбӣ метезонад. Маънои луғавии калима ҳамчун сифати феълӣ зимни ба исм гузаштан нигоҳ дошта мешавад. Масалан, аз асоси замони гузаштаи феъли *дидан* – *дид* бо ҳамроҳ шудани пасванди **-а** сифати феълӣи замони гузаштаи *дида* сохта мешавад. Зимни гузариш ин калима мафҳуми предметӣ пайдо карда, ба вожаи *чаши* муродиф мешавад. Маънои луғавии ҳар ду калима: узви биологии инсону ҳайвон, воситаи биниш мебошад. Истисно аз ин, сифатҳои феълӣи исмшуда ба парадигмаҳои исм соҳиб шуда, дар шакли чамъ меоянд, пеш аз худашон пешоянд мегиранд, нидои амру мурочиат қабул мекунанд ва бо ҷонишинҳои ишоратӣ саволи ва таъйинӣ ҳамроҳ меоянд. Чунончи:

Ин гуфту миёни хоку хун шуд,

Чунон ки зи куштагон фузун шуд [Мунт., 2016, 197].

Гуфт: -Эй писар, ин чӣ беқарорист,

В-эй сӯхта, ин чӣ хомкорист [Мунт., 2016, 187].

Девонаи ту ба арсаи разм,

Дорад ба миёни куштагон базм [Мунт., 2016, 203].

Гуфт: -Эй зи ту дидаи маро нур,

Нуриву вале зи дидаи дур [Мунт., 2016, 231].

Ҳамон беҳ, ки монанди пешиниён,

Гузorem ояндагонро нишон [Мунт., 2016, 314].

Тавассути асоси замони ҳозираи феъл: **пар, дор, дав** сохтани сифатҳои аслии замони ҳозира, ки баъдан хусусияти субстантивӣ пайдо кардаанд, мушоҳида мекунем: **паранда** (исми моддӣ, чондор), **доранда** (исми шахс), **даванда** (исми шахс). Чанд мисол: **паранда** - парвозкунанда; мурғ, мурғиҳавой):

Бигӯй, то кунад озоди ишқ Шоҳинро,

Ба расми садқа гар озод аз паранда кунад [Мунт., 2016, 52].

Даванда - сифати феълии замони ҳозираи «давидан»; тезгард, бидав, чусту чолок:

ҳар сӯ, ки риқоби ман гарон шуд,

Бахтам чу даванда дар инон шуд [Мунт., 2016, 192].

Доранда - сифати феълии замони ҳозираи «доштан»:

Доранда чу бар сарам гузар кард,

З-аҳволи ту як ба як хабар кард [Мунт., 2016, 232].

Ба ҳамин тарик, аз таҳқиқи масъала аён гардид, ки калимаҳои структурашон сохтаи мансуб ба сифатҳои асли ва нисбӣ, масдар, сифати феълии замони гузашта ва ҳозира дар матн ба категорияҳои луғавию грамматикӣ исм соҳиб шуда, дар заминаи роҳи конверсиалӣ (роҳи морфологӣ-синтаксисӣ) субстантиватсия шудаанд.

Субстантиватсияшавӣ бо пасванди -анда. Пасванди **-анда** дар забони тоҷикӣ, асосан, дар сохтани сифати феълӣ ба кор меравад. Калимаҳои исми ин

гурӯҳ аз асоси феъли замони ҳозира бо қабул кардани пасванди **-анда** сохта мешаванд. Дар натиҷаи муддати тулонӣ дар нутқ дар мақоми исм корбаст шудан бо роҳи морфологию синтаксисӣ зимни аз сар гузаронидани зухуроти гузариш (транспозитсия) аз сифати феълӣ ба исм гузаштаанд. Чунин субстантҳо асоси исмҳои шахс маҳсуб меёбанд.

Пасванди **-анда** дар калимасозии исм дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ маҳсулнокии зиёд дошта, бо ин морфема дар маҷмӯъ бештар аз 90 ҳолати калимасозӣ ба ҷашм мерасад, аз шумораи зикршуда қариб 50 калимаи сохтаи ба исм гузаштaro дучор омадан мумкин аст [Қосимов, 2006, 117]. Дар «Хамса»-и Низомӣ ҳам теъдоди фаровони ҳолатҳои аз пасванди **-анда** сохтани сифати феълӣ мушоҳида карда мешавад. Масалан: аз теъдоди умумии (бештар аз 70 адад) сифатҳои феълии истеъмолёфта бештар аз нисфи онҳо (38 адад) калимаҳои субстантӣ ба шумор мераванд [Низомова, 2002, 117]. Бино ба маълумоти С. Низомова дар осори бадеии С. Айнӣ истеъмоли ин шакли сифати феълӣ зухуроти рушдбанда ва сермаҳсул ба шумор меравад. Бо ёрии пасванди **-анда** дар «Дохунда» 54 калима, дар «Ғуломон» 43 вожа, дар «Ёддоштҳо» 461 маротиба ва дар повести «Одина» 155 ҳолати истифодаи пасванди **-анда** мушоҳида карда мешавад, ки қисми зиёди онҳо хусусияти субстантӣ касб кардаанд. А. Амлоев дар осори Ф. Муҳаммадиев бо қолаби асосии замони ҳозира феъл + пасванди **-анда** > сифати феълӣ > исми шахс 25 калимаро ба қайд гирифтааст [Амлоев, 2016, 21-23].

Зикр кардан ҷоиз аст, ки торафт вусъат пайдо кардани зухуроти гузариши сифатҳои феълӣ ба исмҳои шахс бештар ба насри солҳои 30-юми асри ХХ рост меояд.

Дар осори Шамсиддин Шоҳин маҳсулнокии пасванди **-анда** дар сохтани сифатҳои феълие, ки хусусияти исмӣ гирифтаанд, чандон зиёд нестанд. Бо вучуди ин дар забони ғазалиёт як ҳолат, дар достони «Лайлӣ ва Маҷнун» 3 ҳолат ва дар маснавии нотамоми «Тухфаи дӯстон» 2 ҳолат ҷамъ 6 калимаи хусусияти субстантивӣ пайдокардаро дучор омадем. Чунончи: *паранда, шарманда, даванда, доранда, оянда, ситоянда*.

Шарманда (шармсор, хичолатзада, мунфаил, беобрӯшуда) аломатҳои ба исми гузаштан: пас аз худаш бандаки изофӣ қабул карда, калимаи дигарро тобеъ кардааст: **шармандаи иҷобат**:

Чун итқтизои тақдир бар инси он баромад,

Шуд сар ба сар шармандаи иҷобат [Мунт., 2016, 121].

Даванда тездав, бидав; чусту чолок; дар матн қабл аз худаш пешоянди монанди чу//чун (муродифи монанди, мисли, ба сонӣ): қабул кардааст:

Хар сӯ, ки рикоби ман гарон шуд,

Бахтам чу даванда дар инон шуд [Мунт., 2016, 192].

Доранда расул, қосид; мураббӣ, тарбиятгар; дорой, давлатмандӣ. Шоҳин вожаи **дорандаро** ба маънои «қосид, расул» дар матни зерин истифода бурдааст.

Доранда чу бар сарам гузар кард,

3-аҳволи ту як ба як гузар кард [Мунт., 2016, 232].

Оянда шахси омадаистода: мустақабал; дар матн пасванди ҷамъсози **-он//гон** ва пасоянди **-ро** гирифтааст, ки ин ҷиҳат яке аз нишонаҳои асосии исми буда, калимаи субстантивӣ онро қабул кардааст:

Маро бину барзан ба гайрат духул,

Пас ояндагон рост пешина пул [Мунт., 2016, 279].

Ситоянда ситоишгар, мадҳгӯй, таърифкунанда:

Ки дастур бошад ба ояндагон,

Ба абнои гетӣ ситояндагон [Мунт., 2016, 279].

Ба ин тариқа, пасванди **-анда** дар масъалаи сохтани сифатҳои феълии субстантивӣ дар осори Шоҳин морфемаи каммаҳсул арзёбӣ мешавад. Ба ин ҳолат, аз як тараф, маҳдуд будани забони осори манзум мусоидат кунад, аз ҷониби дигар мавзӯ ва мазмуни асари бадеӣ, сабки баён ва корбурди саноеи гуногуни бадеӣ дар ашъори Шоҳин имконият надодааст.

Субстантиватсияшавӣ бо пасванди -ина. Пасванди **-ина** дар ҳам дар калимасозии исми ва дар ҳолатҳои субстантиватсияшавӣ унсури морфологии беаҳсул ба шумор меравад. Дар осори Шамсиддин Шоҳин ин пасванд се

ҳолати аз исми моддии номи предмет исме сохтааст, ки он аз чӣ тайёр шудани ашӯро ифода мекунад: **пашмина, палангина, пешина**. Агар амиқтар мулоҳиза ронем, ин вожаҳо аслан сифатанд ва гунаҳои сифатӣ ҳам доранд: **пашмина – пашмин – пашмӣ, палангина – палангӣ, пешина – пешин** (қадим, қадима).

Калимаҳои мазкур тибқи қоидаи гузариши (транспозитсия) дар матн аз сифат ба исм гузашта, моҳияти предметӣ пайдо кардаанд. Масалан, **пашмина** мафҳуми матои **пашминиро** ин гуна ифода намудааст:

Сад хона агар паранд андухт,

Пашмина, ки зад, дар оташ сӯхт [Мунт., 219].

Мафҳуми матоъро ифода намудани ин калима дар мисоли зерин боз ҳам равшантар инъикос ёфтааст:

Бинам ба қадри он чӣ лофӣ,

Пашмина ва ё ҳарир бофӣ [Мунт., 2016, 275].

Пашмина – ба маънои либоси аз пашм бофташуда, ки бо вожаи **чакман** муродиф мебошад, дар мисоли зерин ба қор рафтааст:

Хуноба зи дидагон равон кард,

Пашмина ба ҷои париён кард [Мунт., 2016, 225].

Мисли намунаи дар боло арзёбишуда вожаи **палангина** ҳам мафҳуми либос ё палоси аз пӯсти паланг дӯхташударо инъикос мекунад:

Палангина гирам зи дӯши паланг,

Ни ҳам панҷаи шери пар зери санг [Мунт., 2016, 305].

Зухуроти ба парадигмаи исм соҳиб шудан қабул кардани пасванди чамъсози **-он** // **-гон**-ро дар мисоли **пешинагон** мушоҳида менамоем:

Суханро ба пешинагон қадр буд,

На ин кафи кан манзилаш садр буд [Мунт., 2016, 289].

Субстантиватсияшавӣ бо пасванди -ваш. Пасванди **-ваш**, асосан, унсурҳои морфологии сифатсоз мебошад. Он аз исмҳои сифатҳои месозанд, ки онҳо заминаи ташбеҳию қиёсӣ доранд ва аз лиҳози вазифаи грамматикӣ ба пешояндҳои номии изофӣ «мисли, монанди» қаробати маъноӣ пайдо кардаанд: **моҳваш, лайливаш, ноҳидваш** ва ғайра.

Қайд кардан лозим аст, ки дар заминаи транспозитсия (субстантиватсия) сифат категорияҳои исмро, масалан, пасванди ҷамъсози –онро қабул намуда, аз сифат ба исм гузаштааст: **маҳвашон, ноҳидвашон**:

Он, ки ба хубӣ мисоли моҳ буд,

Маҳвашон чокару ӯ шоҳ буд [Мунт., 2016, 56].

Шоҳин дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» субстанти **ноҳидвашон**-ро ба кор бурдааст. Зимнан бояд гуфт, ки дар луғат исми хоси **Ноҳид** истилоҳи соҳаи астрономия буда, номи дигари он **Зухра** мебошад. **Зухра** тимсоли зебоист, аз ин ҷиҳат чун образ дар инъикоси симои қаҳрамонони лирикӣ ба кор рафтааст:

Ноҳидвашон суруд гуфтанд,

Бо нағмаи чангу уд гуфтаанд [Мунт., 2016, 214].

Бо мақсади услубӣ истифода гардидани чунин қолабҳо аз тақозои сабки бадеӣ ва олами ботинии шоир сар задааст, чунки дар мавриди дигар ба ҷои чунин сохтори калимасозӣ муодили дигари морфологӣ он –**парвинсифатон, зухраманишон**-ро ба кор бурдааст, ки аз лиҳози сохтор тафовут доранд:

Парвинсифатон мутеи рӯе,

Зухраманишон ба ёр гӯие [Мунт., 2016, 214].

2.5.3. Субстантиватсияи калимаҳои мураккаб. Имкониятҳои ғунҷоиши маъно нисбат ба дигар калимаҳо дар вожаҳои мураккабсохт бештар мебошад. Ин қабил калимаҳо бо қолабҳои гуногун сохта шудаанд. Аз теъдоди умумии бештар аз 100 вожаи мураккабсохте, ки ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ тааллуқ доранд, дар қолаби калимаҳои мураккаб ба исм гузаштаанд. Аксарияти ин калимаҳо аз рӯи маъно ба сифат мутааллиқанд, зеро дар забони назм дар офаридани симои зоҳирӣ ва олами ботинии қаҳрамони лирикӣ санъати тавсиф нақши муҳим дорад. Чунончи: шакарлаб (2), ҳарзахаёл (2), нағмапардоз (1), парирух (2), каллаҳар (1), хубрӯ (2), юсуфталъат (2), симтан (2), урентан (2), захрханд (1), сарвқад (2), сангдил (2), тозачавон (2), тирадил (2), сиёҳдарун (2), ширинписар (2), ошиқсифат (1), соҳибқарам (1), сарвиноз (1), навчавон (2), сахттамкин (2), сустпайкон (2), қачқулоҳ (2), моҳрух (2), нуктасанҷ (1), ғунҷадаҳон (2), сиёҳбахт (2), баддимоғ (2), бодапараст (1), бадғумон (2),

парибайкар (2), миџгонбаланд (1), сиёхчашм (2), камонабрӯ (2,) кӯртинат (2), пухтамағз (2), киначӯй (1), тозагул (2), хирасар (2), тирадил (2), пиразол (2), накӯкор (2), ташначигар (2), девниҳод (2), навгул (2), куҳнадӯз (2), нимҷон (2), талхком (2), чигарсӯз (1), тирамағз (2), донодил (2), паҳндашт (2), навзода (1), содарӯ (2), зеборух (2), тирагавҳар (2), амомабузург (1), покгавҳар (2) ва амсоли инҳо.

Агар ба таркиби морфологии ин вожагон назар афканем, онҳо, асосан, дар қолаби «сифатҳои мураккаби тобеъ: а) ҷузъи аввали калима ҷузъи дуюмро ба худ тобеъ кардааст; б) ҷузъи дуюми калима асосӣ буда, ҷузъи якумашро ба худ тобеъ намудааст. Ин гуна сифатҳо бо роҳи бевосита ҳамроҳ шудани калимаҳои гуногун сохта мешаванд» [ГЗАХТ, 1985, 145].

а) Субстантивҳое, ки ҷузъи дуюмашон ба ҷузъи якум тобеъ аст: Мо ба гурӯҳи аввал калимаҳои зеринро шомил менамоем: **каллахар, намакпардоз, соҳибқарам, сарвиноз, нуктасанҷ, бодапараст, каллаварам, миџгонбаланд, чигарсӯз, сухансанҷ, навзода, амомабузург** ва ғайра.

Ин калимаҳои мураккабро вобаста ба мансубияти ҷузъҳои ба ҳиссаҳои нутқ дида мебарем: а) қолаби исм+исм: **каллахар, соҳибқарам, сарвиноз** ва ғайра; б) қолаби исм+сифат: **миџгонбаланд, амомабузург** ва ғайра; в) қолаби исму асосҳои феълӣ (асоси замони ҳозира): **нуктасанҷ, сухансанҷ, бодапараст, чигарсӯз** ва ҳоказо; г) қолаби сифат+сифати феълӣ: **навзода**.

Калимаҳои мураккаби гурӯҳи аввал, дар алоҳидагӣ бевосита хусусиятҳои сифатиро соҳиб мебошанд, дар матн ба парадигмаҳои исм молик гардида, дар мақоми предметҳои гуногун ва ё шахс баромад кардаанд. Чанд намуна: бандаки изофӣ гирифта, исм ва ё вожаҳои дигарро дар таркиби ибора ба худ тобеъ кардааст:

*Надонам **наџманпардозӣ** хаёле кист дил, ё Раб!*

Ба гӯшам, к-аз нафас ҳар дам садои тор меояд [Мунт., 2016, 58].

Артикли номуайяни қабул кардааст:

Аҷаб он ки ба як лаблабу лаби лаълаш,

*Гирифт шухра, ки **каллахаре** газиду макид [Мунт., 2016, 59].*

Амомабузурге (шахси саллакалони номаълум):

Амомабузурге ба чаҳде балеғ,

Шунидам раҳонидаш аз зери тез [Мунт., 2016, 301].

Қабл аз худ нидои амру мурочиати «эй» қабул карда, дар таркиби чумла чун мухотаб баромад кардааст:

Ту рафтӣ аз барам, эй сарвиноз, аз пайи ту,

Зи ҳар ҳадиқаи чашмам равона Чайҳун аст [Мунт., 2016, 29].

Сифатҳои субстантиватсияшуда қабл аз худашон пешоянди **аз//зи** қабул кардаанд:

Чаро аблаҳе хӯрда соле азор,

Бувад беҳ зи навзодае ҳушёр [Мунт., 2016, 291].

б) Субстантивҳое, ки чузъи дуямашон асосӣ буда, чузъи якумро ба худ тобеъ кардааст: **шакарлаб** – лаби шакар (мачозан: лаби ширин), ки ин гуна калимаҳои сифатии мураккаб аз қолаби ибораи исмии изофӣ бо табдили чузъҳо сохта шудаанд:

Эй шакарлаб, ҳаваси рӯи ту дар сурати субҳ,

Меҳр дӯғест, ки дар косаи маҳтоб хӯрад [Мунт., 2016, 41].

Дар осори Шоҳин миқдори хеле зиёди чунин субстантивҳо ба мушоҳида расид: **ҳарзахаёл, парирух, хубрӯ, юсуфталъат, симтан, уриёнтан, сарвқад, мӯймиён, сангдил, сарвқад, тозаҷавон, тирадил, сиёҳдарун** ва амсоли инҳо, ки дар матн парадигмаҳои исмро қабул карда, ба қатори исмҳо гузаштаанд.

Масалан, пасванди чамъсози **-он//ён** гирифтаанд: **хубрӯён, дилбарон, юсуфталъатон, тирадилон, ошиқсифатон, лоларухон, қачқулоҳон, синбарон, сиёҳбахтон, тираниҳодон, канбагалон, кӯртинатон, сангдилон, сияҳсарон, тирарӯзон, содарӯён** ва ғайра. Вожаҳои мазкур дар офаридани тавсифоти қолибу чаззоб ба шоир кӯмак кардааст. Чанд мисол:

Ошиқсифатон (чамъ: ошиқпеша, дӯстдор, ишқварз):

Ҳусни ошиқсифатон ғайри гирифтормӣ нест,

Ҳалқаи дом ба по зинати халҳоли ман аст [Мунт., 2016, 25].

Лоларухон (исми чамъ, **лоларухсор**, он ки рӯяш ба мисли лола сурх аст; маҷозан: хушрӯ; маъшуқа):

Чаҳон, ки қилва кунад дар назар чу соҳати боз,

Чу аҳди лоларухон сохт сустбунёд аст [Мунт., 2016, 28].

Қаҷқулоҳон (касе, ки қулоҳро якшоха мепӯшад; олуфта, худпардоз; маҷозан: мағрур, мутаккабир; маҷ. маъшук, маҳбуб):

Эй ситонида ба ҳусн аз ҳама хубон боч,

Қаҷқулоҳон пайи таъзим туро дода хароҷ [Мунт., 2016, 38].

Сифатҳои исмшуда ҳамчун объекти бевосита пасоянди **-ро** қабул карда, дар маҷоми исм қарор гирифта, ба саволи киро? ҷавоб шудаанд:

Пухтамағзонро (киноя: ботаҷриба будан, оқил, доно):

Ба арзи қиссаи шавқи ту пухтамағзонро,

Бисӯхт маънии хом оташи ибораи ланҷ [Мунт., 2016, 112].

Сифатҳои мураккабсохти субстантиватсияшудаи артикли номуайяни **-е** қабул кардаанд:

Урётане, ки сар ниҳад аз аҷз бар дараиш,

Бахшад зи лутф қисвати кофур дар бараиш [Мунт., 2016, 65].

Содарухе (содарӯӣ; ҷавони бериш; маҷ.: хушрӯӣ):

Гоҳ бо зӯрӣ гаҳе ба зару гоҳе бо зорӣ,

Ҳар кучо содарухе буд, мусаххар кардам [Мунт., 2016, 79].

Сухангустаре (тафсиркунандаи сухан; суханпардоз, суханвар):

Гирифтаи сухангустаре ҳушманд,

Ки ангехтӣ аз найи хома панд [Мунт., 2016, 45].

Пеш аз сифатҳои исмшудаи мураккабсохт пешояндҳо қарор гирифтаанд:

Пешоянди аз //зи: **зи дилбарон**:

Он бевафо, ки лутф ба ушшоқ мекунад,

Худро зи дилбарон ба вафо тоқ мекунад [Мунт., 2016, 54].

Пешоянди аз: аз **сиёҳбахтон** (бадбахт, ноком, номурод):

Аз сиёҳбахтон набояд ҷуст гайр аз хомушӣ,

Сурма болидам, чӣ сон таклифи фарёдам кунанд [Мунт., 2016, 55].

Пешоянди бо: *бо қаландармаширабон* (он ки қаландариро маслаки худихтиёр додааст):

Дар тариқи лоуболӣ ҳам ниҳон ҳам ошкор,

Бо қаландармаширабон тарзи садоқат доштам [Мунт., 2016, 73].

Ҷонишинҳои ишоратӣ бо предмет ва мафҳумҳои предметонидашуда ҳамроҳ меояд ва предмети масофаи наздик ва дурро ифода мекунад.

Бо ҷонишини ин: *ин камбагалон, ин кӯртинатон, ин тираниходон, ин каллаварам, ин ташинаҷигар, ин девниҳод, ин хомтамаъ, ин чирарой, ин тирарӯзон, ин тирадилон* ва амсоли инҳо. Чанд мисол доир ба ҷонишинҳои ишоратии ифодакунандаи масофаи наздик: *ин тирадил* (бадхоҳ, баддил; нодон, ҷоҳил, гумроҳ):

Бо рақибон макун эҳсон, ки аз ин тирадилон,

Шиканад, он ки намак хӯрд, намакдони туро [Мунт., 2016, 18].

Ин тираниход (сиёҳдил, бадният; бадкирдор, бераҳм):

Аз рақибони ту дар чанги бало афтадам,

Ё Раб, ин тираниходон ба бало чанг задан [Мунт., 2016, 55].

Ин девниҳод (ишора ба: бадкирдорӣ, одамони бадкору бадхӯ, бадфеъл):

Ин девниҳоди одамихор,

Дев аст, вале одамивор [Мунт., 2016, 159].

Бо ҷонишини ишоратии **он** (ишора ба масофаи дур): *он покгавҳар, он пирагаҳвар, он тирамағз, он хирарӯй, он сиёҳбахт, он гулбадан, он хуршедманзар, он гуллисар, он сиёҳдарун* ва ғайра.

Он покгавҳар (покнажод, некзод; нексиришт, покдил):

Бад-ин ҳуччат оли паямбар манам,

Ки фарзанди он покгаҳвар манам [Мунт., 2016, 310].

Он тирагавҳар (тирадил, бадхоҳ, бадниҳод, баддил):

Чу он тирагавҳар раҳид аз ҳалок,

Ба он печи амома печид хок [Мунт., 2016, 301].

Он тиррамағз (бадхоҳ, баддил; бадкирдор, бадният, сиёҳдил):

Чу бар нӯст печид он тирамағз,

Ғалат нӯст барканд аз он қавли нағз [Мунт., 2016, 288].

Бо ҷонишини таъинии ҳар: **ҳар хирасар** (кундзехн, нодон, аблаҳ, аҳмак; ошуфта, парешон, саргашта), **ҳар тирадил** (сиёҳботин, бадният, бадкирдор, бадниход):

Ҳар хирасар, ки бо ту кунад шарарӣ кунад чу хар,

Ҳар тирадил, ки бо ту бахилӣ кунад чу сағ [Мунт., 2016, 136].

Бо ҷонишини номуайянии кадом: **кадом гунчадаҳон** (киноя аз даҳони танги маъшуқа):

Зи чайби ҳар гули ин боғ медамад чок,

Кадом гунчадаҳон як саҳар табассум кард? [Мунт., 2016, 43].

Сифатҳои субстантиватсияшудаи мураккабсохт монанди исмҳо бо нидои мурочиат, амру даъвати «Эй» ҳамроҳ меоянд. Чунин ҳолатҳо зиёд ба мушоҳида расид: **эй тозачавон, эй ширинписар, эй симтан, эй симбарон, эй баддимог, эй сияҳчаши, эй сангдил, эй тирзан, эй хирарой ва** амсоли инҳо.

Эй тозачавон (мурочиат ба навчавон):

Мебарам доғи гами ишқи то ту, эй тозачавон,

То сарои дигар, алқисса, аз ин куҳнасаро [Мунт., 2016, 17].

Субстантиватсияи сифати феълӣ дар қолаби калимаҳои мураккаб. Дар қолаби калимаҳои мураккаб ба исм гузаштани сифатҳои феълӣ падидаи муқаррарии забонӣ маҳсуб меёбад. Бо чунин қолаб ҳиссаҳои номӣ, хусусан исм ва сифат бо сифати феълии замони гузашта ҳамроҳ омадаанд: **гамзада, дилсӯхта, мотамзада, дилишуда, гумишуда, навзода.** Онҳо мисли дигар калимаҳои ба исмгузашта ба худ аломату нишонаҳои исмро қабул намуда, қаблан ҷонишинҳои ишоратии ин, он, бандаки изофӣ, артикли номуайяни ва нидои амру мурочиати «эй» қабул кардаанд: **он гамзада, ин гамзада, ин гумишуда, мотамзадае, навзодае, эй дилишуда** ва ғайра.

Ғамзада дар таркиби ибора дар мисраи аввал ҳамчун сифати феълӣ ва дар мисраи дуюм бо гирифтани парадигмаҳои исм субстантиватсия шудааст:

Лаъли ту табиб аст, дили гамзада бемор,

Эй кош, бар ин гамзада лаъли ту даво кард [Мунт., 2016, 43].

Дилсӯхта - дилшикаста, ғамгин; ошиқ, ошиқи ноком:

Дилсӯхтаи кадом хомӣ?

Заҳробакаши кадом ҷомӣ? [Мунт., 2016, 173].

Мотамзадае - мотамдор, азодор; мусибатдида:

Мотамзадае зи рӯйи даште,

Инак, ба ту гуфт саргузаште [Мунт., 2016, 183].

Ин гумшуда - бедарак, бераҳшуда, гумроҳ; маҷозан: ошиқ, дилбохта; маҷозан: гумном, фаромӯшшуда:

Бояд ту ҳам аз тариқи ёрӣ,

З-ин гумшуда гоҳ ёд орӣ [Мунт., 2016, 227].

Ба ҳамин тариқ, дар ин фасл вобаста ба маводи аз осори Шамсиддин Шоҳин фароҳамомада мо ба чунин натиҷа расидем, ки ҳолатҳои зиёди субстантиватсия шудани сифатҳои асли ва сифатҳои феълӣ нисбатан бештар ҷой доштааст. Таҳқиқ нишон дод, ки имкониятҳои транспозитсия шудани калимаҳои гуногунсохтор яқхела набудааст: ин вазъ зухуроти таҳаввулбанда буда, гузариши калимаҳои мураккаб нисбат ба калимаҳои содаву сохта бештар ба вуқӯъ омадааст.

Калимаҳои ба конверсия дучоршуда дар матн ба парадигмаҳои исм соҳиб мешаванд, онҳо: - ба саволҳои кӣ?, чӣ?, ҷавоб шуда, артикли номуайяни ва пасванди ҷамъсоз қабул мекунанд. – категорияи муайяни гирифта, бо пешояндҳои содаи асли, ҷонишинҳои ишоратӣ, таъинӣ, номуайяни ва нидои амрии мурочиату даъват ҳамроҳ меояд.

Вожаҳои ба исм гузашта вобаста ба он ки дар ин мавқеъ то кадом андоза гузаришро ба таври устувор анҷом додаанд, ба се гурӯҳ чудо мешаванд: *пурра*, *нопурра*, *лаҳзавӣ* (контекстуали).

Субстантиватсияи пурра. Дар ҳолате калимаҳои ба исм гузаштаре пурра субстантиватсияшуда меноманд, ки онҳо дар нутқ бо хусусиятҳои исмию предметишон бештар истеъмол меёбанд. Чунончи: *рақиб*, *қаландар*, *ринд*, *санам*, *дӯст*, *бегона*, *девона*, *ҷавон*, *паранда*, *дида*, *хирадманд*, *хунарманд*, *дилбар*, *суханвар*, *камбагал* ва ғайра вожагоне мебошанд, ки дар матн ва ҳатто

берун аз матн ба ҳадде ба парадигмаҳои исм соҳиб шудаанд, ки ба сифат буданашон шубҳа пайдо мешавад.

Субстантиватсияи нопурра. Калимаҳои субстантиватсияшуда дар баробари ба категорияҳои молик гардидан онҳо ҳанӯз дар мақоми сифат ва ё ҳиссаи нутқи дигар устувор мебошад ва хосиятҳои духӯра зоҳир мекунад: *шӯҳ зофил, хуб, заиф, сода, ҳушёр, пир, азиз, аҷуз, зоратгар, даванда, доранда, ланг, шал, дидадаро, сухансанҷ, хирарой, ғамзада, сангдил, талхком, хирарой, нақӯкор, нимҷон* ва ғайра.

Субстантиватсияи лаҳзавӣ ё матнӣ (контакстуалӣ). Субстантиватсияи лаҳзавӣ ё матнӣ (контакстуалӣ) ҳодисаи исмшавии калимаҳои мансуб ба сифат, шумора, сифати феълӣ ва дигар категорияҳои нутқ аст, ки ҳамчун зухуроти муваққатӣ дар матни калима хусусияти субстантӣ пайдо мекунад. Қариб ҳама гуна сифатҳои аслию нисбӣ, бисёр сифатҳои феълӣ ва дигар калимаҳо дар матнҳои мансуб ба услуби бадеӣ бо мақсади офаридани тавсифоти ҷолибу ташбеҳу киноёти муассир ба қор рафтаанд. Чунончи: *нозанин, бузург, сода, лода, пок, оқил, бевафо, бемурувват, беҳабар, ҳилагар, маҳваши, киновар, ғамнок, нокас, носипос, беғуноҳ, шакарлаб, парирух, симтан, хубрӯ, симтан, сангдил, тозаҷавон, сиёҳдарун, лоларух, навҷавон, қачқулоҳ, нуқтасеҷ, бадғумон, девниҳод, нимҷон, паринайқвр, хуршедманзар* ва амсоли инҳо.

Сифатҳо аз ҷиҳати миқдор нисбат ба дигар категорияҳои нутқ дар ин бобат бартарӣ доранд.

Хулосаи боби II

Дар ин боб речъ ба масъалаҳои мухталифи калимасозии исм: дериватсияи дубора, усули пешвандию пасвандӣ; нақши роҳи калимасозии конверсиалӣ (транспозитсионӣ ё роҳи морфологию синтаксисии калимасозӣ) дар калимасозии исм; аз тариқи аффиксидҳо сохта шудани исмҳои нав баррасиҳо анҷом дода шуданд.

1) Аз он ҷумла собит карда шуд, ки исмҳои дар натиҷаи дериватсияи (калимасозии) дубора сохташуда, асосан, ба қолаби асос+пасванди 1+ пасванди 2 созгор меоянд. Дар калимасозии дубора дар мақоми пасвандҳои аввал морфемаҳои гуногун: *-вар, -а, -ур, -ан, -гар, -манд, -гор* аз исмҳо ва асосҳои феълӣ ҳиссаҳои гуногуни нутқ сохта, дар натиҷаи ба дериватсияи дубора бо гирифтани пасвандҳои *-ӣ, -он//ён* дучор шудан бештар исмҳои маънӣ ва исмҳои амал сохта шудааст.

2) Дар сохтани исмҳо ширкати ҳам пешванд ва ҳам пасванд мушоҳида карда мешавад. Аммо қайд кардан ҷоиз аст, ки аз асоси калима аввал тавассути яке аз аффиксҳо калимаҳои сохта рӯи кор омада, сипас, падидаи қабул кардани аффикси дигар ба миён меояд, ки дар натиҷа ба калимаи сода ду аффикс: пешванд ва пасванд ҳамроҳ шуда, исм сохта шудааст. Аз пешвандҳо: ҳам-, *бе-, но-* ва аз пасвандҳо морфемаи *-ӣ* маҳсулнокии бештаре дар калимасозии исм бо ширкати пешванду пасвандҳо нишон додаанд.

3) Роҳи морфологӣ-синтаксисии калимасозӣ ва ё тарзи конверсиалии вожаофарӣ ҳам дар сохтани исмҳо нақши муҳим дорад. Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки зимни ин навъи вожасозӣ калимаҳо маънои нави луғавию грамматикӣ касб менамояд. Онҳо бе гирифтани ягон воситаи грамматикӣ (пешвандҳо, пасвандҳо ва миёнвандҳо)-и махсус метавонанд дар матн дар мақоми исм корбаст шаванд: ба саволҳои исм ҷавоб шуда, категорияҳои онро қабул намоянд. Дар натиҷаи чунин ҳодисаи забонӣ субстантиватсия, ки як тарзи калимасозии исм аст, гузариши калимаҳои гуногунмаъно ба исм ба вуқӯъ меояд. Ба истиснои вожаҳои сода калимаҳои сохта ва мураккаб ҳам имкониятҳои васеи гузаришро ба исм соҳиб мебошанд.

4) Қобили зикр аст, ки дар натиҷаи ба исм гузаштан мо ба се шакли субстантиватсия рӯ ба рӯ мешавем:

а) Субстантиватсияи пурра ё комил: *паранда, дида, ҷавон, пир, дӯст, гадо, қаландар, санам, ҳунарманд, хирадманд, дилбар, камбағал* ва ғайра;

б) Субстантиватсияи ноқис ё нопурра: *рақиб, ҳариф, шӯҳ, гофил, нозанин, маҳваш, бузург, азиз, шал, ланг, бегона, девона, хушёр, оқил, сода, ҳиллагар, доно, нодон, куҳнадӯз* ва ғайра:

в) Субстантиватсияи лаҳзавӣ ё муваққатӣ: *лода, чолок, пок, нокас, дилситон, хубрӯ, шакарлаб, маҳваш, нобакор, сӯхта, ноком* ва ғайра.

Зимни субстантиватсияи пурра дар натиҷаи гузариш бисёр калимаҳо дар мақоми исм устувор мемонанд, вале вазифаи қаблии онҳо хеле заиф эҳсос карда мешавад; дар субстантиватсияи ноқис ё нопурра калимаҳои транспозитсияшуда ҳам дар мақоми аввалаи худ ва ҳам дар мавқеи исм дар ҳолати ноустувор қарордоранд; дар мавриди субстантиватсияи лаҳзавӣ ё муваққатӣ бошад, калимаҳо танҳо дар доираи матн барои ифодаи мақсадҳои услубию фардии адиб ба парадигмаҳои исм соҳиб шудаанд, яъне чиҳати исмӣ ё предметии онҳо хеле заиф мебошад.

5) Зери мафҳуми аффиксоид калимаҳое дар назар аст, ки онҳо маънои лексикӣ ва грамматикашон ҳамчун ҳиссаи мустақилмаъно тадричан заиф гардидааст ва чунин вожаҳо ҳамчун морфемаҳои ёвар: пешванду пасванд дар калимасозӣ маҳсулнокии чашмрасдоранд. Дар осори Шохин ба сифати префиксоид (пешвандгуна) вожаҳое чун *сар, дил* ва амсоли инҳо, ки дар сохтани калимаҳои зиёде мисли *сарпанча, сарчаиша, сарбо, сарнавишт, сарзаниш; дилбар, дилнавоз, дилдор, дилхоҳ* асосан, чун субстантив нақши муҳим бозидаанд. Ба ҳайси суффиксоид (пасвандгуна) унсурҳои луғавие чун *хона, -дор, -обод, -дон* дар сохтани калимаҳои исме монанди *гурбатхона, девхона, сухандон, кордон, дӯстдор, дилдор, Шеробод, анбаробод* ва ғайра ба қайд гирифта шудааст.

б) Зимни калимасозии луғавӣ-семантикӣ зухуроти забонии полисемия ба вуқӯъ меояд, ки калимаҳои сермаъно дар натиҷаи маънои маҷозӣ, ташбеҳии

қиёсӣ касб кардан ба вучуд оянд ва боиси таъмин намудани нутқ бо калимаҳои дилхоҳ шаванд, амсоли вожаи *сар* ва маъноҳои иловагии он, вале дар раванди гузариш (ҳодисаи конверсия ё транспозитсия) калимаҳои мансуб ба як ҳиссаи нутқ қаблан муваққатан ва тадричан ба таври устувор ба ҳиссаи нутқи дигар мегузарад.

БОБИ Ш. КАЛИМАСОЗИИ ИСМҲОИ МУРАККАБ ДАР ОСОРИ ШАМСИДДИН ШОҲИН

3.1. Матолиби муқаддамотӣ. Бо усули калимаҳамроҳкунӣ сохтани вожаҳои нав яке аз роҳҳои сермаҳсул ва қадимаи калимасозии исмҳои мураккаб ба шумор меравад. Калимасозии исмҳои мураккаби забони тоҷикӣ дар заминаи қолабҳои гуногун сурат гирифтааст. Дар ин росто, вобаста ба муносибати байни ҷузъҳои калимаҳои мураккаб исмҳои мураккабе рӯйи қор меоянд, ки дар онҳо муайян намудани масъалаи баробарҳуқуқии ҷузъҳо ва дар муносибати тобей нисбат ба ҳамдигар қарор гирифтани онҳо нақши муҳим касб менамояд. Дар ин хусус таъкиди Ш. Рустамов чунин аст, ки «ҷузъҳои калимаҳои мураккаб, ҳамин ки ба ҳам васл мешаванд, ҳуқуқи калимаҳои мустақилро аз даст медиҳанд, ба асосҳо табдил меёбанд, асосҳо бошанд, морфема ба шумор мераванд. Аз ин рӯ, ҷузъҳои калимаҳои мураккаб пас аз ба ҳукми морфема даромадан ба як воҳиди луғавию морфологӣ табдил ёфта, мувофиқи талаботи ҳамон амал мекунад» [Рустамов 1981, 140] ва ба ин гуфтаҳо мо низ ҳамақидаем.

Таҳқиқи то ҷое муфассали калимасозии исмҳои мураккаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик аз лиҳози назарявӣ аз ҷониби Ш. Рустамов (1972, 1981) анҷом ёфтааст. Ҳамин масъала муфассалтар дар шевашиносии тоҷик дар рисолаи ҷамбасти «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» (ҷилди 2, 1979) мавриди арзёбӣ қарор гирифтааст.

Дар заминаи маводи забони осори бадеӣ қорҳои тадиқоти С. Низомова (2021) дар робита ба калимасозӣ дар насри бадеӣ ва публитсистии С. Айнӣ ва А. Амлоев (2016) оид ба калимасозии исм дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев васеътар мулоҳизаронӣ шудааст.

Маълумотҳои нисбатан ибтидоиро доир ба масъалаи аз ибора ба вучуд омадани калимаҳо бо роҳи «факки изофат» калимаҳои мураккаб ҳанӯз муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» Муҳаммад Ғиёсиддин маълумот додааст (Ғиёс-ул-луғот, 1987; 1988).

Ба масъалаи сохтори калима ва баъзе роҳҳои калимасозӣ дар аввалин китобҳои дарсии замони шуравӣ, хусусан, аз тарафи С. Ализода (Сарфу наҳви забони тоҷикӣ, 2006), Фитрат (Қоидаҳои забони тоҷикӣ, 2010) дар бобати наҳви морфологӣ ва калима ҳамроҳкунии калимаҳо андешаҳои ҷолиб ироа шуда бошад ҳам, вале зуҳуроти омехта кардани роҳи усулҳои мазкур ҳам дида мешавад [Фитрат, 2010, 31, 115]. Калимаҳамроҳкунӣ роҳи кутоҳ баён намудани фикр ҳисоб меёфт.

Ш. Рустамов дар рисолаи ба категорияҳои грамматикӣ ва калимасозии исм бахшидааст [Рустамов, 1981, 140-193] ба масъалаи калимасозии исм тавваҷуҳи зиёд зоҳир намуда, дар фасли «Калимасозии исмҳои мураккаб» ӯ ин қабил вожаҳоро ба таври зерин гурӯҳбандӣ кардааст:

а) исмҳои мураккаби тобеъ: 1) факки изофат; 2) аз ибораҳои ғайриизофӣ ба вучуд омадани исмҳои мураккаб; 3) аз ибораҳои феълӣ сохта шудани исмҳои мураккаб.

б) калимасозии исмҳои сечузъа; в) калимасозии исмҳои омехта; г) исмҳои мураккаби пайваст: 1) исмҳои мураккаби пайвасти такрор; 2) исмҳои мураккаби пайваст бо инфиксҳо;

ғ) калимасозии ихтисоравӣ;

д) калимасозии морфологию синтаксисии исм [Рустамов, 1981, 140-193].

Ҳамин ҷиҳатҳои калимасозии исмҳои мураккаб дар китоби дарсии ГЗАҲТ низ дарҷ ёфтааст [ГЗАҲТ, 1985, 119-131].

Дар осори Шамсиддин Шохин мо, асосан, бо калимасозии исмҳои мураккаби тобеъ ва пайваст бештар дучор омадем. Калимасозии морфологию синтаксисӣ (транспозитсия: субстантиватсия)-ро дар фасли алоҳидаи боби дуюм баррасӣ намудем.

3.2. Исмҳои мураккаби пайваст

Исмҳои мураккаби пайваст аз асосҳои баробарҳуқуқ бо роҳу воситаҳои гуногун ташкил меёбанд [ГЗАҲТ, 1985, 119]. Дар робита ба баробарҳуқуқ будани чузъҳо вожаҳои ин гурӯҳ аз исмҳои мураккаби тобеъ фарқ мекунанд. Агар ба омилҳои ташакулли калимаҳои мураккаби тобеъ назар афканем, аён мегардад, ки онҳо:

а) аз ибораҳои исмии изофӣ бо роҳи «факки изофӣ»,

б) аз ибораҳои исмии ғайриизофӣ;

в) аз ибораҳои феълӣ тавассути васлшавии калимаҳо ва дар як қолаби морфологӣ муттаҳид шудан ташкил меёбанд.

Дар исмҳои мураккаби пайваст вазъ андаке дигаргуна мебошад. Исмҳои мураккаби пайваст бо ду роҳ сохта мешаванд:

а) бо роҳи такрори бевоситаи калимаҳо (калимасозии редупликативӣ);

б) ба воситаи миёнвандҳо ва асосҳои гуногун ба ширкати воситаҳои морфологӣ бо роҳи васли чузъҳои калима [ГЗАҲТ, 1985, 119-120].

Исмҳои мураккаби пайваст, ки бо роҳи такрори луғавӣ сохта шудаанд. Қайд кардан ҷоиз аст, ки бо қолаби исмҳои мураккаби пайвасти редупликативӣ (такрори луғавӣ) дар осори Шоҳин Ҳамағӣ 10 ҳолати калимасозии ном мушоҳида карда шуд. Ин тарзи калимасозии исм зухуроти забонии каммаҳсул ба шумор меравад. Чунончи: *гулгул, габгаб, дамдама, (овоза, шуҳрат), васваса, дагдага, вой-вой, ҳой-ҳой, қоз-қоз, куку, булбул, лаклак, куку*. Вожаҳои мазкур сохтори ба ҳам монанд дошта бошанд ҳам, аз ҷиҳати этимология ва мансубияти забонӣ, тарзи сохта шудан якхела нестанд. Масалан, калимаи *гулгул*, аслан, тоҷикӣ ба маънои 1) садо, овоз; садоҳои омехта; 2) овоз ва чаҳ-чаҳи мурғон роиҷ буда, дар шакли *гулгула* муодил дорад. Фирдавсӣ мафҳуми макон ва анбӯҳи овозу садоро бо вожаи *гулгулистон* ифода кардааст:

Сазад гар ба ин буми Забулистон,

Ниҳад донишӣ номи гулгулистон [ФЗТ, 1969, 657].

Шоҳин вожаи *гулгулро* дар яке аз қасидаҳояш ба маънои аслии он – «овоз, садо» истеъмол намудааст. Бо истифода аз вожаи арабиасли *сит* шоир овозу лаҳни гуворои мусикиро дар назар дошта бошад, бо корбурди вожаи *гулгул* садои баланду ногувори баъзе асбобҳои мусикиро инъикос намудааст.

Гарат ба меҳр расад сити созу думбаку кӯс,

В-арат зи моҳ гузарад гулгули даҳомаву синҷ [Мунт., 2016, 111].

Вожаи *габгаб* арабиасл аст ва он аз такрори бевоситаи як калима рӯйидааст: *габгаб* – гӯшти барҷастаи зери манаҳ [ФЗТ, 1969, 640]:

Ё худ, ки мазад май аз лаби ӯ,

Ё себ газад зи габгаби ӯ [Мунт., 2016, 227].

Дар мавридҳои дигар мо пасванди -а қабул кардани калимаҳои шакли такрори *дагдага* (тарс, ваҳм, воҳима), *замзама* (бо овози паст хондани суруд), *васваса*, *дамдама* (хашм, қаҳр воҳима) арабиасл мебошанд.

Нақши пасванди -а дар бобати дар як қолаби морфологӣ муттаҳид гардидани калимаҳои такрор муҳим мебошад:

Васваса – андешае, ки ба бадӣ мебарад: фикру хаёли бад; фиреб, игво, игвогарӣ; бим, тарс, воҳима; шакку шубҳа:

Шабе рӯз кардам ба ин васваса,

Саҳар, ки бурун гаштам аз мадраса [Мунт., 2016, 294].

Замзама – (овозе, ки аз дур меояд; садои оҳиста ва пайваста; нағма ва суруде, ки зери лаб оҳиста хонда мешавад:

Бошад чӣ сарфа замзамаи андалебро

Он чо, ки зог зеру баму қог-қог кард [Мунт., 2016, 43].

Шоҳин калимаи мустақилмаънои исми *хорро* ба маънои (растанӣ) дар алоҳидагӣ ва шакли такрори калимаи хор: *хор-хор* барои ифодаи мафҳуми бемории 1) хориш; 2) нороҳатӣ, ғусса, ғам; 3) захм, яра) мутаносибан ин гуна истифода бурдааст:

Дар таманнои хатат чӯши хароши ҳайратам,

Хорҳо дар синаам з- ин хор-хор афтадааст [Мунт., 2016, 21].

Дар намунаҳои *руқъа-руқъа, замон-замон*, ки асоси онҳо низ баромади арабӣ доранд, мо зухуроти такрори луғавиро мушоҳида мекунем. Дар ҳолатҳои аввалӣ калимаҳои такрор дар як таркиби овозӣ муттаҳид шуда бошанд, дар ин қолаб онҳо бевосита ду маротиба такрор шуда бо нимтире аз ҳам ҷудо карда шудаанд. **Замон** вожаи сермаъноӣ арабиасл аст ва он ба маъноҳои 1) вақт, ҳангом; давр, рӯзгор; 2) муҳлат, фурсат; 3) тақдир сарнавишт маъмул мебошад. Истисно аз ин, дар забони арабӣ вожаи **замон** шаклҳои омонимӣ низ дорад: II) замон - 1) ҳаёт, умр, ҷон; 2) маҷозан: аҷал, мавт, марг; III) замон - 1) зоминӣ, қафолат; 2) гарав.

Шоҳин ин калимаро дар шакли такрор дар матни зерин ба маънои «вақти тулонӣ», «муддати дуру дароз» ин тавр истифода бурдааст:

Азбаски бизад замон-замон ҷӯш,

Афтод зи пой рафт аз ҳуш [Мунт., 2016, 239].

Вожаи арабиасли *руқъа* дар матнҳои тоҷикӣ ба маънои 1) мактуб, хат, нома; 2) порча, як порчаи қоғаз; 3) пораи матоъ, васла; порчаи матоъ ҷиҳати фарбеҳ кардани либос дар забони адабӣ ба кор рафтааст. Дар осори Шоҳин шакли такрори он *руқъа - руқъа* мафҳуми «порча, пора, қисм, бахш; қабат ба қабат»-ро ифода кардааст:

Ҳар гул, ки зи шох сар фаро кард,

Бадаш ҳам руқъа - руқъа во кард [Мунт., 2016, 246].

Бояд зикр намуд, ки теъдоди вожаҳои баромади арабидошта, ки дар шакли такрор сохта шудаанд нисбат ба калимаҳои тоҷикиасл дар осори Шоҳин афзалият доштанд.

Дар шакли такрор воқеъ шудани калимаҳои тақлиди овозӣ. Чунин тарзи калимасозии номҳои мураккаби пайвастро Шоҳин дар робита ба инъикоси лаҳзаҳои мухталифи тақлид ба кор бурдааст. Чунончи, ба овози одамон: *вой-вой* (оҳанги ғам, дарду ҳасрат), *ҳой-ҳой* (шӯру ғавғо, гиряву нош; шодӣ, ғалоғула) бо ҳам муқобил гузошта шудаанд:

Фалон гирифт зи суру ба мотамам афканд,

Ба вой-вой қарин кард ҳой-ҳойи маро [Мунт., 2016, 16].

Чи тавре ки аз мазмуни байт бармеояд, шоир дар мисраи аввал бо овардани антонимҳои луғавии *сур* ва *мотам* зарур донистааст, ки дар мисраи дуум чихати тақвияти фикр, таносуби сухан ва маънӣ вожаҳои тақрори зидмаъноии *вой-вой* ваҳой-ҳойро ба калимаҳои *сур* ва *мотам* муқобил гузорад.

Дар байти дигар овози муҳими *андалеб* бо калимаи *замзама*, вале садои дурушту гӯшхароши *зоғ* бо вожаи тақлидии *қоғ-қоғ* ифода намудааст:

Бошад чӣ сарфа замзамаи андалебро,

Он ҷо, ки зоғ зеру баму қоғ-қоғ кард [Мунт., 2016, 43].

Дар ин мисраъҳо низ муқобилгузории мантиқии овозҳо: *андалеб – замзама – зер* бо *зоғ – бим – қоғ-қоғ* барои ҷолибу ҷаззоб баён гардидани матлаби шоир мусоидат намудааст. Дар матни поён бевосита дар шакли тақлиди овозӣ ифода ёфтани овози паранда – қумрӣ (фохта), ки ба овози *ку-ку* тақлид кардааст, дар ғазалиёти Шоҳин чунин дарҷ ёфтааст:

Гар на ёд аз қомати ӯ мекунад дар бӯстон,

Ба сари сарв аз чи қумрӣ бонги «ку-ку» мекунад [Мунт., 2016, 48].

Калимаи *лаклак* – вожаи тоҷикиасл буда, парандаи машҳур аст, ки хӯроқаш ҳашарот, муш, мору моҳист. Он ба шакли ҳамгунаи (омонимии) *лак-лак*, ки асоси он *лак* вожаи ҳиндӣ буда, мафҳуми шуморавӣ дошта, адади 100 000 (садҳазор)-ро ифода мекунад, чихати нишон додани маҳорати суханварӣ ва ташкили як навъ бозии сухан дар як байт ба тариқи зайл корбаст шудааст:

Дар пастиш ту лак-лак-ш оянд гар ба пеш

Чун лаклакат нишонодат андар сари манор [Мунт., 2016, 116].

Аз таҳлили мавод бармеояд, ки корбурди калимаҳои тақрор дар ашъори Шоҳин асосан дар ду шакл ба вуқӯъ пайваستاаст:

а) Дар шакли тақрорӣ бо воситаи як як калима: *руқъа-руқъа, ...*

б) Дар шакли тақрори тақлидӣ: *қоғ-қоғ, ...*

Дар натиҷаи дуру дароз истеъмол шудан вожаҳои тақрор ба шакли яклухт табдил ёфтаанд: *лаклак, куку* ва ғ.

Дар намуди такрор истеъмомл ёфтани калимаҳо ҳодисаи забонии васеъпахншуда буда, ба ҳамаи забонҳои дунё хос аст, ки сараввал дар лаҳзаву шеваҳо ба кор рафта, тавассути осори бадеӣ хусусияти умумӣ касб менамояд.

Исмҳои мураккаби пайваст, ки тавассути миёнвандҳо сохта мешаванд. Гуфтан муҳим аст, ки дар осори Шоҳин бо қолаби исм+исм сохтани калимаҳои мураккаби пайвасти типии *ғалладона, каллапача, ширбиринҷ* дар ниҳояти беаҳсулӣ қарор дошта, ба истиснои вожаи *дурдона* намунаҳои дигар дарёфт нашуд. Аммо тавассути миёнвандҳои **-у-** ва **-о-** сохта шудани исмҳои мураккаби пайваст зухуроти рушдбанда ба шумор меравад.

Ба воситаи миёнванди **-у-** дар ашъори Шоҳин ду навъи исмҳо: а) исмҳои амал; б) исмҳои моддӣ сохта шудааст. Чунончи: исмҳои амал, ки таркиби морфологии онҳоро асосҳои феълӣ (асосҳои замони гузашта ва ҳозира) ташкил медиҳад: *шуст+у+шӯ(й), ҷуст+у+ҷӯ(й), гуфт+у+гӯ(й)*. Мисолҳо:

Зи баъди маргам агар шустушӯ кунад ғассол,

Бигӯ зи мотам софии май кунад кафанам [Мунт., 2016, 89].

Ба воситаи миёнванди **-у-** ҳамчунин ду асоси феълии замони ҳозира низ исми мураккаб сохтааст: *печутоб* - 1) печондан ва тоб додан (оид ба зулф); 2) печутоб хӯрдан – дарду азоб доштан; 3) печутоб – чини пешонӣ; 4) печутоб – дар изтироб будан; саркашӣ аз иҷрои коре. Чунончи:

Соате нагзашта ҳамчун зулфи худ дар печутоб,

Хӯрд ҷоми май паёнай, шуд зи таъсири шароб [Мунт., 2016, 125].

Гирудор – 1) фармондеҳӣ, ҳукмронӣ; 2) тартиб, сомон; 3) кашмакаш, пархош ҷанг(ФЗТ, 271). Шоҳин ин калимаро ба маънои сеюми зикршуда ба кор бурдааст:

Чу андешаи гирудораи надорӣ,

Биҳил, то бигирад, биҳил то бидорад [Мунт., 2016, 113].

Исмҳои мураккаби пайваст бо миёнванди **-у-** ғайр аз ин дар бунёди исмҳои моддӣ низ ширкатдоранд, ки таркиби морфологии онҳо аз исм – калимаҳои ноপুরра таркиб ёфтааст: *хонумон* – 1) хона ва бисоти он, истиқомактгоҳ; 2) оила, хонавода; қавм [ФЗТ, 1969, 493]:

Дило бисӯхт зи оҳи ту хонумони қарор,

Чаро намезанӣ отаи ба дудмони фироқ [Мунт., 2016, 71].

Баррасии намунаҳо гувоҳи онанд, ки миёнванди **-у-** дар сохтани исмҳои мураккаби пайваст бо қолаби асоси замони гузашта + у + асоси замони ҳозира нисбат ба дигар қолаб афзалият доштааст.

Бо миёнванди -о- сохта шудани исмҳои мураккаби пайваст. Бо ин аффикс исмҳои мураккаби пайваст бо қолабҳои гуногун сохта шудааст: 1) бо қолаби исм+о+исм: **саропо** – аз сар то по, аз аввал то охир; пурра, комилан; ҳамачо:

Чон назри саропои ту гуфтам ба шаби васл,

Рухсат бидеҳ акнун зи саропои ту гардам [Мунт., 2016, 78].

Дар мавриди дигар ин вожа ба мақсади таъкид ва тақвияти фикр ин гуна истифода гардидааст:

Чилва кун, эй ту саропо ҳама шӯхӣ, ҳама ноз,

Рухсат бидеҳ акнун зи саропои ту гардам [Мунт., 2016, 85].

Дар намунаи **паёнай** асоси пай ҳамчун калимаи исмӣ ду маротиба такрор ёфта, тавассути миёнванди **-о-** дар қолаби як калима муттаҳид шудааст, ки он мафҳуми пай дар пай воқеъ шудани амал; қасд, азм, ирода; маҷозан: қудрат, тавоноӣ: тобу тоқатро инъикос намуда, дар шакли такрор инфикси **-о-** маънои «мудом, пайи ҳам, пайваста, ҳамеша»-ро ба таври мушаххас ифода кардааст:

Соате нагзашта ҳамчун зулфи худ дар печутоб,

Хӯрд чоми май паёнай, шуд зи таъсири шароб [Мунт., 2016, 125].

Калимаи **шабехун**, ки Шоҳин дар ғазалиёташ кор гирифтааст, дар шакли **шабихун//шабохун** дар забони адабӣ маъмул буда, ба маънои «шабона ба душман ҳамла овардан»-ро ифода мекунад. Таркиби морфологии он аз исм+инфикои **-е- //-о-**+ исм иборат аст:

Бесабаб наргисат аз хоб ба шаб боз нашуд,

Хоҳад он турк, ки хунам ба шабехун резад [Мунт., 2016, 46].

Такопӯй – дар луғат «даводав, омаду рафти бо шитоб, такудав» маънидод мешавад. Ҷузъи аввали он так//таг калимаи омонимӣ буда, мафҳумҳои I) поён,

тах//таг, зер, қаър; II. 1) давидан, тохтан; 2) задан, зарба заданро ифода мекунад ва дар таркиби калимаи мазкур маънои дуҷуми он –давидан, тохтаи ранҷ буда, чузъи пӯй ҷиҳати ифодаи мафҳуми «дав, давидан; шитоб доштан, тохтан» ба қор рафтааст:

*Аз заифӣ дар **таконӯӣ** ту, эй миҷгонбаланд,*

Аз асо холӣ намебинам қафи наззорае [Мунт., 2016, 97].

Қолаби асоси замони ҳозираи феъл+о+асоси замони ҳозираи феъл дар шакли такрор: **нӯшонӯш** (пайваста нӯшидан; шаробнӯшии бардавом), **кашокаш** - 1) кашмақаш; 2) низоъ, ситеза, муноқиша, гирудор; машаққат, азоб):

Ба ҳавои лаби ёқутиву марҷони хеш,

*Бода нӯшиду бишуд дарди сар аз **нӯшонӯш** [Мунт., 2016, 66].*

*Чун бинамат аз **кашокаши** ғам,*

Монандаи тавқи фохта хам [Мунт., 2016, 179].

Ба ин тариқа, аз баррасии масъала маълум шуд, ки калимасозии исмҳои мураккаби пайваст нисбат ба калимаҳои мураккаби тобеъ дар сатҳи каммаҳсулӣ қарор доштааст.

3.3. Исмҳои мураккаби тобеъ

Ин навъи калимасозии исм дар забони адабӣ қолаби хеле сермаҳсул ба ҳисоб меравад. Дар ин қабил исмҳо «яке аз ҷузъҳои калима асосӣ буда, дигаре ба он тобеъ аст ва дар онҳо муносибатҳои гуногуни ҷузъҳо: муайянкунандагӣ, пуркунандагӣ, субъектӣ ва ҳоли мушоҳида мешавад» [ГЗАҲТ, 1985, 121-122].

Агар ба таркиби калимаҳои мураккаби исм назар афканем, бармало равшан мегардад, ки бештарини онҳо аз ибораҳои исмии изофӣ ва ғайриизофӣ ба амал омадаанд. Аз ин лиҳоз, яке аз ҷузъҳои калима дорои маънои асосӣ буда, ҷузъи дигар ба он тобеъ мешавад. Ҳамин ҷиҳат ба ибораҳо хос аст ва муносибати муайянкунандагӣ муайяншавандагӣ то ҷое дар ҷунин исмҳо боқӣ монад ҳам барои калимаҳои мураккаб яклухтии маъно муҳимтар мебошад.

Манбаи нашъунамои исмҳои мураккаби тобеъ ибораҳо маҳсуб меёбанд. Исмҳои мураккаб қаблан шакли ибора васеъ истеъмол ёфта, дар нутқ, хусусан, дар забони асари бадеӣ бо мақсади кӯтоҳу ифоданок ва салису васеъ баён кардани матлаби адиб хеле созгор ёфтаанд. Баёни муъҷазу ҳадафманд барои жанри назм бештар хос мебошад.

Таркиби морфологии калимаҳои мураккаби исмӣ гуногун мебошад. Дар робита ба маводи аз осори Шоҳин фароҳамомада мо онҳоро ба ҷунин гурӯҳҳо тасниф менамоем:

Исмҳои мураккабе, ки аз ибораҳои исмии изофӣ сохта шудаанд: а) ин гурӯҳи исмҳо аз қолаби исм+исм ташаккул ёфтаанд: *найшакар* (наии шакар; растание, ки аз шираи он шакар ҳосил мекунад), *обрӯй* (оби рӯй; иззат), *соҳибовоза* (соҳиби овоза; шуҳратманд), *соҳибхунар* (соҳиби хунар; хунарманд), *шаҳриёр* (подшоҳи бухург), *модаршӯ* (модари шӯ; хушдоман; модари шавҳар), *онакалон* (онаи калон, модаркалон), *миршаб* (мири шаб), *каллахар* (каллаи хар) ва ғайра.

Қайд кардан ҷоиз аст, ки зимни дар қолаби калимаҳои мураккаб муттаҳид шудани вожаҳо нақши маънои маҷозӣ ва танбеҳии онҳо низ муҳим аст: *обрӯй* (эътибор, иззат, шараф, некномӣ, номус).

*Туро гар бувад даъвиш **обрӯй**,*

Ба даъвои ин қавмхуҷҷат маҷӯй [ФЗТ, 1969, 894].

Шаҳриёр - подшоҳи бузург; номи яке аз писарони Хисрави Парвиз ва Ширин:

*Ногоҳ расид **Шаҳриёре**,*

Зеҳ карда камон пайи шикоре [Мунт., 2016, 190].

Каллахар – каллаи хар: маҷозан: одами аҳмақ:

Аҷабтар он ки ба як лаблабу лаби лаълаш,

*Гирифт шухро, ки **каллахаре** газиду макид [Мунт., 2016, 59].*

Дар ҳолати калимаи найшакар бошад, ҷузъи аввали ин вожа – най номи растаниро ифода карда, бо унсури луғавии туркиасли қамиш муродиф мебошад. Зимни аз ибораи **найи шакар** сохта шудани калимаи **найшакар** ҷузъи дуюми он шакар маънои «ширин»-ро ифода намудааст, яъне он мафҳуми «наёе, ки аз он шакар ҳосил мекунад»-ро мекунад:

*В-агар хонамаш **найшакар** ботил аст,*

Ки мушк ай най андухтан мушкил аст. ([Мунт., 2016, 311].

Дар мавриди исмҳои вожаҳои мураккаби **соҳибхунар**, **соҳибовоза**, **модаршӯ**, **онакалон**, **миршаб** ҳодисаи «факки изофат» бармало мушоҳида карда мешавад, яъне ибора бо афтидани бандаки изофӣ ба калимаи мустақилмаъно табдил ёфтааст:

Соҳибхунар –хунарманд, соҳиби ягон хунар, фан ё санъат:

Соҳибхунаре шигарф доно,

Доно ба хирад, ба зар тавоно [Мунт., 2016, 243].

Соҳибовоза – шухратманд, овозадор, машҳур:

Димоғи хирад тоза гардад аз ӯ,

*Хунар **соҳибовозе** гардад аз ӯ [Мунт., 2016, 295].*

Соҳибқирон – касе, ки дар вақти қирони Зӯҳра бо Муштарӣ ба дунё омадааст ва ба ақидаи ситорашиносӣ аломати хушбахтӣ ва зафармандӣ буд; маҷозан саодатманд, зафарманд; мағлубнашаванда (лақаби подшоҳон ва одамони бузург):

Агар Маҳдие дар ҷаҳон бошад, ӯст,

Ҷаҳонгиру соҳибқирон бошад, ӯст [Мунт., 2016, 286; ФЗТ, 1969, 267].

Модаршӯ – модари шавҳар, хушдоман (нисбат ба келин):

Замона он ҷама шерам напарварад, Шоҳин,

Магар, ки шеър арӯсу замона модаршӯст [Мунт., 2016, 111].

Онакалон – *она* асоси калимаи мазкур буда, вожаи туркиасл аст ва он бо унсурҳои луғавии адабии **модар** ва лаҳҷавии **оча** муродиф аст. Тавассути нутқи шевагии лаҳҷаҳои шимолӣ бо забони адабӣ роҳ ёфтааст. Дар ин калима **калон** ҳамчун ҷузъи тобеъ барои нишон додани мақом ва дараҷаи шахс дар оила ба кор рафта, бо вожаи **модаркалон** муродиф мебошад:

Табъи маъниасарои хавф барад аз носеҳ,

Зани зоянда таамул кунад аз онакалон [Мунт., 2016, 88].

Миршаб – аз ибораи «мири шаб» сохта шуда, муодил ва муродифи «мири асас», «шаҳна», сардори политсия» маҳсуб меёбад. Калимаи мазкур аз ҷузъи арабии «мир» ва тоҷикии «шаб» ташаккул ёфтааст, ки ҳар ду ҷузъ мансуб ба исм мебошад. Ин вожа хусусияти таърихӣ (историзм) дошта, то замони шуравӣ ҳамчун вазифаи маъмурию давлатӣ дар Аморати Бухоро маъмул буд:

Бар дил шиканҷаҳост зи зулфи сиёҳи ту,

Чун дузд мангарӣ, ки занад миршаб таёқ [Мунт., 2016, 71].

б) Исмҳои мураккаби қолаби исм+сифат:

Шаҳсавор – шаҳи савор; савори боҳашамат, савори далер ва бомаҳорат; киноя аз маҳбуба [ФЗТ, 1969, 601]:

Сухан шаҳсавору ҳаво ашқар аст,

Ба ин ашқарат рӯ ба ҳар кишвар аст [Мунт., 2016, 288].

в) Исмҳои мураккаби қолаби исм+сифати феълӣ: **намаксуда ва дилсӯхта:**

Намаксуда – намаки суда (хока, ордакӣ, кӯфташуда):

Зи шӯри гиряи ман гар туро ҳазар будӣ,

Чаро зи ханда намаксудае ба носурам [Мунт., 2016, 81].

Дилсӯхта – ошиқ, шайдо, мафтун, дилбохта:

Дилсӯхтаи кадом хонӣ,

Заҳробкаши кадом ҷомӣ [Мунт., 2016, 173].

Исмҳои мураккабе, ки аз ибораҳои исмии ғайриизофӣ дар натиҷаи васли калимаҳо бо қолаби исм+исм сохта шуда, калимаи тобеъшаванда пеш аз тобеъкунанда омадааст

Қолаби ибораҳои исмии ғайриизофӣ танҳо бо иваз шудани ҷойи вожаи тобеъкунанда ва тобеъшаванда, инчунин, бо афтидани бандаки изофӣ аз ибораҳои исмии изофӣ тафовут доранд. Онҳо бо як навъ зухуроти вариантнокӣ шабоҳат доранд: *чехраи зебо < зебо чехра < зебочехра; гули тоза < тоза гул < тозагул; зани бева < бева зан < бевазан* ва ғайра.

Помӯза (мӯзаи пой), *харлоша* (лошаи хар, часади хар), *гӯштпора* (пораи гӯшт), *ганҷхона* (хонаи ганҷ, хазина, маҷ: анбор), *оҳубарра* (барраи оҳу), *ҳарамсаро* (хонаи шахсӣ, ҳарамхона, хонаи маҳфуз аз номаҳрам), *тозибача* (бачаи тозӣ, бачаи араб), *ҳиндубача* (бачаи ҳинду), *адабсаро* (сарои адаб, мактаб), *шабнам* (нами шаб, қирав), *моҳрух* (руҳи чун моҳ), *моҳпора* (пораи моҳ; маҷозан: зебо, хушрӯй), *давлатсаро* (сарои давлат; идораи давлатӣ), *камонабрӯ* (абрӯи мисли камон), *гулнисар* (писари гул барин зебо), *гунчадаҳон* (даҳани мисли гунча), *кӯчароҳ* (роҳи кӯча), *шакарханда* (хандаи чун шакар), *тӯранисар* (тӯра – лақаби валиаҳдони салтанати Бухоро; лақаби хешовандони наздики амир дар аморати Бухоро), *гулоб* (оби гул), *хунбаҳо* (баҳои хун) ва амсоли инҳо.

Шамсиддин Шоҳин бо мақсади дар қолаби каломи мавзун гунҷонидани калимаву ибораҳо онҳоро бо вожаҳои мураккабсохт иваз намудааст. Масалан, ба ҷои ибораи «мӯзаи по» калимаи мураккаби *помӯза* истифода шудааст, ки дар чунин шакли сохтор онро дучор омадан муҳол аст ва он мафҳуми «пояфзол»-ро ифода кардааст:

Агар мор дидӣ, фитода ба пой,

Тавони ба помӯза фарқаш бисой [Мунт., 2016, 300].

Харлоша – маънои асли: часади хар; маҷозан: хари лоғар, хари камқуввату заиф:

Дар он дам, ки бастам ба харлоша зин,

Ба азми Бухоро зи хатлонзамин [Мунт., 2016, 294].

Мафҳуми «лоғару заиф»-ро ифода кардани **харлоша** дар байти дигари Шоҳин низ таъкид шудааст. Ин маънӣ дар байни мардуми ҷануби кишварамон ба вожаи маҷозии «ҷонбаромада» маъмул мебошад:

Он кас, ки саманди тунд дорад,

Харлошаи худ кучо гузорад [Мунт., 2016, 219].

Гӯштпора – пораи гӯшт; дар матн чун вожаи ташбеҳӣ барои тасвири ҳолату вазъи дили персонаж истеъмом шудааст:

В-ар не, дили ман гӯштпора аст,

Кай марди набарди ин шарора аст [Мунт., 2016, 223].

Ганҷхона – хонаи ганҷ: маҳзан, ҳазина, хонаи пурганҷ; маҷозан: хонаи маъшуқа:

Ганҷе, ки ниҳон дар ганҷхона аст,

Бар ранҷиши хотират баҳона аст [Мунт., 2016, 227].

Оҳубарра – барраи оҳу; ин вожа дар матни достони «Лайлӣ ва Маҷнун» ба маънои аслияш – «бачаи оҳу» истифода шудааст:

Оҳубаррае ба бар гирифта,

Бар вай назар аз дигар гирифта [Мунт., 2016, 243].

Адабсаро – даргоҳи маърифат, илму адаб; калимаи услуби баланди адабӣ – китобӣ муродифи «мактаб»:

Маҷнун ба адабсаро ҳамерафт,

Дил пешу ғам аз қафо ҳамерафт [Мунт., 2016, 177].

Шоҳин ба мақсади нишон додани вазъи одами ғамзада дар мотами фарзанд қарордоштаву дида гирён, чашмони ашқрезро ба гиристони **шабнам** (қирав) чунин ташбеҳ додааст:

Шабнам гиристу булбул дар боғ лавҳаҳо кард,

Шоҳин, ҳар он чӣ карданд, як-як ба ҷони мо кард [Мунт., 2016, 127].

Моҳпора – маҷозан: зебо, хушрӯ чун шоҳ:

То он ду моҳпора рахт аз ҷаҳон бибурданд,

Як сар фуруғи биниш аз дидагон бибурданд [Мунт., 2016, 127].

Хунбаҳо – баҳои хун; чиз ё пуле, ки бар ивази хуни одами кушташуда ба ворисони ӯ медихнд:

Бо як ишора адо кун баҳои хуни маро,

Ки як ишора зи теги ту хунбаҳои ман аст [Мунт., 2016, 30].

Говмардум – чузъи аввали вожа номи навъи хайвони хонагиرو, вале чузъи дувум дар шакли чомеъ мафҳуми одамиро ифода кардааст, ки онҳо аз чихати маънӣ дар як қолаб намеғунчанд, вале дар шакли яклухт маҷозан ба маъноӣ «одамони чоҳил, нодон, аҳмақ корбаст шудааст:

Алифро алаф гар кунад эътиқод,

Ба ин говмардум макун инқиёд [Мунт., 2016, 291].

Исмҳои мураккабе, ки аз ибораҳои исми изофӣ дар қолаби сифат+исм сохта шудаанд: *калмурғ* (мурғи кал), *хирарой* - (ройи хира, райъи тира), *пахндашт* (дашти паҳн), *нозукбадан* (бадани нозук), *модахар* (хари мода), *сияҳзоғ* (зоғи сияҳ), *навгул* (гули нав), *хорасанг* (санги хора), *навбода* (бодаи нав), *наварӯс* (арӯси нав), *хармуҳра* (муҳраи калон), *тозагул* (гули тоза), *равшансавод* (фикри равшан, соҳибмаърифат), *бевазан* (зани бева), *содарух* (руҳи сода), *ақиқбода* (бодаи сурх), *тундбод* (боди тунд), *сабзоб* (оби сабз, шарбат), *качкулоҳ* (кулоҳ кач пӯшида) ва ғайра.

Калимаҳои мураккаби мазкур дар матн, асосан, ҳамчун исм истифода шудаанд ва бештаринашон ба маъноӣ асли ба кор рафтаанд. Зухуроти маъноӣ маҷозӣ гирифта ва дар заминаи ташбеҳ пайдо шудани калима низ ҷой дорад.

Паҳндашт – дашти паҳн; дашти васеъ:

Зи шуми он беҳирад саҳни базм,

Ғараз, паҳндаште шуд аз баҳри разм [Мунт., 2016, 291].

Нозукбадан – зебоандом, хушқаду қомат; киноя аз маҳбуба:

Нозукбадане, ки дар чамидан,

Чун шоҳа зи бод дар хамидан [Мунт., 2016, 214].

Навбода – бодаи нав; шаробе, ки нав аз хум гирифта шуда бошад; киноя аз маҳбуба, ёр:

Эй дудаи дудмони исмат,

Навбодаи бӯстони исмат [Мунт., 2016, 160].

Наварус – арӯси нав; келин, зане, ки нав шавҳар кардааст:

Моем ду наварӯси хуфта,

Ҳарфе ба муроди дил нагуфта [Мунт., 2016, 162].

Хармуҳра – ҷузъи **хар** дар ин калима номи чорпоро ифода накардааст. **Хар** аслан вожаи сифати буда, мафҳуми «калон»-ро ифода менамояд: «муҳраи калон»; **тозагул** – гули тоза; гули тару тоза; киноя ба машуқа, маҳбуба:

Шабнамсифат аз рӯи ту фирдавс ниҳон аст,

Эй тозагул, охир зи кадомин чаман астӣ [Мунт., 2016, 98].

Содарух – руҳи сода; дилсоф, покдил; зебочехра аз асоси пок, тоза; холис, соф; нодон, гӯл:

Гоҳ бозӯру гоҳе бозару гаҳ бозорӣ,

Ҳар кучо содарухе буд, мусаххар кардам [Мунт., 2016, 77].

Ақиқбода – бодаи ақиқ, бодаи сурх, шароби лаъл:

Ақиқбода ҳалол аст дар шариасти ишқ,

Валек бе лаби лаъли ту гуфтаанд ҳаром [Мунт., 2016, 74].

Исмҳои мураккабе, ки аз ибораҳои исмӣ бо алоқани ҳамроҳӣ бо роҳи васлшавии калима дар қолаби шумора+исм сохта шудаанд. Теъдоди чунин исмҳои мураккаб чандон зиёд нест:

Чорёр (чаҳор саҳоба: Абубақр, Усмон, Умар ва Алӣ дар назар аст:

Ки маро сухан дар ҳаққи чорёр,

Фузун шуд, ту низ он чӣ дорӣ, биёр [Мунт., 2016, 281].

Чорҷӯй – номи вилоят ва шаҳр қаблан дар аморати Бухоро ва Туркманистониҳозира:

Зи мо аҳли суннат кале шумрӯй

Шунидам, ки шуд озими Чорҷӯй [Мунт., 2016, 284].

Исмҳои мураккабе, ки аз ибораҳои феълӣ сохта шудаанд. Сохтори чунин исмҳо бештар аз исмҳои моддӣ, маънӣ ва амал бо ҳамроҳ гардидани асоси замони ҳозираи феъл таркиб ёфтааст: а) исмҳои моддӣ, маънӣ ва амал+асоси замони ҳозираи феъл: **чаҳонофарин роҳгузар, шакарфишон,**

сухандон кафшишкан, захрасанч, сангафкан, силихӯр, гуҳарфишон, боҷситон, номагузор, дилбар, резагул, ҷавшанипӯш, таблзан, тобуткаш, ханҷаркаш, қалбафган, равнақдеҳ, зоҳирпараст, арбадаҷӯй, чораҷӯй, ошуфтакун, барбоддеҳ, бунёдукун торочдеҳ, латмахӯр, ротибабахш, балогардон, назмапардоз, нуқтасанч, парфишон, гиреҳкушо, пилкаш, тавилагустар ва амсоли инҳо.

Тавре аз чашмандози маъноии вожаҳои боло эҳсос мешавад, исмҳои мураккаби ин гурӯҳ бештар барои нишон додан ягон самти шуғлу фаъолияти одамон равона гардидаанд. Чанд намуна:

Сухандон – муродифи суханвар, сухансаро, нависанда:

Суханро зи гетӣ ояд ривоч,

Сухан бар сухандон физояд ривоч [Мунт., 2016, 304].

Захрасанч – захирашинос, талхашинос, табиби соҳаи талхадон ваҳазми таом:

Нафъе ки зи захрасанч ояд,

3- он нафъаҳазор ранч ояд [Мунт., 2016, 255].

Силихӯр – шаппотихӯр, торсакихӯр; *сангафкан* – сангпарто – касе ки ба сӯйи каси дигар санг меафканад:

Силихӯри дастихафт ахтар,

Сангафкани фарқи чор гавҳар [Мунт., 2016, 212].

Резачин - касе, ки чизҳои аз дастархон партофташударо мечинад; хӯшачин; маҷозан: муҳтоҷи лутфу марҳамати касе; судбардор [ФЗТ, 1969, 135]

Сар ба қурси меҳру моҳ ҳаргиз намеорад фурӯ,

Ҳар кӣ, шоҳо, ҳамчу Шохин резачини хони туст [Мунт., 2016, 24].

Арбадаҷӯй, фитнаангез, ҷанҷолӣ; касе, ки ба андак баҳонае мағолу фитна мебардорад:

Ин арбадаҷӯй фитнаангез,

Дорад ба ҳалоки ҳар кас истез [Мунт., 2016, 271].

Исмҳои мураккабе, ки мафҳуми маконро ифода мекунанд: кафшкан – даромадгоҳи хона; ҷое ки пойафзолро кашида баъд ба хона ворид мешаванд:

Дар кафшкани бисоти он моҳ,

Ин ахтари наҳсро бидеҳ роҳ [Мунт., 2016, 274].

Исмҳои мураккаб аз исм ва асоси замони гузаштаи феъл ҳам сохта шудааст: **дастбурд** – ғалаба, фатҳ, нусрат; муваффақият; чусту чолокӣ: ғорат, тороч, яғмо; ғанимат, моли дар чанг ба даст овардашуда:

*Донист, ки зи **дастбурди** айём,*

Ташти ману ўст бар лаби бом [Мунт., 2016, 179].

Балогардон - муҳофизаткунанда аз балову офатҳо; маҷозан: садақа, қурбонӣ:

*Шудам гаҳ садқаву гоҳе **балогардони** он маҳваш,*

Тақалҳар кўчароҳе дошт, бо як ба як кардам [Мунт., 2016, 176].

Ба ҳамин тариқ, аз маводи баррасишуда аён мегардад, ки исмҳои мураккаби тобеъ дар осори Шамсиддин Шохин бештар аз ҳисоби ибораҳои исмии изофӣ, ғайриизофӣ ва ибораҳои феълӣ сохта шудаанд. Чунин навъи калимасозии исмҳои мураккаб дар натиҷаи алоқаи тобеии чузъҳо ба вучуд омадааст, ки дар матнҳои осори манзум (ғазал, рубоӣ, қасида, маснавӣ) бо мақсади ба таври кўтоҳу мухтасар дастрасу фаҳмо баён намудани матлаб ба қор бурда шудааст.

3.4. Калимасозии исмҳои мураккаби омехта

Исмҳои мураккаб аз ду ва ё зиёда асос тавассути пасвандҳо аз қолаби ибора сохта мешаванд. Ба воситаи ин усул аз ибора ва таркибҳои гуногун ба воситаи суффиксҳо калимаҳои нав сохта мешавад [ГЗАҲТ, 1985, 125].

4.1. Бо пасванди -ӣ сохта шудани исмҳои мураккаби омехта. Маҳсулнокии пасванди -ӣ дар сохтани исмҳои мураккаби омехта хеле калон аст. Ин ҷиҳат ҳам дар забони адабии ҳозира ва ҳам дар осори Шохин бармало мушоҳида карда мешавад. Масалан, калимаҳои зиёде ба ин усул тавассути пасванди -ӣ сохта шудаанд: *сарбаландӣ, захирапарастӣ, хурдсолӣ, тарзабонӣ, шакарфишонӣ, дастсойӣ, некномӣ, чирадастӣ, ханҷархарӣ, ҷигарфурӯшӣ, латифахонӣ, номабарӣ, ташнакомӣ, ҷабҳасойӣ, салоҳҷӯӣ, нармхӯӣ, гуҳарфишонӣ, кӯтаҳдастӣ, некфолӣ, тирзанӣ, узрхоҳӣ, захмкорӣ, пардадарӣ, дароздастӣ, наварӯсӣ, талхгӯӣ, тундхӯӣ, мӯшикофӣ, парандбофӣ, турирӯӣ, дӯстдорӣ, роҳзанӣ, рӯсиёҳӣ, мушкфишонӣ, ҷафокорӣ, сухандонӣ, шакаршиканӣ, сарфакорӣ, камбағалӣ, газалсарой, сангиндилӣ, тирабахтӣ, кӯтаҳназарӣ, ошуфтадилӣ, парихонӣ, қиёсорой, қалбоишнӣ, шӯхчаишмӣ, сардмехрӣ, дастёрӣ, сабуквазӣ, сухансанҷӣ, нолапардозӣ, сухандонӣ, бодапарастӣ, парфишонӣ, шакарбаёнӣ* ва амсоли инҳо.

Ташхиси морфологии калимаҳои ғавқ нишон медиҳад, ки исмҳои мураккаби ин гурӯҳ аз лиҳози таркиб якхела нестанд.

Дар сохтори чунин вожаҳо мақоми исму сифат ва асосҳои феълӣ назаррас мебошад. Чунончи:

Қолаби исм+исм+пасванди -ӣ исми маънӣ: *захмкорӣ, шакарбаёнӣ, қалбоишнӣ, дастёрӣ* ва амсоли инҳо. Чанд мисол: *захмкорӣ* - ҷанг, муҳориба; захм задан:

Мекард равон ба захмкорӣ,

Дӯ нима савораву саворӣ [Мунт., 2016, 194].

Шакарбаёнӣ - хушгуфторӣ, хушзабонӣ, ширинсуханӣ, хушгапӣ:

Ба ҳама шаккарбаёнӣ тӯтии ширинбаён,

Мунфаил аз лаъли ширини шакарафшони туст [Мунт., 2016, 23].

Қолаби исм+сифат+ӣ =исми маънӣ:

Сарбаландӣ, рӯсиёҳӣ ва ғайра, ки ин қолаб чандон сермахсул нест.

Сарбаландӣ – киноя аз сарфарозӣ, ифтихор, баландмартабагӣ:

Агар Бӯалӣ сарбаландӣ гирифт,

Зи юмни ҳақими Хуҷандӣ гирифт [Мунт., 2016, 307].

Қолаби сифат+исм+ӣ = исми маънӣ: хурдсолӣ, тарзабонӣ, некномӣ, чирадастӣ, некфолӣ, наварусӣ, тундхӯйӣ, сангиндилӣ, тирабахтӣ, кӯтоҳназарӣ, шӯхчаишмӣ, сардмехрӣ, сабуквазӣ ва ғайра.

Ин қолаби калимасозии исм дар осори Шоҳин сермахсул маҳсуб меёбад. Чанд намуна: *хурдсолӣ* - як давраи ҳаёт; кӯдакӣ, наврасӣ:

Бад-он хурдсолӣ шудам хӯрдадон,

Ки ба ман ҳасад бурд пиру ҷавон [Мунт., 2016, 296].

Некномӣ – соҳиби номи нек будан; ба неки машҳур будан:

Ту худ самарӣ ба некномӣ,

Дар пухта шарар манеҳ ба хонӣ [Мунт., 2016, 276].

Дароздастӣ - пурқудратӣ, тавоноӣ, забардастӣ, дорой; маҷозан: зулму таадӣ, таҷовузкорӣ, золимӣ:

Рақсад ба фалон зи мастии худ,

Пайдост дароздастии худ [Мунт., 2016, 181].

Агар ба моҳият ва муҳтавои исмҳои мураккаби омехтаи қолаби сифат+исм+ӣ назар афканем, онҳо чун исмҳои маънӣ башар барои кушодани олами ботинии персанаҷҳо вазъи руҳию равонии онҳо ба кор рафтаанд: *бадхаишмӣ, бадфеълӣ.*

Туруишрӯйӣ - бадқавоқӣ, тирарӯйӣ:

Барои зар накашам туруишрӯи мардум,

Маро на иллати сафро, на рағбатӣ минуст [Мунт., 2016, 111].

Сангиндилӣ – сангин (сифати нисбӣ) +дил+ӣ – бераҳмӣ, сахтдилӣ, золимӣ. Дар матн ибораи **дили сахт** бо калимаи **сангдилӣ** муносибати антонимӣ пайдо кардааст:

Эй, ки набвад чун дили сахтат ба сахтӣ хорае,

То кай ин сангиндилӣ дар бораи бечорае [Мунт., 2016, 97].

Қолаби исм+асоси замони ҳозираи феъл+ӣ: шакарфишонӣ, мукфишонӣ, гуҳарфишонӣ, дастсойӣ, ҷабҳасойӣ, ханҷархарӣ, ҷигарфурӯшӣ, латифахонӣ, парихонӣ, номабарӣ, тирзанӣ, узрхоҳӣ, талхгӯӣ, парандбофӣ, сухандонӣ, қиёсорой, кинагирӣ, дӯстдорӣ, сухансанҷӣ, нолапардозӣ, зоҳирпарастӣ ва амсоли инҳо.

Ин қабил исмҳои мураккаб дар баробари мафҳумро ба таври абстракт ифода намудан ҳамчун ба калима тобиши маъноии амалро ифода кардаанд. Дар ташаккули исмҳои мураккаби қолаби мазкур феълҳои асоси замони ҳозираи **фишондан, сойдан, харидан, фурӯхтан, хондан, бурдан, задан, хостан, гуфтан, бофтан, донистан, оростан, санҷидан, пардохтан, парастидан** ва ғ.хизмат кардаанд. Чанд намуна:

Зоҳирпарастӣ - зоҳирбинӣ; касе ки умқи масъаларо насанҷида хулоса бароварда бошад: масъалаеро рӯякӣ баррасӣ кардан:

Суханро ба зоҳир набояд шинохт,

Ки зоҳирпарастӣ басе фитна сохт [Мунт., 2016, 287].

Шакарфишонӣ – маҷозан: ширинсуханӣ, хушгуфторӣ:

Маҷнун ба фунуни тарзабонӣ,

Бинбуд чунин шакарфишонӣ [Мунт., 2016, 260].

Дар матни зер Шоҳин якбора аз се калимаи мураккаби қолаби исм+асоси феъли замони ҳозира **-ӣ** кор гирифтааст: **ҳарзачӯшӣ** (гапи беҳуда задан), **сафсатагӯӣ, ханҷархарӣ, ҷигарфурӯшӣ** (қавлу амал мувофиқ наомадан):

Эй оқила, ин чӣ ҳарзачӯшист,

Ханҷариву ҷигарфурӯшист [Мунт., 2016, 229].

Узрхоҳӣ – узр хоستان, маъзарат пурсидан; авфи гуноҳ:

Бечора ҷавон ба узрхоҳӣ,

Гуфт: -эй маҳи дар шуда ба моҳӣ [Мунт., 2016, 198].

Мӯшикофӣ – киноя аз дақиқкорӣ, борикбинӣ; парандбофӣ- матоъбофӣ; матои абрешимии нафис бофтан, ҳарирбофӣ, шоҳибофӣ:

Ба турраи худ ба мӯшикофӣ,

Мекард ба маҳ парандбофӣ [Мунт., 2016, 171].

Ҳамин тавр, дар гурӯҳи исмҳои мураккаби омехта бо пасванди **-ӣ** асоси зуҳуроти сохта шудани исмҳои маънӣ (абстракт) ба назар мерасад.

Бо пасванди -а сохта шудани исмҳои мураккаби омехта. Тавассути пасванди **-а** сохтани исмҳои мураккаби омехта каммаҳсул буда, дар осори Шоҳин мо ба пасванди мазкур сохта шудани исмҳои *нӯшоба, хуноба, захроба, табхола, худкома, якчашма* ва амсоли инҳо ба мушоҳида расид. Пасванди **-а** дар таркиби ин қабил вожаҳо як навъ вазифаи умумигардонии мафҳумро иҷро кардааст. Дар мавриди калимаҳои *нӯшоба, хуноба, захроба ва табхола* мо зуҳуроти сохта шудани исмҳои моддӣ (конкрет) ва дар ҳолати вожаҳои худкома ва якчашма бошад, аломату хусусияти шахс, ягон ҷиҳати руҳӣ ва ҷисмонии он дар назар аст. Аммо дар матни осори Шоҳин, аниқтараш дар маснави «Тухфаи дӯстон»-и ӯ калимаи *якчашма* (кӯр, касе, ки як чашмаш мебинад) чун вожаи субстантивӣ ба кор рафтааст, яъне аломати ашё ба ҷойи худӣ ашё ба кор рафтааст. Зимни падидаи забонӣ ҳодисаи конверсия (транспозитсия) гузариши сифат ба исм ба назар расидааст:

Чу зад лек бар тахти заррина гом,

Ба саблат зи якчашма нурсид ном [Мунт., 2016, 288].

Дар матни зер вожаи *худкома* (худраъӣ, худсар, якрав) ҳам хосияти сифатии худро заиф намуда, ба гирифтани парадигмаҳои исм ба инҳиссаи нутқ интиқол ёфтааст. Таркиби морфологии ин вожаро ҷонишини нафсӣ-таъкидии *худ* ва исми моддии *ком* (узви биологии инсон ваҳайвонот) ташкил додааст. Бе истифодаи пасвандӣ **-а** хусусияти сифатии ин вожа боло меравад: *одами худком* (худбин, мағрур, якрав). Аммо дар натиҷаи пасванди **-а** қабул кардан як навъ муттаҳид гардидани маъноӣ ҳамаи ҷузъҳо дар як қолаб мушоҳида мешавад:

Гаҳ гами дил хӯрдаму гаҳ ситами дида кашам,

Ин ду худкома, аҷаб, мурдаи гассоли маной [Мунт., 2016, 25].

Қобили зикр аст, ки дар калимаҳои ҳамрешаи **хуноба**, **захроба**, бинобар исми моддӣ будани ҳар ду ҷузъҳои калимаи мураккаб: **хун+об захр+об** пасванди -а ба осонӣ онҳоро муттаҳид намуда, бо гирифтани маънои маҷозӣ исми нав сохтааст: **хуноба** – оби хунолуд; маҷозан ашки хунин, гирияи саҳт:

Хунобаи дил зи дида меронд,

В-аз ҳоли дарун қасида мехонд [Мунт., 2016, 175].

Дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» ибораи фразеологии **хунобаи ҷигар** низ истеъмоли ёфтааст, ки он ҳам ба маънои «ашки хунии» корбаст гардидааст:

Медиду ба фарқ хок мебехт,

Хуноби ҷигар зи дида мерехт [ФЗТ, 1969, 506].

Зимни истеъмоли вожаи **захроба** ба маънои аслӣ ба кор рафтани ин калимаро мушоҳида мекунем – «оби захролуд, оби захрдор».

Оташ ба ниҳоди ман ту безӣ,

Заҳроба ба коми ман ту резӣ [Мунт., 2016, 151].

Таркиби морфологии вожаи **нӯшоба** бошад, зоҳиран андаке дигаргуна менамояд. Дар ин калима пасванди -а ду асоси гуногун: **нӯш** ва **об**: асоси замони ҳозираи феъл ва исми обро муттаҳид намуда, маънои дигар: машрубот, нӯшиданӣ муттаҳид намудааст, ки дар натиҷа мафҳуми тоза «1) оби ҳаёт, обе, ки тибқи ривоятҳои афсонавӣ ҳар кӣ онро хӯрад, умри ҷовидон меёбад: 2) маҷозан: май, машрубот:

3-он фикр, ки ҳунар барӣ баҳр,

Нӯшоба адиб хӯрду ман захр [Мунт., 2016, 188].

Табхола – доначаҳое, ки бо сабаби баландшавии ҳарорати бадан дар гирди лаб пайдо мешавад [ФЗТ, 1969, 296]. Дар калимаи мазкур асоси **таб** истилоҳи тиббӣ маҳсуб ёфта, мафҳуми «баландшавии ҳарорати бадан»-ро ифода мекунад, аммо ҷузъи дуюм – **хол** дар заминаи ташбеҳ мафҳуми «донаҳои обдор»-ро ифода намудааст. Пасванди -а ҷиҳати муттаҳид намудани ду асос: **таб** ва **хол** ба кор рафтааст: **табхола**

Чанд дар пойи ту чун обила сар монда роқиб?

*Чанд бўсида лаби лаъли ту **табхола** барин?* [Мунт., 2016, 92].

Ба ин тариқа, аз баррасии номҳои мураккаби омехта бармеояд, ки ин қабил вожаҳо дар забони ашъори Шохин, асосан, дар қолаби калимаҳои мураккаби тобеъ воқеъ шуда, барои тобиши нави маъноӣ пайдо кардани онҳо пасвандҳои **-ӣ** ва **-а** хизмат кардаанд. Бояд зикр кард, ки нақши пасванди **-ӣ** дар сохтани исмҳои мураккаби омехта сермахсул ва морфемаи **-а** дар ин бобат каммахсул мебошад. Тавассути пасванди **-ӣ** бештар аз 60 ҳолати сохтани исми мураккаби омехта ва ба воситаи пасванди **-а** бошад, бо ин қолаб сохта шудани ҳамагӣ 6 вожа ба назар расид.

3.5. Исмҳои мураккаби сечузъа

Тегдоди вожаҳои мураккаби исмие, ки сохтори морфологии онҳоро се чузъ ташкил диҳанд, дар эҷодиёти Шоҳин чандон зиёд нест. Дар созмон ёфтани чунин исмҳо нақши се асоси дорои маънои лексикӣ ва грамматикӣ муҳим мебошад. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ду тарзи сохта шудани исмҳои мураккаби сечузъа нишон дода шудааст: 1) Исмҳои мураккаби сечузъа, ки дар қолаби исмҳои мураккаби дучузъа сохта шудаанд. Дар ин гуна исмҳо яке аз чузъҳо (асосан дуюм) сода ва дигаре мураккаб мебошад: *шашмақомхон, мардикорбача, сартарошхона*; 2) Чузъи тобеи исми мураккаб шуда омадани ибора: *Ясавулони дарбор мувофиқи фармоиши амир намадисиёхпӯшонро ҷой доданд* (С.Айнӣ). Чунин тарзи калимасозӣ дар сифат нисбатан серистеъмол аст [ГЗАҲТ, 1985, 125].

Воқеан, дар осори манзуми Шоҳин сохтори калимаҳои *захробкаш, дилсайдкун, шабнамсифат* аз се чузъ иборат мебошад, ки онҳо ба қолаби калимасозии гурӯҳи якум, ки бештар ба исм хос аст, созгоранд. Дар намунаҳои *захробкаш* ва *шабнамсифат* мо падидаи ба калимаи мураккаби дучузъа ҳамроҳ шудани асоси навро мушоҳида мекунем: *захроб+каш* (асоси замони ҳозира):

Дилсӯхтаи кадом хонӣ?

Заҳробкаши кадом ҷонӣ? [Мунт., 2016, 173].

Калимаи мураккаб - *шабнам + сифат* (мисл, монанд):

Шабнамсифат аз рӯи ту фирдавс ниҳон аст,

Эй тозагул, охир зи кадомин чаман астӣ [Мунт., 2016, 98].

Дар мавриди корбурди вожаи мураккаби сечузъаи *дилсайдкун* мо зухуроти чаппаи шакли калимасозии болоро мебинем: *дил+сайдкун*. Ин вожа аз иборати фразеологии *дил майл кардан* (*дил бурдан, ошиқ шудан, мафтун гардидан*) сохта шуда, барои мақсадро нишонрас инъикос намудан суханвар онро дар чунин қолаб истифода бурдааст:

Шакаршикане ба талхҷӯӣ,

Дилсайдуке ба тундхӯй [Мунт., 2016, 171].

Зикр кардан бамаврид аст, ки дар осори манзум истифодаи калимаҳои се ва бисёрчӯзба боиси ба вуқӯъ омадани баъзе ноҳамвориҳо носуфтагиҳо дар вазни шеър ва таносуби суҳан мегарданд. Аз ин рӯ, дар забони ашъори Шохин зиёд ба кор нарафтаанд.

3.6. Корбурди ибораҳои арабӣ дар осори Шохин

Дар шакли яклухт ва дар қолаби ибораҳои озоди синтаксисӣ ба кор рафтани ибораҳои арабӣ дар ашъори Шохин чандон зиёд ба назар намерасад. Чунин ибораҳо бештар зимни инъикоси ҳодисаву воқеаҳои сиёсӣ, динӣ, маросимӣ-этникӣ гоҳо дида мешавад: *карим-ун-насаб*, *дуррат-ут-точ*, *ҳачар-ул-асвад*, *байт-ул-ҳазан*, *дар-уш-шифо* ва ғайра. Масалан, ҳангоми тавсифи намояндагони дин, аз он ҷумла хоҷаҳо, Шохин барои он аз ибораи *карим-ун-насаб* (хонадони саховатпеша, сулолаи ҷавонмардон, насли соҳиббэхсон) кор гирифтааст, ки он бо калимаҳои мураккаби олинасаб ва муодили он олитабор дар муносибати наздикмаъноӣ қарор гирифта метавонад ва ин ибора матлаби шоирро дар баробари калимаҳову ибораҳои маъмулу мувофиқи *ҷавонмард*, *сахопеша*, *соҳиббэхсон*, *марди соҳибқарам* ифода карда тавонистааст. Ҳадафи дигари адиб таъмин намудани рангорангии баён ва дар жанрҳои гуногун чун зарурати услубӣ ба чунин ибораҳои арабӣ муроҷиат кардааст:

Карим-ун-насаб хоҷаи номдор,

Ки дорад бад-ӯ хоҷагӣ ифтихор [Мунт., 2016, 310].

Агар дар ибораи тавсифи боло саховатмандии хоҷае тавассути ибораи «карим-ун-насаб» сурат гирифта бошад, пас зимни корбурди ибораи *дуррат-ут-точ* (дорандаи тоҷи марворид) ба сифатҳои волои сайиде муроҷиат шудааст:

Ало дуррат-ут-точ содоти даҳр,

Ки содотро аз нав афзуда баҳр [Мунт., 2016, 313].

Зимни аз Каъба ишорат кардан *ҳачар-ул-асвад*-ро (санги сиёҳ, санги сиёҳи муқаддас дар хонаи Каъба) чун идомаи мантиқии тасвир дар зарурат истеъмом кардааст:

Каъбае чун ҳачар-ул-асваду Замзам бо худ,

Аз дили сӯхтаву дидаи пурнам дорам [Мунт., 2016, 79].

Ибораи *байт-ул-ҳазан* (хонаи пурғам, ғамхона) бошад, чун санъати талмех зимни ишора ба кулбаи эҳзони Яъқуби пайғамбар истифода шудааст, ки

муодили тоҷикии он ҳам дар шакли калимаи мураккаб ва ҳам дар намуди ибораи исмии изофӣ: *гамхона, хонаи гам* низ дар гардиш аст, аммо ин унсурҳо мақсади услубию субъективии шоирро инъикос карда наметавонад:

Лекин ба шарти он, ки дар аснои он нишот,

Ёд аз муқими гӯшан байт-ул-ҳазан кунед [Мунт., 2016, 60].

Аз тавзеҳи ибораҳои боло бармеояд, ки Шохин онҳоро чун ибораҳои рехтаи фразеологӣ ҳамчун зарурат бо мақсади тақвияти фикр истифода бурдааст. Ин ҷиҳат, ба хусус дар зикри ному сифатҳои Худо ва ё баъзе арзишҳои муқаддаси динӣ бештар ба назар мерасад. Чунончи: *олам-ул-ғайб* сифати Худост ҳамчун офарандаи оламу коинот:

Эй бор Худои олам-ул-ғайб,

Илми ту барӣ зи васмати райб [Мунт., 2016, 151].

Ҳамин гуна таъбирҳо нисбат ба пайғамбари ислом Муҳаммад (с) низ ба кор рафтааст: *фахр-ул-балад* (ифтихори пайғамбарон, фаҳри пешвоён):

Равшан гӯҳаре зи насли Одам,

Фахр-ул-баладиву фаҳри олам [Мунт., 2016, 157].

Бояд зикр намуд, ки чунин ибораву таъбирҳои арабӣ дар забони адабии тоҷик бештар дар мақоми калимаҳои мураккаб қарор доранд. «Калимаҳои мураккаб барои кутоҳ ва рехта ифода кардани фикр имконият медиҳад. Онҳо на танҳо ибораҳои гуногун, балки ҷумлаҳо низ иваз карда метавонанд, вале сабаби асосии инкишофи ин тарзи калимасозиро дар адабиёти классикӣ ва имрӯзаи тоҷик аз тағйироти куллии сохти забони тоҷикӣ бояд донист (Рустамов, 1981, 144).

Хулосаи боби III

Ба ҳамин тариқ, дар осори Шамсиддин Шохин исмҳои мураккаби гуногунсохтору гуногунтаркиб ба таври фаровон ҳадафмандона мавриди қорбурд қарор гирифтаанд. Шоир калимаҳои мураккабро вобаста ба тақозои вазни шеър, мантиқ ва мазмуни умумии жанри адаби интихобан ба қор бурдааст. Ӯ дар истифодаи исмҳои мураккаб анъанаҳои мавҷудаи таърихӣ калимасозии забонамонро ба эътибор гирифтааст.

Аз мазмуни боб ва фаслу мавзӯҳои он бармеояд, ки исмҳои мураккаб дар робита ба муносибати байни ҷузъҳои он, асосан, ба ду гурӯҳи калон гурӯҳбандӣ қарда шудаанд: 1) исмҳои мураккаби пайваст; 2) исмҳои мураккаби тобеъ. Таҳқиқи вазъи қорбурд ва истеъмоли исмҳои мураккаб нишон медиҳад, ки нуфуз ва дараҷаи истеъмоли исмҳои мураккаби тобеъ дар забони ғазалиёт, қасидаҳо, маснавӣ «Лайлӣ ва Мачнун» ва маснавӣ нотамоми «Тухфаи дӯстон» нисбат ба исмҳои мураккаби пайваст бартариӣ зиёд доштааст. Чунончи:

1) Дар осори Шохин баъзе намунаҳо оид ба тарзи сохта шудани исмҳои мураккаби пайваст низ ба мушоҳида мерасанд, ки онҳо дар қолаби калимасозии редуplikативӣ (такрор) ва усули бо миёнванд сохта шудани исмҳо (бештар исмҳои амал ва маънӣ) рӯйи қор омадаанд. Дар ин самт, асосан, қолабҳои ба анъана даромадаи калимасозии исмҳои мураккаби пайваст мушоҳида қарда мешавад. Таносуби истифодаи исмҳои мураккаби пайваст нисбат ба исмҳои мураккаби тобеъ аз 1:5 ҳам зиёд мебошад.

2) Исмҳои мураккаби тобеъ аз ҷиҳати таркиб якхела нестанд, онҳо дар осори Шамсиддин Шохин бештар аз ҳисоби ибораҳои исмиӣ изофӣ, ғайриизофӣ ва ибораҳои феълӣ сохта шудаанд. Чунин навъи калимасозии исмҳои мураккаб дар натиҷаи алоқаи тобеии ҷузъҳо ба вучуд омадааст, ки дар матнҳои осори манзум (ғазал, рубоӣ, қасида, маснавӣ) бо мақсади ба таври кӯтоҳу мухтасар суфтаву равон ва дастрасу фаҳмо баён намудани матлаб ба қор бурда шудааст.

3) Теъдоди исмҳои мураккаби омехта низ дар осори Шоҳин фаровон буда, ин қабил вожаҳо, асосан, дар қолаби калимаҳои мураккаби тобеъ воқеъ шуда, барои тобиши нави маъноӣ пайдо кардани онҳо пасвандҳои **-ӣ** ва **-а** хизмат кардаанд. Бояд зикр кард, ки нақши пасванди **-ӣ** дар сохтани исмҳои мураккаби омехта сермахсул ва морфемаи **-а** дар ин бобат каммахсул мебошад. Аҳамияти истифодаи исмҳои мураккаби омехта дар он аст, ки онҳо дорои хусусияти умумигардонӣ ва ҷамъбастанамой дошта, барои аз исмҳои гуногун сохтани исмҳои маънӣ хизмат мекунанд.

4) Шоҳин дар баробари нозуқиҳои забони модариро хуб доништан усулҳои сохта шудани калимаву ибораҳоро дар сарфу наҳви арабӣ дар сатҳи баланд медонад. Ин аст, ки *ӯ* ибораҳои арабиро бо калимаҳои сохтаю мураккаби тоҷикӣ дар матнҳои ашъораш дар шакли мутавозӣ қор бастааст. Дар ашъори *ӯ* бештар калимаҳои барвақт ҳазмшудаи арабӣ, ки ба қонунҳои дохилии забони тоҷикӣ аз ҷиҳати фонетикӣ, луғавӣ, морфологӣ ва калимасозӣ мутобиқ шудаанд, ба қор рафтааст.

5) Исмҳои мураккаби сечузъа, ки аз се асос таркиб ёфтаанд, дар забони ашъори Шоҳин истеъмоли маҳдуд доранд. Агар ба таркиби сохтори вожаҳои ***шабнамсифат, дилсайдқун, захробкаш*** назар афканем аён мегардад, ки асосҳои дар як қолаб муттаҳидшуда кӯтоҳанд, дар ҳамнишинӣ аз лиҳози мантиқ ва ифодаи маъно бо ҳам мувофиқ афтадаанд. Зикр кардан бамаврид аст, ки дар осори манзум истифодаи калимаҳои се ва бисёрҷузъа боиси ба вуқӯъ омадани баъзе ноҳамвориҳо носуфтагиҳо дар вазни шеър ва таносуби сухан мегарданд. Аз ин рӯ, дар забони ашъори Шоҳин истеъмоли онҳо чандон зиёд нест.

6) Воқеан, бо роҳу усул ва воситаҳои гуногун ба вуҷуд омадани калимаҳои нав тақозои замон баҳисоб рафта, низ доштани ҷомеа ба калимаҳои нав дар ифодаи фикр аз пешрафти ҷомеа дарак медиҳад. Бинобар ин, калимасозӣ дар ин бобат барои таъмин намудани талаботи мардум барои номгузорӣ ба ашъо, амалу ҳолат ва воқеаву равандҳо падидаи муҳимми забонӣ ба шумор меравад.

Хулосаҳои умумӣ

Ба ҳамин тариқ, аз баррасии масъалаҳои гузошташуда ба чунин натиҷаҳои ниҳой расидан мумкин аст:

1) Дар осори Шамсиддин Шоҳин роҳи морфологии калимасозӣ, яъне ба воситаи пешванду пасвандҳо сохта шудани исмҳо афзалият дорад. Вале таъкид кардан бамаврид аст, ки хизмати аффиксҳо дар сохтани исмҳо як хел набуда, онҳо маҳсулнокии гуногун зоҳир мекунад. Аммо маҳсулнокии ин ё он аффикс мафҳуми нисбӣ мебошад. Масалан, дар калимасозии исм ҳамагӣ як пешванди калимасоз **ҳам-** ширкат дорад, ки дараҷаи истифодаи он дар осори Шоҳин ба матнҳои «Гулистон»-и Саъдӣ наздик бошад ҳам, вале дар муқоиса бо нишондодҳои осори адибони дигар ва фарҳангномаҳо шумораи калимаҳои бо ин пешванд сохташударо чандон сермаҳсул ҳисобидан дуруст нест. Чунончи, истифодаи пешванди **ҳам-** дар асри XII дар забони «Хамса»-и Низомӣ сермаҳсул, вале дар «Гулистон»-и Саъдӣ, ки дар асри XIII иншо шудааст, каммаҳсул аст. Ин морфема дар осори Мавлоно Ҷомӣ чун унсури фаъоли калимасоз нақш бозидааст, аммо дар эҷодиёти Шоҳин маҳсулнокии чандон зиёд надорад, агарчи дар забони адабиёти муосир он ба қатори вандҳои сермаҳсул шомил шудааст.

Осори Шоҳин	«Хамса»-и Низомӣ	«Гулистон»-и Саъдӣ	ФОҶ	ФЗТ	Насри муосир
12	64	8	50	110	36

Дар забони адабии классикӣ ва забони адабии ҳозираи тоҷик истеъмоли пешванди **ҳам-** зухуроти мутараққӣ маҳсуб ёфта, дар сохтани калимаҳои нав маҳсулнокии зиёд дорад ва аз ҷумлаи унсурҳои морфологии серистеъмом арзёбӣ мешавад. Дар қорбурди вожаи **ҳамчаиш** мо ба маънои маҷозӣ: ҳамсар, шарик истеъмомлӯбии вожаро, ки бевосита маҳсули эҷодии ҳуди шоир мебошад, мушоҳида мекунем. Калимаи **ҳамсилк** ба истилоҳоти аҳли тасаввуф тааллуқ дорад, ки мафҳуми «ҳаммаслак, ҳамфикр, ҳамгурӯҳ, узви як силсила»-ро ифода мекунад. Шоҳин ба истиснои ин вожа боз аз муродифи истеъмоли маҳдуддоштаи он - **ҳамришта** низ қор гирифтааст, ки он ба ҳамин маъно дар осори Низомӣ низ дучор мешавад [4-М].

2) Пасвандҳои **-ӯ// -гӯ**, **-а**, **-иш**, **-гоҳ**-ро дар осори Шамсиддин Шохин сермаҳсултарин морфемаи калимасоз шуморидан мумкин аст, ки тавассути онҳо нисбат ба дигар пасвандҳо бештар калимаҳои муштак сохта шудааст. Пасванди **-ӯ// -гӯ** дар сохтани исмҳои маънӣ, исмҳои шахс, исмҳои замон, исмҳои моддӣ ва сифатҳои субстантиватсияшуда унсурҳои морфологии ғаъл ба шумор меравад. Маҳсулнокии он нисбат ба пасвандҳои ҳамгурӯҳ дар ҷадвали зер нишон дода шудааст:

-ӯ// -гӯ	-иш	-а	-гоҳ
75	12	52	20

Калимасозии исм бо пасванди **-а**, асосан, дар заминаи қолабҳои анъанавии калимасозӣ сурат гирифтааст. Нақши ин морфема дар сохтани исмҳои моддӣ, исмҳои замон ва субстантивҳо ниҳоят муҳим мебошад. Дар осори Шохин тавассути пасванди **-гоҳ** бештар исми макон (*боргоҳ, ҷойгоҳ, пешгоҳ...*) сохта шуда, он дар созмон додани исмҳои замони типии шабонгоҳ бемаҳсул мебошад. Морфемаи **-гоҳ** бо исми **қибла** якҷоя омада, ба маънои аслии самти ҷойгиршавии қибларо нишон диҳад, он ба маънои маҷозӣ мафҳуми «падар»-ро (*қиблагоҳ*) инъикос кардааст [1-М]; [2-М]; [4-М].

3) Пасвандҳои каммаҳсули исмсоз низ дар осори Шохин чандон зиёд нестанд: **-дон**, **-ак**, **-истон**, **-гар**, **-ор**. Ин пасвандҳо дар робита ба маънои асосии калима дар сохтани исмҳои макон, номи предмет ва мафҳумҳои ба шахс алоқаманд нақш бозидаанд. Зимни истифодаи онҳо суҳанвар риояи қолабҳои анъанавии калимасозиро ба эътибор гирифтааст [12-М].

-дон	-ак	-истон	-гар	-ор
5	7	6	7	5

4) Дар ашъори Шохин зимни калимасозии исм корбасти 19 адад пасванди бемаҳсул ба назар расид, ки онҳо дар сохтани аз 1 то 4 адад калимаи исмӣ сахмдоранду ҳалос: **-гор** (дар сохтани исми маънӣ ва шахс), **-вар// -ур** (дар сохтани исмҳои шахс ва исмҳои маънӣ), **-зор** (барои ифодаи мафҳуми макон), **-када** (мафҳуми макон ва исмҳои маънӣ), **-сор** (исми моддӣ), **-ин** (исми моддӣ), **-вода** (исми кулл), **-ила** (номи беморӣ), **-бон** (исми шахс), **-навард** (исми шахс), **-бор** (исми конкрет), **-шан** (макон ва фаровонӣ: гулшан), **-но** (макон), **-ванд** (номи

Худованд ва исми нисбат), **-о** (мафҳуми замон вобаста ба ҳарорати ҳаво: гармо), **-ча** (номи ашӯ), **-он** (исми замон ва абстракт), **-онӣ** (исми моддӣ: пешонӣ), **-ҷӣ** (исми шахс: миёнҷӣ) ва ғ., ки дар баъзе намунаҳои осори бадеии муосир ва адабиёти классикӣ дараҷаи маҳсулнокии гуногун зоҳир мекунад [13-М].

5) Аз тавсифи маҳсулнокии пасвандҳо дар сохтани исмҳо бармеояд, ки вобаста ба навъҳои осори бадеӣ (назму наср), доираи мавзӯ, образфарӣ дар эҷодиёти адибони давраи тоинқилобӣ (аз замони Рӯдакӣ то ибтидои асри ХХ) истеъмоли ва қорбасти воситаҳои калимасоз дар сохтани исмҳои гуногунмаъно раванди якхела набудааст. Қисме аз пасвандҳои сермаҳсул ва серистеъмоли дар замони Шоҳин хусусияти каммаҳсулӣ ва ё бемаҳсулӣ пайдо кардаанд. Ҳол он ки як гурӯҳи онҳо дар забони муосири тоҷикӣ камистеъмолу бемаҳсул гардида, ба қатори архаизмҳо гузаштаанд, баръакс, гурӯҳи дигари дар гузашта каммаҳсул дар забони адабии имрӯза ба қатори пасвандҳои сермаҳсул шомил шудаанд. Чунончи, вожаи *пӯзиш* (узрхоҳӣ) дар забони муосири тоҷикӣ хусусияти архаистӣ пайдо карда, он аҳён дар сабки адабии китобӣ ва ё шоирона вомехӯраду бас.

6) Исмҳои дар натиҷаи калимасозии дубора сохташуда, асосан, ба қолаби **Р** (реша)+**Р₁** (пасванди 1) + **Р₂** (пасванди 2) созгор афтада, дар чунин калимаҳои исмӣ аз вожаҳои сохта тавассути пасвандҳо боз исмҳои нав сохта шудаанд. Дар дериватсияи дубора дар мақоми пасвандҳои аввал морфемаҳои **-вар, -а, -ур, -ан, -гар, -манд, -гор** аз исмҳо ва асосҳои феълӣ ҳиссаҳои гуногуни нутқ сохта, дар натиҷаи ба дериватсияи дубора бо дучор омадан тавассути пасвандҳои **-ӣ, -он//ён** бештар исмҳои маънӣ ва исмҳои амал сохта шудан мушоҳида карда мешавад.

7) Дар маводи ҷамъоваришуда калимаҳои исмие низ мавҷуданд, ки дар сохтани онҳо ҳам пешванд ва ҳам пасванд мушоҳида карда мешавад. Аммо қайд кардан ҷои аст, ки аз асоси калима аввал тавассути яке аз аффиксҳои калимаҳои сохта рӯи қор омада, сипас, падидаи қабул кардани аффикси дигар ба миён меояд, ки дар натиҷа ба калимаи сода ду аффикс: пешванд ва пасванд ҳамроҳ шуда, бо қолаби **Р** (пешванд) + **Р** (реша) + **Р₁** (пасванд): *ҳамриқобӣ*

исми маънӣ сохта шудааст. Аз пешвандҳо: *ҳам-, бе-, но-* ва аз пасвандҳо морфемаи *-ӣ* маҳсулнокии бештаре дар калимасозии исм бо ширкати пешванду пасвандҳо нишон додаанд.

8) Роҳи морфологӣ-синтаксисии калимасозӣ ва ё тарзи конверсиалии вожаофарӣ ҳам дар сохтани исмҳо нақши муҳим дорад. Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки зимни ин навъи вожасозӣ калимаҳо маънои нави луғавию грамматикӣ касб менамояд. Чунин калимаҳо ба парадигмаҳои исм соҳиб шуда, дар қолаби калимаҳои сода, сохта ва мураккаб воқеъ гардида, бе кумаки воситаҳои калимасоз дар шакли яклухт маънои нав касб намуда, ҳамчун исм қабул карда мешаванд. Дар натиҷаи чунин ҳодисаи забонӣ субстантиватсия, ки як тарзи калимасозии исм аст, гузариши калимаҳои гуногунмаъно ба исм ба вуқӯъ меояд. Бояд тазаккур дод, ки, асосан, ду навъи субстантиватсияшавӣ: пурра (комил) ва нопурра (ноқис) мавҷуд аст. Мо ин таснифотро такмил дода, навъи сеюми субстантиватсияшавии калимаҳо – лаҳзавӣ (ё контекстӣ)-ро илова намудем. Чанд намуна:

- субстантиватсияи пурра ё комил: *паранда, дида, ҷавон, пир, дӯст, гадо, қаландар, санам, ҳунарманд, хирадманд, дилбар, камбагал* ва ғайра;

- субстантиватсияи нопурра ё ноқис: *рақиб, ҳариф, шӯҳ, гофил, нозанин, маҳваши, бузург, азиз, шал, ланг, бегона, девона, ҳушёр, оқил, сода, ҳиллагар, доно, нодон, куҳнадӯз* ва ғайра:

- субстантиватсияи лаҳзавӣ (ё контекстӣ, муваққатӣ): *лода, чолок, пок, нокас, дилситон, хубрӯ, шакарлаб, маҳваши, нобакор, сӯхта, ноком* ва ғайра.

9) Зимни субстантиватсияи пурра дар натиҷаи гузариш бисёр калимаҳо дар мақоми исм устувор мемонанд, вале вазифаи қаблии онҳо хеле заиф эҳсос карда мешавад; дар субстантиватсияи ноқис ё нопурра калимаҳои транспозитсияшуда ҳам дар мақоми аввалаи худ ва ҳам дар мавқеи исм дар ҳолати ноустувор қарор доранд; дар мавриди субстантиватсияи лаҳзавӣ ё муваққатӣ бошад, калимаҳо танҳо дар доираи матн барои ифодаи мақсадҳои услубию фардии адиб ба парадигмаҳои исм соҳиб шудаанд, яъне чиҳати исмӣ ё предметии онҳо хеле заиф мебошад.

10) Калимаҳои умумистеъмоли, ки хусусияти сермаъноӣ дошта, нисбат ба дигар категорияҳои луғавӣ бештар синониму антонимдоранд, тадричан маънои лексикӣ ва грамматикӣ онҳо ҳамчун ҳиссаи мустақилмаъно заиф гардида, онҳо ҳамчун морфемаҳои ёвар вазифаҳои пешванду пасвандро иҷро намуда, ба унсурҳои калимасоз табдил меёбанд. Дар осори Шохин ба сифати префиксоид (пешвандгуна) вожаҳои чун *сар, дил* ва амсоли инҳо, ки дар сохтани калимаҳои зиёде мисли *сарпанча, сарчаиша, сарнавишт, сарзаниш; дилбар, дилнавоз, дилдор, дилхоҳ* ва ғайра, асосан, чун субстантив нақши муҳим бозидаанд. Ба ҳайси суффиксоид (пасвандгуна) унсурҳои луғавие чун *-хона, -дор, -обод, -дон* дар сохтани калимаҳои исми монанди *зурбатхона, девхона, сухандон, кордон, дӯстдор, дилдор, Шеробод, анбаробод* ва ҳоказо нақши муҳим бозидаанд [5-М].

11) Зимни калимасозии луғавӣ-семантикӣ зухуроти забонии полисемия ба вуқӯ меояд, ки дар натиҷаи он калимаҳои сермаъно аз ҳисоби касб кардани маънои маҷозӣ, ташбеҳии қиёсӣ ба вуҷуд меоянд. Яъне, ба маънии нав қорбаст шудани калимаҳо барои таъмин намудани нутқ бо калимаҳои дилхоҳ мусодат менамоянд, амсоли вожаи *сар* ва маъноҳои иловагии он, вале дар раванди гузариш ва субстантиватсия шудани вожаҳо (ҳодисаи конверсия ё тронспозитсия) калимаҳои мансуб ба як ҳиссаи нутқ тадричан ба ҳиссаи нутқи дигар мегузаранд.

12) Дар осори Шамсиддин Шохин ҳамагӣ 566 исми мураккаби гуногунсохтору гуногунтаркиб ҳадафмандона мавриди қорбурд қарор гирифтааст. Истеъмоли зиёди калимаҳои мураккаб гарчанде боиси ба вуқӯ омадани баъзе ноҳамворию ноҷӯриҳо дар забони осори манзум гардад ҳам, вале шоири сухансанҷ дар истифодаи исмҳои мураккаб анъанаҳои мавҷудаи таърихӣ калимасозии забонамонро ба пуррагӣ риоя кардааст. Шохин дар қорбурди унсурҳои луғавӣ, морфологӣ ва нахвӣ забон суханвари беҳамтост. Дар бисёр мавридҳо ӯ қаблан матлабро аз тариқи ибора, дар мавриди дигар муодили ҳамон ибораро дар қолаби исмҳои мураккаб моҳирона ба қор мебарад. Аз мундариҷаи боб ва фаслу мавзӯҳои он бармеояд, ки исмҳои мураккаб дар

робита ба муносибати байни чузъҳои он, асосан, ба ду гурӯҳи калон тақсимбандӣ карда шудаанд: 1) исмҳои мураккаби тобеъ; 2) исмҳои мураккаби пайваст. Аз таҳқиқи вазъи корбурд ва истеъмоли исмҳои мураккаб дар осори Шамсиддин Шохин бармеояд, ки нуфуз ва дараҷаи истеъмоли исмҳои мураккаби тобеъ дар забони ғазалиёт, қасидаҳо, маснавии «Лайлӣ ва Мачнун» ва маснавии нотамоми «Тухфаи дӯстон» нисбат ба исмҳои мураккаби пайваст афзалияти куллӣ доштааст.

13) Дар осори Шохин ҳамагӣ 540 адад исмҳои мураккаби гуногунтаркиби тобеъ ба назардошти такрорёбӣ истеъмомол ёфтааст, ки аз ин шумора **253** калима ва ё ин ки **44, 9** %-и онҳоро бевосита исми мураккаби тобеъ ташкил медиҳанд. Таркиби чунин исмҳо якхела нест, исмҳои мураккаби тобеъ дар осори Шамсиддин Шохин бештар аз ҳисоби ибораҳои исмии изофӣ, ғайриизофӣ ва ибораҳои феълӣ сохта шудаанд. Ин навъи калимасозии исмҳои мураккаб дар натиҷаи алоқаи тобеии чузъҳо ба вучуд омадааст, ки дар матнҳои осори манзум (ғазал, рубой, қасида, маснавӣ) бо мақсади ба таври кӯтоҳу мухтасар суфтаву равон ва дастрасу фаҳмо баён намудани матлаб ба кор бурда шудааст.

14) Истифодаи исмҳои мураккаби омехта дар осори Шохин 126 ададро ташкил додааст, ки ин нишондод **22, 4**%-и умумии вожаҳои мураккаби тобеи исмиро ташкил мекунад. Ин қабил вожаҳо, асосан, дар қолаби калимаҳои мураккаби тобеъ воқеъ шуда, барои тобиши нави маъноӣ пайдо кардан пасвандҳои **-ӣ** ва **-а** хизмат кардаанд. Бояд зикр кард, ки нақши пасванди **-ӣ** дар сохтани исмҳои мураккаби омехта сермаҳсул ва морфемаи **-а** дар ин бобат каммаҳсул мебошад. Тавассути пасванди **-ӣ** бештар аз **90%** ҳолати сохтани исми мураккаби омехта ва ба воситаи пасванди **-а** бошад, теъдоди на чандон зиёди вожасозӣ ба назар расид. Аҳамияти истифодаи исмҳои мураккаби омехта дар он аст, ки онҳо дорой хусусияти умумигардонӣ ва чамъбастнамоӣ дошта, барои аз исмҳои гуногун сохтани исмҳои маънӣ хизмат мекунанд.

15) Дар осори Шохин баъзе намунаҳо оид ба тарзи сохта шудани исмҳои мураккаби пайваст низ ба мешоҳида мерасанд. Исмҳои мураккаби пайваст дар қолаби калимасозии редупликативӣ (такрор) – дар 11 ҳолат ва усули бо

миёнванд сохта шудани исмҳо (бештар исмҳои амал ва маънӣ) – дар 12 маврид рӯйи қор омадаанд. Дар ин самт, асосан, қолабҳои ба анъана даромадаи калимасозии исмҳои мураккаби пайваст мушоҳида карда мешавад [7-М].

16) Шоҳин дар баробари нозуқиҳои забони модариро хуб доништан усулҳои сохта шудани калимаву ибораҳоро дар сарфу наҳви арабӣ дар сатҳи баланд медонад. Ин аст, ки ӯ ибораҳои арабӣ бо калимаҳои сохтаю мураккаби тоҷикӣ дар матнҳои ашъораш дар шакли мутавозӣ қорбасти намудааст. Чунончи: *карим-ун-насаб – хоҷаи номдор*.

17) Исмиҳои мураккаби сечузъа, ки аз се асос таркиб ёфтаанд, дар забони ашъори Шоҳин истеъмоли маҳдуд доранд. Ҳамагӣ 3 ҳолати қорбурди чунин вожаҳо: *шабнамсифат, дилсайдқун, захробкаш* дар ашъори ӯ ба назар расиду бас. Зикр қардан бамаврид аст, ки дар осори манзум истифодаи калимаҳои се ва бисёрҷузъа боиси ба вуқӯъ омадани баъзе ноҳамвориҳо носуфтагиҳо дар вазни шеър ва таносуби сухан мегарданд. Аз ин рӯ, дар забони ашъори Шоҳин онҳо хеле кам ба қор рафтаанд.

18) Ин ҷиҳатҳо далели онанд, ки дар осори Шоҳин вожаҳои гуногунсохтор мутаносибан истифода шудаанд. Таносуби истеъмоли исмиҳои мураккаби пайваст нисбат ба исмиҳои мураккаби тобеъ ба 1:20 баробар аст. Басомади исмиҳои мураккабро мушаххастар дар ҷадвали зерин ин гуна инъикос намудан мумкин аст:

№	Исмиҳои мураккаб	Миқдор	Ҷоиз
1	Исмиҳои мураккаби тобеъ	253	44, 9%
2	Исмиҳои мураккаби субстантивӣ	161	28, 6%
3	Исмиҳои мураккаби омехта	126	22, 4%
4	Исмиҳои мураккаби сечузъа	3	0, 005%
5	Исмиҳои мураккаби пайвасти редупликативӣ	11	0, 020%
6	Исмиҳои мураккаби пайваст бо миёнвандҳо	12	0, 021%
7	Ҷамъи исмиҳои мураккаби тобеъ	543	95, 9%
8	Ҷамъи исмиҳои мураккаби пайваст	23	4, 1%
	Ҷамъи умумии исмиҳои мураккаб	566	100%

Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот

Натиҷаи ниҳоии мавзӯи таҳқиқи «Баррасии роҳҳои калимасозии исм дар осори Шамсиддин Шохин» барои ҷамъоварии калимаҳои зиёде, ки имрӯзҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик имконияти умумишавӣ доранд, барои бунёди ҳама гуна фарҳангномаҳои тафсирии мукамал, ҳамзамон, дар соҳаҳои зерини ҳалли масъалаҳои забони адабии ҳозираи тоҷик ва паҳлуҳои гуногуни он шароити имкониятҳои мусоид фароҳам меоварад:

1) Дар забони осори адиб аз қолабҳои тайёри морфологии забон, ки мутобиқи анъанаҳои калимасозии классикӣ аз асрҳои IX-X ин ҷониб арзи вучуд доранд, ба таври фаровон истифода бурда, дар ашъораш бо мақсади инъикоси вазъи замон, руҳи ҷомеа, сатҳи иҷтимоӣ ва фарҳангии мардум бо истифода аз пешванду пасвандҳои калимаҳои зиёде сохтааст, ки барои унсурҳои калимасоз аз лиҳози воҷасозӣ, маҳсулнокии гуногун доштани калимаҳо, дараҷаи истеъмол ва тараққиёбии онҳо низ мавод дода метавонад.

2) Таҳқиқоти мазкур барои омӯзиши масоили муносибатҳои маъноӣ грамматикӣ дар калимасозӣ, муайян намудани робитаи генетикии байни лексикология ва морфология, роҳҳои рушди калимасозии забони тоҷикӣ барои муҳаққиқони соҳаи забоншиносӣ, омӯзгорони фанҳои марбут ба бахшҳои забоншиносии ихтисосҳои филологии муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, муассисаҳои миёнаи касбӣ ва миёнаи умумӣ маводи фаровони назариявӣ амалӣ манзур карда метавонад.

3) Речез ба масъалаҳои мухталифи калимасозии исм: дериватсияи дубора, усули пешвандию пасвандӣ; нақши роҳи калимасозии конверсиалӣ (транспозитсионӣ ё роҳи морфологию синтаксисии калимасозӣ) дар калимасозии исм; аз тариқи аффиксоидҳо сохта шудани исмҳои нав баррасиҳо анҷом дода шуданд.

4) Дар осори Шамсиддин Шохин исмҳои мураккаби гуногунсохтору гуногунтаркиб ба таври фаровон ҳадафмандона мавриди корбурд қарор гирифтаанд. Шоир калимаҳои мураккабро вобаста ба тақозои вазни шеър, мантиқ ва мазмуни умумии жанри адабӣ интихобан ба кор бурдааст. Ӯ дар

истифодаи исмҳои мураккаб анъанаҳои мавҷудаи таърихии калимасозии забонамонро ба эътибор гирифтааст.

5) Хусусиятҳои фаровонии вожаҳои ва сермаъноӣ касб намудани вандҳо, вандгунаҳо ва калимаҳои решагиро дар шароити замони муосир дар заминаи маводи эҷодиёти Шамсиддин Шохин ба осонӣ муайян кардан муяссар мегардад ва дар ин росто падидаи торафт каммаҳсул ва бемаҳсул гаштани баъзе вандҳои классикӣ дақиқ карда мешаванд.

6) Дар осори Шамсиддин Шохин мураккаби гуногунсохтору гуногунтаркиб ҳадафмандона мавриди қорбурд қарор гирифтаанд, ки гарчанде боиси ба вуқӯъ омадани баъзе ноҳамворию ноҷӯриҳо дар забони осори манзум гардад ҳам, вале шоири суҳансанҷ дар истифодаи исмҳои мураккаб анъанаҳои мавҷудаи таърихии калимасозии забонамонро ба пуррагӣ риоя кардааст.

7) Маводи рисола дар таҳияи бобу фаслҳои ҷудогонаи китобҳои дарсӣ, дастурҳои таълимию методӣ бахшҳои морфология ва калимасозӣ, барои ташкил ва гузаронидани семинар ва курсҳои махсус оид ба проблемаҳои калимасозӣ дар забоншиносии тоҷик мавриди истифода қарор гирифта метавонад.

Рӯйхати адабиёт

I. Санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ:

1. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи забони давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон”. [Матн] / АМОҶТ. – Душанбе, 2009. – 43 с.

II. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ:

2. Айнӣ С. Масъалаҳои забони тоҷикӣ. Куллиёт, ҷ. 11, китоби дуюм. [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе, 1964. – 168 с.

3. Ализода С. Сарфу наҳви тоҷикӣ. [Матн] / С. Ализода. – Душанбе, 2006. – 79 с.

4. Алимӣ Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Кӯлоб. [Матн] / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе: ДДТ, 1995. – 196 с.

5. Амлоев А. Калимасозии сарфии исм дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев. [Матн] / А. Амлоев. – Душанбе: ДСРТ, 2016. – 151 с.

6. Амонова Ф. Именное аффиксальное словообразование в современном персидском и таджикских языках. [Текст] / Ф. Амонова // Учебное пособие. – Душанбе, 1982. – 55 с.

7. Амонова Ф. Опыт ономазиологического исследования деривационной системы современного персидского языка. [Текст] / Ф. Амонова. – М., 1990. – 55 с.

8. Ахмедова Ҷ. Шаклҳои феълӣ бо ёридиҳандаи «истон» дар забони ҳозираи тоҷик. / Ҷ. Ахмедова. – Сталинобод, 1961. – 123 с.

9. Байзоев А. Язык «Донишнома» Абуали ибни Сино (терминология и словообразование) [Текст] // А. Байзоев. Автореф. дис... канд. филол. наук. 10.02.02 / А. Байзоев. - Душанбе, 1992. – 24 с.

10. Байзоев А. Истилоҳот ва калимасозӣ дар «Донишнома»-и Абуалӣ ибни Сино. [Текст] / А. Байзоев. - Душанбе: Андалеб Р, 2016. – 196с.

11. Виноградов В. О языке художественной литературы. [Текст] / В. Виноградов. – Москва: 1959. – 216 с.

12. Виноградов В. История русских лингвистических учений [Текст] / В. Виноградов. – М.: Высшая школа, 1978. – 378 с.

13. Грамматикаи забони тоҷикӣ. // Зери таҳрири Б.Ниёзмаҳмадов, Ш.Ниёзӣ, Д.Тоҷиев. – Сталинобод, 1956.
14. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. // Ҷилди 1. Фонетика ва морфология. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
15. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. // Ҷилди 2. Ибора ва синтаксиси ҷумлаи содда. – Душанбе: Дониш, 1986. – 372 с.
16. Ғаффоров Р. Забон ва услуби романи «Одамони ҷовид»-и Раҳим Ҷалил. [Матн]/Р.Ғаффоров. – Душанбе, 1966. – 223 с.
17. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. [Матн] / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 226 с.
18. Забони адабии ҳозираи тоҷик. // Лексикология, фонетика, морфология. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии. // Қ. 1. – Душанбе: Маориф, 1973. – 452 с.
19. Забони адабии ҳозираи тоҷик. // Лексикология, фонетика, морфология. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии. // Қ. 1. – Душанбе, 1982. – 462 с.
20. Забони ҳозираи тоҷик. // Лексика. – Душанбе, 1981. – 102 с.
21. Зарубин И. Материалы и заметки по этнографии горных таджиков. [Текст] / И. Зарубин // Долина Бартанга ИСМАО при РАН. Т.5. пг. – М., 1917. – 97 с.
22. Зарубин И. Очерки разговорного языка самаркандских евреев. [Текст] / И. Зарубин // Иран. Т. II. – Л., 1928. – 97 с.
23. Зеҳнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. [Матн] / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе, 1987. – 326 с.
24. Зеҳнӣ Т., Бақозода Ҳ. Сарфи забони тоҷикӣ. [Матн] / Т. Зеҳнӣ, Ҳ. Бақозода. – Душанбе, 2010. – 153 с.
25. Исмоилов Ш. Топонимия Каратегинской долины Таджикистана: лингвистическое исследование. ААД[Текст]/Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1999. – 36 с.
26. Кабилов Ш. Равобит ва ҳамнишинии воҳидҳои забон дар занҷираи гуфтор. [Матн]/ Ш.Кабилов. - Душанбе: МДМТ, 2021. - 320 с.

27. Камолиддинов Б. Забон ва услуби ҳикояҳои Ҳаким Карим. [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 1962. – 186 с.
28. Камолиддинов Б. Хусусиятҳои услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ. [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 1992. – 128 с.
29. Касимов О. Суффиксальное словообразование имён существительных в «Шахнаме» Абулқасима Фирдавси. [Текст] / О. Касимов. – М., 1988. – 23 с.
30. Касимов О. Деривация в «Шахнаме» Абулқасима Фирдавси. [Текст] / О. Касимов. – Душанбе, 2006. – 186 с.
31. Касимов О. Лексика «Шахнаме» Абулқасима Фирдавси. [Текст] / О. Касимов. – Душанбе, 2011.
32. Касимов О. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулқасима Фирдавси. [Текст] / О. Касимов. – Душанбе: Дониш, 2016. – 346 с.
33. Кабиров Ш. Хусусиятҳои лексикии «Таърихи Бадахшон». [Матн] / Ш. Кабиров. – Душанбе, 1984. – 174 с.
34. Кубрякова К. Что такое словообразование. [Текст] / К. Кубрякова. – М., 1965. – 80 с.
35. Қосимова М. Таърихи забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / М. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490 с.
36. Лапатин В. Русская словообразовательная морфемика. [Матн] / В. Лапатин. – М., 1977. – 316 с.
37. Левковская К. Словообразования. [Матн] / К. Левковская. – М., 1954. – 35 с.
38. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. [Матн] / Ҳ. Мачидов // Ҷилди 1. Луғатшиносӣ. – Душанбе, 2007. – 242 с.
39. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод, 1959. – 294 с.
40. Маъсумӣ Н. Чаҳонбинӣ ва маҳорат. [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1966. – 267 с.
41. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш. [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1976. – 75 с.

42. Маъсумӣ Н. Забон ва услуби «Марги судхур». [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1976. – 75 с.
43. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. [Матн] / Н. Маъсумӣ // Ҷ.2. Забоншиносӣ. – Душанбе, 1980. – 350 с.
44. Мирбобоев А. Муқаддимаи филологияи эронӣ. [Матн] / А. Мирбобоев. – Душанбе: ДДОТ, 2015. – 342 с.
45. Мирзоев Г. Именное суффиксальное словообразование в современном таджикском языке. [Текст] / Г. Мирзоев. – Душанбе, 1987. – 120 с.
46. Мирзоева М. Лексическая и фразеологическая синонимия в художественных произведениях С. Айни. [Текст] / М. Мирзоева. – Душанбе: Олами дониш, 2017. – 400 с.
47. Мирзо Ҳасани Султон. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣи форсӣ-тоҷикӣ. [Матн] / Султон. Мирзо Ҳасан. – Душанбе: Дониш, 2014. – 334 с.
48. Мирзо Ҳасани Султон. Забон ва истилоҳнигорӣи тоҷикӣ дар даврони Истиқлол. [Матн] / Султон, Мирзо Ҳасан // Масъалаи вожагузинӣ ва истилоҳоти забони тоҷикӣ-форсӣ. – Душанбе: Истеъдод, 2016. – С.48-55.
49. Мирзо Ҳасани Султон. Истилоҳшиносӣ ва истилоҳнигорӣи тоҷикӣ. [Матн] / Султон, Мирзо Ҳасан. – Душанбе: Эр-граф, 2019. – 192 с.
50. Мирзо Ҳасани Султон. Истилоҳшиносӣ ва истилоҳнигорӣи тоҷикӣ. [Матн] / Султон, Мирзо Ҳасан. – Душанбе: Эр-граф, 2019. – 192 с.
51. Мухторов З. Таърихи забони тоҷик. [Матн] / З. Мухторов. – Душанбе: Ҳумо, 2003. – 152 с.
52. Муҳаммадиев М. Принсипҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ. [Матн] / М. Муҳаммадиев // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1967. – 134 с.
53. Муҳаммадиев М., Талбакова, Ҳ., Нурмаҳмадов, Ю. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / М. Муҳаммадиев, Ҳ. Талбакова, Ю. Нурмаҳмадов. – Душанбе, 1997. – 190 с.
54. Маҳмадҷонов О. Баррасӣҳо дар номшиносӣи тоҷик. [Матн] / О. Маҳмадҷонов. – Душанбе: Деваштич, 2004. – 84 с.
55. Назарзода С. Забон ва истилоҳот (Андешаҳо дар атрофи забони

точикӣ ва истилоҳот). [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе: Дониш, 2003. – 148 с.

56. Назарзода С. Ташаккули истилоҳоти иҷтимоӣ-сиёсии забони тоҷикӣ дар садаи XX. [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе: Дониш, 2004. – 302 с.

57. Назарзода С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо. [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе: Эр-граф, 2013. – 371 с.

58. Назарзода С. Имло ва забони адабӣ. [Матн] / С. Назарзода. – Душанбе: Андалеб, 2015. – 320 с.

59. Ниёзӣ Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ. [Матн] / Ш. Ниёзӣ. – Сталинобод, 1954. – 50 с.

60. Ниёзмӯҳаммадов Б., Бузургзода Л. Морфологияи забони тоҷикӣ. [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов, Л. Бузургзода. – Сталинобод, 1941. – 67 с.

61. Ниёзмӯҳаммадов Б. Баъзе масъалаҳои забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 245 с.

62. Ниёзмӯҳаммадов Б. Забоншиносии тоҷик. [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Душанбе, 1970. – 386 с.

63. Низомова С. Калимасозии исм дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ. [Матн] / С. Низомова. – Душанбе, 2002. – 180 с.

64. Олимҷонов М. Хусусиятҳои луғавию улубии насри таърихӣ (дар асоси эҷодиёти Сотим Улуғзода). [Матн] / М. Олимҷонов. – Хучанд: Нури маърифат, 2011. – 152 с.

65. Олимҷонов М. О. Сухан аз гавҳариёни сухан (маҷмуаи мақолаҳои илмӣ) [Матн] / М. Олимҷонов. - Хучанд: Нури маърифат, 2017. – 436 с.

66. Олимҷонов М. О. Сайри лафзу маънӣ (маҷмуаи мақолоти илмӣ). - Хучанд: Ношир, 2021. - 328 с.

67. Олимҷонов М. О. Хусусиятҳои сохториву маъноии калимаҳои мураккаб дар назми Бедил (дар мисоли калимаҳои мураккаби навъи татпуруша). - Хучанд: Нури маърифат, 2022. – 456 с.

68. Основы иранского языкознания. // Новоперсидские языка. – М., 1982. – 527 с.

69. Офаридаев Н. Микротопонимия Ванджа и Дарваза. [Текст] / Н. Офаридаев. – Душанбе, 1991. – 175 с.
70. Офаридаев Н. Ойконимияи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон. [Матн] / Н. Офаридаев. – Душанбе, 2001. – 163 с.
71. Пейсиков Л. Транспозиция как способ словообразования в иранских языках. [Текст] / Л. Пейсиков // Иранская филология. – Л., 1964. С.14-26.
72. Пейсиков Л. Очерки по словообразованию персидского языка. [Текст] / Л. Пейсиков. – М., 1973. – 210 с.
73. Пейсиков Л. К истории словообразования от именных глаголов в персидском языке. [Текст] / Л. Пейсиков // Иранские языковедение. – М., 1976.
74. Расторгуева В. Краткий очерк грамматики таджикского языка в «Таджикском – русском словаре». [Текст] / В. Расторгуева. – М., 1954. С.529-570.
75. Расторгуева В., Керемова А. Система таджикского глагола. [Текст] / В. Расторгуева, А. Керемова. – М., 1964. – 291 с.
76. Расторгуева В. Среднеперсидский язык. [Текст] / В. Расторгуева. – М., 1966. – 160 с.
77. Раҳматуллозода С. Словообразованиа имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка. [Текст] / С. Раҳматуллозода. – Душанбе: Дониш, 2016. – 239 с.
78. Раҳматуллозода С. Калимасозии исм (дар асоси маводи шеваҳои чанубӣ ва чанубу шарқии забони тоҷикӣ). [Матн] / С. Раҳматуллозода. – Душанбе: Дониш, 2019. – 226 с.
79. Раҳматуллозода С. Таҳлили лингвистии вожаҳои марбут ба ҳайвонот ва парандагон (дар асоси шеваҳои чанубӣ ва чануби шарқии забони тоҷикӣ). [Матн] / С. Раҳматуллозода. – Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2020. – 57 с.
80. Раҳматуллозода С. Таҳқиқи лингвистии морфемаи грамматикӣ. [Матн] / С. Раҳматуллозода. – Душанбе: Матбааи ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2021. 120 с.
81. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон // Китоби I. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.

82. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон // Китоби II. – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.
83. Розенфельд А. Материалы исследования сложносоставных глаголов в современном таджикском литературном языке. [Текст] / А. Розенфельд // Очерки по грамматике таджикского языка. Вып. 1. – Сталинабад, 1953. – 47 с.
84. Розенфельд А. Словообразование глагола в юговосточных говорах таджикского языка. [Текст] / А. Розенфельд // У межвузовская научное конференция по иранской филологии. Тезис докладов. – Душанбе, 1966. – С.204-205.
85. Рубинчик Ю. Грамматический очерк персидского языка. [Текст] / Ю. Рубинчик // Персидского – русский словарь в 2-х томах. Под. Ред. Ю.А.Рубинчик. 3-е изд. Стереотипное. Т. 2. – М., 1985.
86. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 79 с.
87. Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм. [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 92 с.
88. Рустамов Ш. Исм. [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1981. – 220 с.
89. Рустамов Ш. Мақоми забон. [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Адиб, 1996. – 304 с.
90. Сабзаев С. Лексика таджикского персидского памятника XI в «Кашф-ал-мадҷуб». [Текст] / С. Сабзаев. – Душанбе, 1982. – 28 с.
91. Саймиддинов Д. Вожашиносии забони форсии сиёна. [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2001. – 310 с.
92. Саломов М. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ. [Матн] / М. Саломов. – Душанбе, 2001. – 137 с.
93. Саломов М. Баъзе хусусиятҳои луғавӣ ва улубии «Маснавии маънавӣ»-и Ҷалолиддини Балхӣ. [Матн] / М. Саломов. – Душанбе: Офтоби маърифат, 2007. – С.218-224.

94. Саломов М. Вижагиҳои савтӣ, маъноӣ ва маҷозию фразеологии забони шеърӣ тоҷикӣ (дар асоси ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV). [Матн] / М. Саломов. – Душанбе: Эр-граф, 2017. – 266 с.
95. Саломов М. Вижагиҳои забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV (Таҳлили сохтори фонетикӣ, семантикӣ ва фразеологию луғавӣ). [Матн] / М. Саломов. – Душанбе, 2018. – 354 с.
96. Семенов А. Краткий грамматический очерк таджикского языка. [Текст] А. Семенов. – Ташкент, 1927.
97. Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик. [Матн] / Б. Сиёев. – Душанбе: Дониш, 1968. – 164 с.
98. Сиёев Б. Аз таърихи чамъбандии исмҳо дар забони тоҷикӣ. [Матн] / Б. Сиёев // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1976. – 170 с.
99. Смирнова Л. Забон ва услуби таърихи Сиистон. [Матн] / Л. Смирнова. – Сталинобод, 1959. – 143 с.
100. Смирницкий А. К вопросу о слове [Текст] / А. Смирницкий // (Проблема «тождества слова») И Тр. Ин-та языкознания АН СССР. – Т.4. – М., 1954.
101. Степанова М. Словообразовательная современного немецкого языка. [Текст] / М. Степанова. – М.: Изд., 1953. – 376 с.
102. Сулаймонов И. Хусусиятҳои оморфемавӣ ва синоморфемавии пасванди –ак (-як) дар лаҳҷаи кӯхистониҳисор. [Текст] / И. Сулаймонов. Сухани сабз. – Душанбе, 2003. – 98 с.
103. Султон Мирзо Ҳасан. Забони гӯё ва поё. [Матн] / Ҳасан, Мирзо Султон. – Душанбе: Дониш, 2018. – 230 с.
104. Султон Мирзо Ҳасан. Куҳантарин дастури забони форсии тоҷикӣ дар сарзамини Чин. [Матн] / Ҳасан, Мирзо Султон. – Душанбе: Бухоро, 2018. – 128 с.
105. Султонов М.. Истилоҳоти илмии «Китоб-ут-тафҳим»-и Абурайҳони Берунӣ. [Матн] / М. Султонов. – Душанбе: Дониш, 2003. – 169 с.
106. Тоҳирова Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Қ. Тоҳирова. – Душанбе, 1967. – 110 с.

107. Тоҷиев Д. Воситаҳои алоқии ҷумлаҳои мураккаби тобӣ дар забони адабии тоҷик. [Матн] / Д. Тоҷиев. – Душанбе: Ирфон, 1971. – 51 с.
108. Тоҷиев Д. Ҷумлаҳои мураккаби тобӣ дар забони адабии ҳозири тоҷик. [Матн] / Д. Тоҷиев. – Душанбе: Дониш, 1981. – 218 с.
109. Усмонова М. Лексико-стилистические пласты и их стилистические особенности в литературной прозе Хабибулло Назарова. [Матн] / М. Усмонова. – Душанбе: Эр-граф, 2022. – 164 с.
110. Уфимцева А. Слово в лексико-семантической системе языка. [Текст] / А. Уфимцева. – М.: Наука, 1968. – 272 с.
111. Фитрат А. Қоидаҳои забони тоҷикӣ: сарф ва нахв. / А. Фитрат. – Д.: Сино, 2009. – 128 с.
112. Хоркашев С. Калимасозии исм бо пасвандҳо (аз рӯи маводи шеваи ҷануби шарқии забони тоҷикӣ). [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 144 с.
113. Хоркашев С. Истилоҳоти калимасозӣ. [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2012. – 67 с.
114. Хоркашев С. Ташаккули тарқии луғавӣ ва калимасозӣ. [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе: Эр-граф, 2014. – 106 с.
115. Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ. Ҷаҳор гулзор. [Матн] / Нисорӣ, Ҳоҷа Ҳасан. – Душанбе, 1998. – 116 с.
116. Ҳоҷаев Д. Ташаккул ва таҳаввули забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна. [Матн] / Д. Ҳоҷаев. – Душанбе: Диловар, 1998. – 150 с.
117. Ҳоҷаев Д. Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ ва афкори забоншиносии ӯ. [Матн] / Д. Ҳоҷаев. – Душанбе, 2004. – 124 с.
118. Ҳоҷаев Д. Баъзе мулоҳизаҳо дар бораи корбурди ду вожа. [Матн] / Д. Ҳоҷаев // Забон – рукни тоат. Маҷмуаи мақолаҳо. Китоби панҷум. – Душанбе, 2011. – 168 с.
119. Ҳоҷаев Д. Гуфтори наку қухан нагардад. [Матн] / Д. Ҳоҷаев. – Душанбе, 2011. – 229 с.
120. Ҳоҷаев С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри ХХ: дар асоси

материали «Тухфаи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сирочи Ҳаким. [Матн] / С. Ҳоҷаев. – Душанбе, 1987. – 168 с.

121. Хушенова С. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка. [Текст] / С. Хушенова. – Душанбе: Дониш, 1971. – 190 с.

122. Ҳалимов С. Садриддин Айнӣ ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик. [Матн] / С. Ҳалимов. – Душанбе: Ирфон, 1974. – 111 с.

123. Ҳалимов С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик (аз рӯйи забони «Гулистон»-и Саъдӣ). [Матн] / С. Ҳалимов // Масъалаҳои забон ва адабиёт. – Душанбе: 1975. Қисми 1. – 283 с. Қисми 2. – 307 с.

124. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик. (асрҳои XI-XII). [Матн] / С. Ҳалимов // Дастури таълимӣ. – Душанбе, 2002. – 91 с.

125. Ҳасанов А. Сайри сухан. [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2006. – 73 с.

126. Ҳоҷиев С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX. (дар асоси маводи «Тухфаи аҳли Бухоро»-и Мирзосирочи Ҳаким). [Матн] / С. Ҳоҷиев. – Душанбе: Ирфон, 1978. – 190 с.

127. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айнӣ. [Матн] / Х. Ҳусейнов. – Душанбе: Дониш, 1973. – 234 с.

128. Чавчавадзе Т.А. Именное словообразование в новоперсидском языке. Монография / Т.А.Чавчавадзе. - Тбилиси: Мецниереба, 1981. – 375 с.

129. Чхеидзе Т. Именное словообразование в персидском языке. [Текст] / Т. Чихидзе. – Тбилиси: Мецниереба, 1969. – 141 с.

130. Ҷӯраев Ғ. Лаҳҷаҳои арабҳои тоҷикзабон. [Матн] / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе: Дониш, 1975. – 228 с.

131. Шамси Қайси Розӣ. Ал-муъҷам. [Матн] / Розӣ Қайси Шамс. – Душанбе, 1991. – 232 с.

132. Шанский Н. Основы слово образовательного анализа. [Текст] / Н. Шанский. – М., 1993. – 56 с.

133. Шарифов Б. Хусусиятҳои морфологии «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ. [Матн] / Б. Шарифов. – Душанбе, 1985. – 232 с.

134. Шарифов Н. Инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик дар солҳои 40-ум. [Матн] / Н. Шарифов // Масъалаҳои забони тоҷик. – Душанбе, 1967. – С.155-169.

135. Шукуров М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе, 1985. – 368 с.

136. Шукуров М. Забони мо ҳастии мост. [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе, 1991. – 232 с.

137. Эшонджонов А. Грамматическая роль двух глагольных основ в образовании имен существительных. [Текст] / А. Эшонджонов // Уч. зап. Сталинабадского пед. ин-та им. Т.Г.Шевченко, т.2. Серия филологическая. – Сталинабад, 1955.

III. Диссертатсия ва авторефератҳо:

138. Абдуллоев Б. Словообразование имен существительных в современном персидском литературном языке Хатемии Н.З. Лексика персидского языка и пути её обогащения. [Текст] / Б. Абдуллоев: автореф. дисс... канд. фил. наук. – Баку, 1954. – 22 с.

139. Абдунабиев А. Лингвистический анализ топонимии региона Ура-Тюбе. [Текст] / А. Абдунабиев: дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 1992. – 140 с.

140. Алескерова Т. Словообразующие омоморфемы в персидском языке. [Текст] / Т. Алескерова: автореф. дис. канд. филол. наук. – Баку: АҚД, 1964. – 29 с.

141. Ахмедҷонова Н. Словообразование имён существительное и прилагательных в современном литературном персидском языке. [Текст] / Н. Ахмедҷонова: автореф. дисс. канд. фил. наук. – Тошкент, 1956. – 31.

142. Бобомуродов Ш. Морфологические особенности языка нормативно-правовой документации сферы образования. [Текст] / Ш. Бобомуродов: автореф. дисс. канд. фил. наук. – Душанбе, 2011. – 24 с.

143. Калонова М.Дж. Структурно-семантический анализ словообразования именных частей речи (имя существительное и прилагательное) в поэзии Хафиза

Ширази: автореф. дис... канд. филол. наук. 10.02.22 / М.Дж.Калонова. - Душанбе, 2017. - 23 с.

144. Камолова Г. Хусусиятҳои грамматикӣ забони насли асли XVI (дар асоси материали, «Маҷмаъ-ут-таворих»). [Матн] / Г. Камолова: дисс. номз. илм. фило. – Душанбе, 1973. – 175 с.

145. Касимов О. Суффиксальное словообразование имён существительных в «Шахнаме» А. Фирдавси [Текст]. / О. Касимов: дис... канд. филол. наук. – Душанбе, 1988. – 188 с.

146. Кенджаев Ю. Лексические и словообразовательные особенности «Таърихи Байхаки» Абулфазла Байхаки. [Текст] / Ю. Кенджаев: автореф. дисс. канд. фил. наук. – Хучанд, 2004. – 30 с.

147. Махмаджонов О. Историко-лингвистическое исследование топонимии Гиссарской долины Таджикистана. [Текст] / О. Махмаджонов: дис. док. фил. наук. – Душанбе, 2010. – 346 с.

148. Низомова С. Калимасозии сарфӣ дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ. [Матн] / С. Низомова: дис. ном. илми филология. – Душанбе, 2002. – 180 с.

149. Низомова С. Словообразование в художественной и публицистической прозе Садриддина Айни. [Матн] / С. Низомова: дис. док. фил. наук. – Душанбе, 2021. – 475 с.

150. Раҳмон Э. Забони миллат - ҳастии миллат. Дар ду китоб. / Э.Раҳмон. Китоби 1. Ба сӯйи пояндагӣ. - Душанбе: Эр-граф, 2016. - 516с.; Китоби 2. Забон ва замон. - Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.

151. Саидов Н. Лексические и фразеологические особенности рассказов Абдулхамида Самада. [Текст] / Н. Саидов: автореф. дисс. канд. фил. наук. – Душанбе, 2014. – 25 с.

152. Саидова Ҷ. Диалектизмҳо ва хусусияти услубии онҳо дар адабиёти бадеӣ (дар асоси маводи осори Абдулҳамид Самадов). [Матн] / Ҷ. Саидова: дисс. ...ном. илм. фил. / Ҷ.С. Саидова. – Душанбе, 2019. – 176 с.

153. Саломов М. Вижагиҳои забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV (Таҳлили сохтори фонетикӣ, семантикӣ ва фразеологию луғавӣ). [Матн] / М. Саломов: дис. док. илм. фил. – Душанбе, 2018. – 354 с.

154. Султон М. Ҳ. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмии форсӣ-тоҷикӣ. [Матн]/ М. Ҳ. Султон. - Душанбе: Дониш, 2008. – 334 с.

155. Табаров Х. Лексико-морфологические особенности языка поэзии Хаджи Хусайна Кангурти. [Текст] / Х. Табаров: дисс. канд. фил. наук. – Душанбе, 2011. – 168 с.

156. Тӯраев Б. Таҳқиқи луғавию маъноӣ ва калимасозии микротопонимияи водии Яғноб. [Матн] / Б. Тӯраев: дисс. номз. илм. филология. – Душанбе, 2010. – 222 с.

157. Хатеми Н. Лексика персидского языка и пути ее обогащения. [Текст] / Н. Хатеми: автореф. докт. дис. – Баку, 1968.

158. Хоркашев С. Лексико-семантический и морфологический анализ предметной лексики в южных и юго-восточных говорах таджикского языка. [Текст] / С. Хоркашев: автореф. дисс. док. фил. наук. – Душанбе, 2015. – 53 с.

159. Ҳасанов А. Усули калимасозии морфологӣ-синтаксисӣ дар «Худуд-ул-олам». [Текст] / А. Ҳасанов / Деп. дар Тоҷик НИИНТИ. №37. 18.09.1985 (Языкознание, 1986, №3). 9 с.

160. Шокиров Т. Лингвостилистические особенности произведений Фазлиддина Мухаммадиева: автореф. дис... канд. филол. наук. 10.02.02. [Текст] / Т.Шокиров. - Душанбе, 1986. – 21 с.

IV. Мақола ва маърузаҳо:

161. Айнӣ С. Оид ба вазъияти забоншиносии тоҷик. [Матн] / С. Айнӣ. «Шарқи сурх», 1953, №6.

162. Амонова Ф. Нақши нимвандҳо дар забони форсӣ ва масоили воҷасозӣ дар ономасиология. [Матн] / Ф. Амонова // Ахбороти Академияи илмҳои ҶТ. 1991, №4. – С.24-25.

163. Андреев М. О таджикском языке настоящего времени. [Текст] / М.

Андреев // Материалы по истории таджиков и Таджикистана. – Сталинабад, 1945. – Сб. 1. – С.56-66.

164. Аҳмадова Ў. Аффиксҳои муштараквазифа ва мавқеи онҳо дар таълими забони модарӣ. [Матн] / Ў. Аҳмадова // Мактаби советӣ, 1970, №9. – С.18-21.

165. Земская Е., Кубрякова Е. Проблемы словообразования в современном этапе. [Текст] / Е. Земская, Е. Кубрякова // Вопросы языкознания, 1978, №6. – С.112-123.

166. Зеҳнӣ Т., Бақозода Ҳ. Сарф дар мактабҳои миёна (бо хатти лотинӣ). [Матн] / Т. Зеҳнӣ, Ҳ. Бақозода. – Сталинобод, 1935. – С.57-69.

167. Кумахов М. О соотношении морфемного строения слова и словообразовании. [Текст] / М. Кумахов // Вопросы языкознания, 1963, №6. – С.107-120.

168. Қосимова М. Як навъи ибораҳои феълӣ. [Матн] / М. Қосимова // Мактаби советӣ, №10. – С.17-19.

169. Лившиц В. О внутренних законах развития таджикского языка. [Текст] / В. Лившиц // Изв. общ. наук. АН Тадж. ССРСР. – Сталинобод, 1954, №5. – С.87-104.

170. Муруватов Х. Шеваҳои тоҷикони атрофи Андичон. [Матн] / Х. Муруватов. – Душанбе: Дониш, 1974. – 186 с.

171. Муҳаммадиев М. Оид ба исмҳои ҷомеъ ва хусусиятҳои морфологии онҳо. [Матн] / М. Муҳаммадиев // Мактаби советӣ, 1966. - № 1. – С.8-10.

172. Муҳаммадиев М. Роҳи лексикӣ-семантикии калимасозӣ. [Матн] / М. Муҳаммадиев // Мактаби советӣ, 1972, №9. – С.27-30.

173. Муҳаммадиев Ш. Ба исми ҷинс гузаштани исмҳои хос. [Матн] / Ш. Муҳаммадиев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. 2009, №2. – С.3-17.

174. Ниёзӣ Ш. Калимасозӣ дар исм. [Матн] / Ш. Ниёзӣ // Мактаби советӣ, 1949, №1. – С.12-19.

175. Офаридаев Н. Значение расположение на местности в микропонимии Ванджа и Дарваза. [Текст] / Н. Офаридаев // Вопросы памирской филологии. Вып. III. – Душанбе, 1984. – С.121-127.

176. Раҳматуллозода С.Р. Словообразовательные функции суффиксальной морфемы –чӣ в южных и юго –восточных говорах таджикского языка // Вестник университета (Российско-Таджикский (славянский) университет). (Научный журнал). [Текст] / С. Р. Раҳматуллозода. –Душанбе, 2014. № 1(44). - С.251-256.

177. Раҳматуллозода С. Р. Ду нигоҳ ба масоили калимасозӣ [Текст] / С. Р. Раҳматуллозода // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. [Текст] / С. Р. Раҳматуллозода. Душанбе, 2014, №1 (56). –С.337-344.

178. Раҳматуллозода С. Р. Чумлаҳо асоси калимаҳои мураккаб. [Текст] / С. Р. Раҳматуллозода // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. -Душанбе, 2014, №1 (56-2). –С.337-332.

179. Раҳматуллозода С. Р. Истифодаи пасвандҳое, ки исми шахс месозанд (аз рӯйи маводи осори Туғрали Аҳрорӣ). [Текст] / С. Р. Раҳматуллозода // Ҷойгоҳи Туғрали Аҳрорӣ дар адабиёти тоҷик. (Маводи конференсияи байналмилалӣ ба ифтихори 150-солагии Нақибхон Тқғрали Аҳрорӣ (10 ноябри 2015). -Душанбе, 2015. –С. 301-315.

180. Рубинчик Ю. К. Характеристике персидских имен существительных кас и чиз. [Текст] / Ю. Рубинчик // Краткие сообщения Ин-та Народов Азии. – Москва: 1961. – С.32-35.

181. Рустамов Ш. Таркиби морфологӣ ва калимасозии исм. [Матн] / Ш. Рустамов // Мактаби советӣ, 1969, №1. – С.7-14.

182. Рустамов Ш. Мулоҳизаҳо дар хусуси калимаи «гоҳ» [Матн] / Ш. Рустамов // Маориф ва маданият, 1969. – 12 июн.

183. Рустамов Ш. Ба исм гузаштани сифат. [Матн] / Ш. Рустамов // Мактаби советӣ, 1970. №3. – С.25-27.

184. Рустамов Ш. Оид ба калимасозӣ ва ҳусни сухан. [Матн] / Ш. Рустамов // Садои Шарқ, 1971. №6. – С.114-124.

185. Рустамов Ш. Як навъи калимасозии исмҳои мураккаб. [Матн] / Ш. Рустамов // Мактаби советӣ, 1971. - №5.

186. Рустамов Ш. Масъалаҳои забоншиносӣ (Маҷмуи мақолаҳо). Як қолаби калимасозии исм. [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1975. – 49 с.
187. Рустамов Ш. Як усули васлшавии калимаҳо. [Матн] / Ш. Рустамов // Масъалаҳои забоншиносӣ (Маҷмуи мақолаҳо). – Душанбе: Дониш, 1983. – 87 с.
188. Султон М. Ҳ. Баъзе вежагиҳои воҷасозию вожагузинии форсии Абурайҳони Берунӣ. / М.Ҳ.Султон // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. - 2006. - №2. - С.60-67.
189. Турсунов М. Ба сифат гузаштани исм. [Матн] / М. Турсунов // Мактаби советӣ, 1979. №9. – С.24.
190. Халилов А. Калимасозӣ бо изофат. [Матн] / А. Халилов // Мактаби советӣ, 1960. №5. – С.26-30.
191. Хоркашев С., Шоев А. Мавқеи пасванди -от/-ёт дар забони тоҷикӣ. [Матн] / С. Хоркашев, А. Шоев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. (Маҷаллаи илмӣ). Серия филология. – Душанбе, 2014. №3 (58-1). – С.315-318.
192. Хоҷаев Д. Қайси Розӣ ва лафзи шевои дарӣ. [Матн] / Д. Хоҷаев // Илм ва ҳайёт, 1993. №9/12. – С.15-16.
193. Хоҷаев Д. Аз таърихи илми забоншиносӣ. [Матн] / Д. Хоҷаев // Садои Шарқ, 1994. №3-4. – С.81-92.
194. Хусрави Фаршедвард. Шеваи вожагузинӣ ва вҷасозии Фирдавсӣ. [Матн] / Фаршедвард Хусрав // Фарҳанг, 1991, №9. – С.27-30.
195. Ҳомидов Д. Баъзе хусусиятҳои луғавии «Бозии тақдир»-и Ҷонибеки Ақобир. [Матн] / Д. Ҳомидов // Забон - рукни тоат. – Душанбе, 2002. – С.80-92.
196. Шоев Э. Омоморфемаи -й. [Матн] / Э. Шоев // Мактаби советӣ, 1980. №5. – С.20-22.
197. Шукурова М. Калимасозии такрори исм. [Матн] / М. Шукурова // Мактаби советӣ, 1973. №6. – С.13-15.

V. Манбаъҳо:

198. Мирзозода Х. Шамсиддин Шоҳин. [Матн] / Х. Мирзозода. – Душанбе, 2021. – 266 с.

199. Низомии Ганҷавӣ. Лайлӣ ва Мачнун. [Матн] / Г. Низомӣ. – Сталинобод: 1947. – 312 с.

200. Шамсиддин Шоҳин. Девони ашъор. [Матн] / Ш. Шамсиддин – Душанбе: Дониш, 2018. – 140 с.

201. Шамсиддин Шоҳин. Мунтахабот. [Матн] / Ш. Шамсиддин. – Душанбе: Адиб, 2016. – 320 с.

VI. Феҳристи фарҳангҳо:

202. Бобомуродов Ш., Муминов А. Луғати мухтасари калимасозии забони тоҷикӣ. [Матн] / Ш. Бобомуродов, А. Муминов // Дастури таълим. – Душанбе, 1983. – 120 с.

203. Бобомуродов Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ [Матн] / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. – Душанбе, 2016. – 428 с.

204. Бурҳон Муҳаммадхусайн. Бурҳони қотеъ. [Матн] / Муҳаммадхусайн Бурҳон // Иборат аз 4 ҷилд. – Техрон: Ибни Сино, Русдия. Ҷилди 4. Аз с.1931 то 2480.

205. Кабиринов Ш. Луғати омонимҳои забони тоҷикӣ. [Матн] / Ш. Кабиринов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 240 с.

206. Лингвистический энциклопедический словарь. [Текст]: / Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.

207. Муҳаббатова А. Истилоҳоти варзишии забони форсӣ. [Матн] / А. Муҳаббатова. – Душанбе, 2007. – 25 с.

208. Муҳаммадиев М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ. [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе, 1993. – 272 с.

209. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 1. – Душанбе, 1987. – 480 с.

210. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 2. – Душанбе, 1988. – 416 с.

211. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 3. – Душанбе, 1989. – 304 с.
212. Розенталь Д., Теленкова, М. Словарь-справочник лингвистических терминов. [Текст] / Д. Розенталь, М. Теленкова. – М.: Просвещение, 1985. – 399 с.
213. Сирочиддин Алихони Орзу. Ҷароғи ҳидоят. – Душанбе, 1992. – 288 с.
214. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – М.: Сов. Энцикл., 1969. – 951 с.
215. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – М.: Сов. Энцикл., 1969. – 947 с.
216. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. – Душанбе, Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2008. – 950 с.
217. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2. – Душанбе, Пажуҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2008. – 945 с.
218. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. [Матн] / (Таджикско-русский словарь). – Душанбе, 2006. – 784 с.
219. Фарҳанги гӯйишҳои забони тоҷикӣ. [Матн] / –Душанбе, 2012. 946с.

Интишорот аз рӯи мавзуи диссертатсия

А) Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудаанд:

[1-М]. Валиев Ҷ. А., Тоирзода А.Р. Калимасозӣ тариқи пасванди **-гоҳ** дар асоси маводи ғазалиёти Шамсиддин Шоҳин. [Матн] / Ҷ.А. Валиев, А.Р. Тоирзода // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2020. №6 (89). - С. 83-85.

[2-М]. Валиев Ҷ. А., Тоирзода А.Р. Калимасозӣ тариқи пасванди **-а** дар асоси маводи ғазалиёти Шамсиддин Шоҳин. [Матн] / Ҷ.А. Валиев, А.Р. Тоирзода // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2020. №6 (89). С. 96-99.

[3-М]. Валиев Ҷ. А., Тоирзода А.Р. Калимасозӣ тариқи пасванди **-ак** дар асоси маводи ғазалиёти Шамсиддин Шоҳин. [Матн] / Ҷ.А. Валиев, А.Р. Тоирзода // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2021. №1 (90). С. 84-90.

[4-М]. Тоирзода А. Р. Калимасозии пасванди **-ӣ (-гӣ)** дар осори Шамсиддин Шоҳин. [Матн] / А. Р. Тоирзода // Паёми Донишқадаи забонҳо. – Душанбе – 2021. №4 (44). С. 73-78.

[5-М]. Тоирзода А. Р., Раҳматуллозода С. Р. Калимасозии исмҳои мураккаби тобӣ дар эҷодиёти Шамсиддин Шоҳин. [Матн] / А. Р. Тоирзода, С. Р. Раҳматуллозода // Паёми Донишгоҳи забонҳо. – Душанбе, 2023. №2 (50). С. 25-32.

[6-М]. Тоирзода А. Р. Калимасозии пасванди **-иш** дар достони «Лайлӣ ва Маҷнун»-и Шамсиддин Шоҳин ва муқоисаи маҳсулнокии он дар достони хамноми Низомӣ. [Матн] / А. Р. Тоирзода // Паёми Донишгоҳи забонҳо. – Душанбе, 2023. №3 (51). С.104-109.

[7-М]. Тоирзода А. Р. Калимасозии исмҳои мураккаби пайваст дар осори Шамсиддин Шоҳин. [Матн] / А. Р. Тоирзода // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2023. №4 (105). С. 73-77.

Б) Мақолаҳое, ки дар нашрияҳо ва маҷаллаҳои илмӣ ба таъб расидаанд:

[8-М]. Тоирзода А. Р. Баъзе масъалаҳои забоншиносӣ аз нигоҳи Мансури Ихтиёр. [Матн] / А. Р. Тоирзода // Муҳаққиқ. – Душанбе – 2018. №24 (41). С. 15-18.

[9-М]. Валиев Ҷ. А., Тоирзода А. Р. Хусусиятҳои луғавию грамматикӣ ҳисаҳои нутқ дар «Девон»-и Рӯдакӣ, саҳ. 51-77. [Матн] / Ҷ. А. Валиев, А. Р. Тоирзода // Муҳаққиқ. – Душанбе – 2020. №2 (47). С. 17-23.

[10-М]. Валиев Ҷ. А., Тоирзода А. Р. Калимасозии пасванди **-вар** ва вазифаҳои он дар осори Шамсиддин Шохин. [Матн] / Ҷ. А. Валиев, А. Р. Тоирзода // Муҳаққиқ. – Душанбе – 2020. №3 (48). С. 31-33.

[11-М]. Каримов А. К., Тоирзода А. Р. Давраҳои муаррабшавии калимаҳои форсӣ-тоҷикӣ. [Матн] / А. К. Каримов, А. Р. Тоирзода // Муҳаққиқ. – Душанбе – 2021. №1 (50). С. 34-36.

В) Мақолаҳои ки дар маҷмуаи конференсияҳои байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ ба таърифи расидаанд:

[12-М]. Тоирзода А. Р. Калимасозии пасвандҳои каттаҳул (**-вар, -када, -ор, -сор**) дар осори Шамсиддин Шохин. [Матн] / А. Р. Тоирзода // Конференсияи илмӣ-амалии **ҷумҳуриявӣ** бахшида ба рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ (21-уми феврал, 2022) дар мавзӯи «Истиқлоли давлатӣ ва рушди забони модарӣ». – Душанбе – 2022. С. 118-121.

[13-М]. Тоирзода А. Р. Калимасозии пасвандҳои беаҳул (**-бор, -ванд, -гонӣ, -ин, ол ва шан**) дар осори Шамсиддин Шохин. [Матн] / А. Р. Тоирзода // Конференсияи **байналмилалӣ** илмӣ-амалӣ таҳти унвони «Масъалаҳои мубрами забоншиносӣ ва адабиётшиносӣ». – Душанбе – 2022. С. 446-450.